

ISSN:2181-3027

67

PEDAGOGS

International research journal

Volume-67 Issue-1 October - 2024

PEDAGOGLAR.UZ

Scientific Research Center

PEDAGOGS

Legal, medical, social, scientific journal

Volume-67

Issue-1

October – 2024

IN ALL AREAS

TAHRIRIYAT | EDITORIAL

Editor in chief

Saidova Mohinur Jonpo'latovna

Executive Secretary

Abdurahmonov Boburjon

*He is mathematic teacher at
Uzbekistan District 49 Secondary School*

Preparing for publishing

Kholikov Tokhirjon Shavkatjon ugli
CODEMI academy teacher

Bosh muharrir

Saidova Mohinur Jonpo'latovna

Mas'ul kotib

Abdurahmonov Boburjon

*O'zbekiston tumani 49-umumiy o'rta
ta'lim maktabi matematika fani o'qituvchisi*

Nashrga tayyorlovchi

Xoliqov Toxirjon Shavkatjon o'g'li
CODEMI akademiyasi o'qituvchi

TAHRIRIYAT KENGASH A'ZOLARI | EDITORIAL BOARD MEMBERS

Inobatxot Mirzaraximova

Rishton tuman XTB mudiri

Umida Barzieva

Farg'ona viloyat xalq ta'limi boshqarma metodisti

O'rinov Ahmadjon Qo'shaqovich

Farg'ona Davlat Universiteti, Matematika fanlari doktori, professor

Toshboltayev Muhammadjon

Toshkent mashinasozlik institute, Texnika fanlari doktori, Professor

Qodirov Nabijon O'lmasovich

O'zbekiston xalq ustasi, (usta kulol)

Turdiyev Azizbek Anvarovich

O'zbekiston madaniyat va san'at vazirligi, journalist

Ne'madaliyev A'zam Muhammadjonovich

Cyberlayn firmasi asoschisi, iqtisod fanlari nomzodi, PhD

Mohinur Saidova

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Sharifaxon Xakimova

Farg'ona tumani 4-maktab matematika fani o'qituvchisi

TAHRIRIYAT MANZILI | EDITORIAL ADDRESS

UZB: 712000. *Farg'ona viloyati, Rishton shahri, Istirohat bog'i ko'chasi 24-uy*
www.pedagogs.uz, E-mail: info@pedagoglar.uz Tel: +998 90 905-14-30

ENG: 712000. *Fergana region, Rishtan city, Park park street 24*
www.pedagogs.uz, E-mail: info@pedagoglar.uz Tel: +998 90 905-14-30

NARSALARNING JOYLASHISHI

Asadullayeva Shaxinabonu Otabekovna

Buxoro davlat pedagogika instituti

”Maktabgacha va boshlang’ich ta’lim” fakulteti

Boshlang’ich ta’lim yo’nalishi 2-bosqich talabasi

Sinf: 1

Fan: Matematika

Mavzu: Narsalarning joylashishi.

Dars maqsadi: a) ta’limiy maqsad: 1.Narsalarning joylashishi ,ularni pastdan yuqoriga, yuqoridan pastga tomon joylashtirish haqida bilim berish.(Tayanch kompetensiya:Axborot bilan ishlash; Matematik amaliyot standartlari :Ma’lumotlar bilan ishlash(M5))

2.Mavzuga oid topshiriqlarni bajarishga o’rgatish(Tayanch kompetensiya:Axborot bilan ishlash; Matematik amaliyot standartlari :Ma’lumotlar bilan ishlash(M5))

b) tarbiyaviy maqsad: o’quvchilarni tabiatni sevis va mehnatsevarlik ruhida (Tayanch kompetensiya: Ijtimoiy-emosional va fuqarolik kompetensiyasi);

v) rivojlantiruvchi maqsad: tasavvur ko’nikmalarini rivojlantirish; o’rganilgan matematik tushunchalar, faktlar va bilimlarni kundalik vaziyatlarda qo’llay olish (Tayanch kompetensiya: O’z-o’zini rivojlantirish kompetensiyasi).

Dars turi: Noan’anaviy.

Dars tipi: Yangi bilim beruvchi

. Dars metodi: Ko’rgazmali metod, savol-javob

. Dars jihozi: 1-sinf “Matematika” darsligi, mavzuga oid ko’rgazmali qurollar, tarqatma materiallar, topshiriqlar kitobchasi, AKT ilovalari, audio va videoroliklar.

Darsning texnologik xaritasi.

T/r	Darsning bosqichlari	Darsda foydalaniladigan metodlar	vaqti
1.	Tashkiliy qism	Kirish suhbat. “Refleksiya” mashqlari	5 daqiqa
2.	<u>O’tilgan mavzuni takrorlash</u>	“Kim topqir” metodi	8 daqiqa
3.	Yangi mavzuga zamin hozirlash	“Tepada, pastda, chapda, o’ngda” metodi	5 daqiqa
4.	Yangi mavzu bayoni. Darslik bilan ishlash	“Kim chiroyli chizadi” metodi	17 daqiqa
5.	Yangi mavzuni mustahkamlash	“To’g’ri joylashtiring” metodi	5 daqiqa

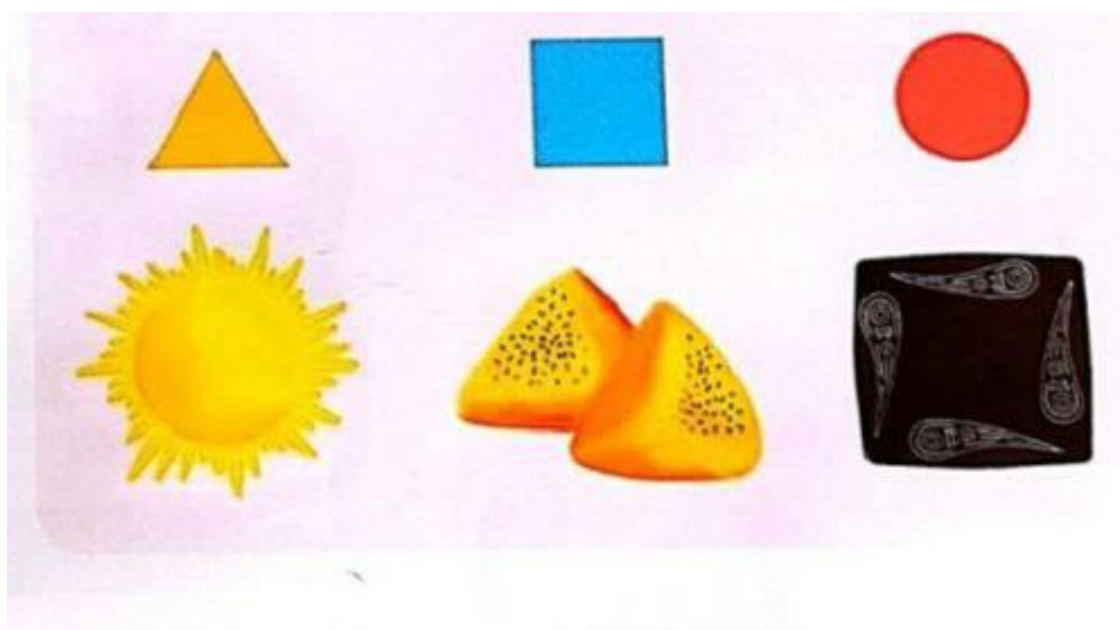
6.	Baholash va rag‘batlantirish	Rag‘bat kartochkalari bilan baholash	3 daqiqa
7.	Uya vazifa berish	8-misol	2 daqiqa

Darsning borishi:

I. **Tashkiliy qism:** a) salomlashish; b) navbatchi axboroti; v) refleksiya mashqlari.

Darsni tashkil etish. Refleksiya bosqichi – o‘quvchilarning diqqatini darsga jalb etish, darsga tayyorgarlik ko‘rish.

II. **O‘tgan mavzuni mustahkamlash:** 1-topshiriq: “Kim topqir”metodi. O‘quvchilar rasm hamda unga o‘xshash shakllarni o‘zaro birlashtiradilar.

2. **Yangi mavzu bayoni:** Yangi mavzuni tushuntirish uchun dastlab ekranda darslikdagi ushbu topshiriqlar namoyish etiladi:Quyidagi rasmlardan 5ta farqni toping.

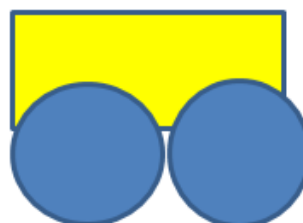
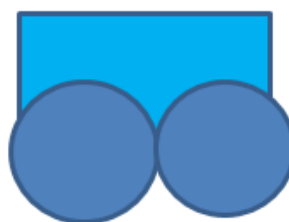
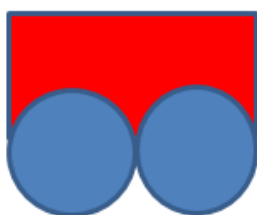
O‘qituvchi o‘quvchilarning mavzu mohiyatini oson tushunishi uchun faoliyatni ayni vaqtda bajarilib ko‘rsatiladi. O‘quvchilar bilan mavzuni chuqurroq anglash uchun pisa orqali misollar ko‘riladi va savol javoblar o‘tkaziladi.–Bu nima? Kabi savollar beriladi bu topshiriqni o‘quvchilar bilan birgalikda og‘zaki tartibda bajaramiz.

3-misol yozma tartibda rangli qalamlar yordamida bajaramiz. Bunda chapdan birinchi munchoqni sariq ranga ,o‘ngdan birinchi munchoqni havoranga ,qolganlarini yashil yoki qizil ran abo ‘yaymiz.

4-topshiriq qatorni davom ettiring bu topshiriq mustaqil holda o‘quvchilar tomonidan bajariladi.

5- topshiriqda tog‘ri tortburchaklarni xuddi mashina singari chizib ikkitasini o‘ng tomonga qolganlarini chap tomonga joylashtiramiz va quyidagicha holga keladi.

Keyingi topshirig‘imiz mantiqiy topshiriqlarga yaqinroq bo‘lib og‘zaki tartibda bajaramiz bunda Nargiza ko‘zuga qarab turibdi xo‘sh uning cho‘ntakchasini topamiz va uning qaysi tarafda yani o‘ng tomondami chap tomondami shuni topamiz va uning cho‘ntakchasi aslida qaysi tarafda ekanligini bilib olamiz .

Demak shuni aytishimiz mumkinki Nargizaning cho‘ntakchasi aslida o‘ng tomonda ko‘zguga qaraganda esa chap tomonda ko‘rinadi.

III. Mustahkamlash: Dars davomida berib borilgan bilimlarni amalda sinab ko‘rish maqsadida o‘quvchilar bilan mavzu yuzasidan tezkor savol javob o‘tkaziladi, shu bilan birgalikda mantiqiy topshiriq bajariladi. Uch xil shakl berilgan uchburchak, kvadrat, doira ularni shunday ikki xil usulda joylashtirishimiz kerakki bitta shaklda kvadrat uchburchak ostida qoldirilishi, ikkinchi kompozitsiyada esa doira uchburchak ustida qoldirilgan holda bo‘yalishi lozim.

VI. O‘quvchilarni baholash. O‘quvchilarni darsdagi ishtirokiga qarab baholash.

VII. Uyga vazifa. 8-misol. O‘ng tomonda undan baland hayvon yo‘q. Unima? Chap tomonida tuya, o‘ng tomonida esa arslon u nima?. Uyga vazifa sifatida berilgan misollar yuzasidan umumiy tushunchalar beriladi.

VIII. Darsni yakunlash: Mavzu bo‘yicha yakun qilinib, matematik misollar yechishning hayotiy faoliyatlarida ahamiyatga ega ekanligiga o‘quvchilar e‘tibori qaratiladi. Darsning maqsadga erishish darajasini tahlil qiladi.

MAMLAKATIMIZ QONUNCHILIGIDA DAVLAT XARIDLARI RIVOJLANISH TENDENSIYASI

Bozorov Akmal Amonovich

*Jamoat xavfsizligi universiteti, “Iqtisodiy fanlar”
kafedrasi professori, i.f.d. (DSc)*

Usmonov Shavkatjon Shukurovich

*Jamoat xavfsizligi universiteti,
“Iqtisodiy fanlar” kafedrasi katta o‘qituvchisi
E-mail: shavkatjonusmonov3007@gmail.com*

ANNOTASIYA

Maqolada davlat xaridlari tizimini, qonun va qonun osti hujjatlar bilan mustahkamlab borilishi masalalari yoritilgan, huquqiy-normativ asoslari rivojlanish davrlari, istiqbollari va xorij tajribasi qiyoslangan. «Davlat xaridlari to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi qonunining davlat xaridlarini amalga oshirishdagi asosiy yangiliklar ochib berilgan. Davlat buyurtmachilariga xarid qilish tartib-taomillarini takomillashtirish tartibi o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: davlat xaridlari, huquqiy-normativ asoslari, davlat xaridlari mexanizmi, «budjet» va «korporativ» buyurtmachilar, elektron tizimlar, elektron savdolar bo‘yicha maxsus komissiya, kapital qurilish, UNCITRAL.

ТЕНДЕНЦИЯ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ НАШЕЙ СТРАНЫ

АННОТАЦИЯ

В статье освещаются вопросы совершенствования системы государственных закупок, законодательных и подзаконных актов, сравниваются периоды развития нормативно-правовых основ, перспективы и зарубежный опыт. Раскрыты основные нововведения закона Республики Узбекистан "О государственных закупках" в осуществлении государственных закупок. Изучен порядок совершенствования закупочных процедур для государственных заказчиков.

Ключевые слова: государственные закупки, нормативно-правовые основы, механизм государственных закупок, “бюджетные” и «корпоративные» заказчики, электронные системы, специальная комиссия по электронным продажам, капитальное строительство, UNCITRAL.

THE TREND OF DEVELOPMENT OF PUBLIC PROCUREMENT IN THE LEGISLATION OF OUR COUNTRY

ANNOTATION

The article covers issues of strengthening the system of Public Procurement, Law and Under-Law documents, comparing periods of development, prospects and foreign experience of legal-regulatory framework. The law of the Republic of Uzbekistan "on public procurement" reveals the main innovations in the implementation of Public Procurement. The procedure for improving procurement procedures for state customers has been studied.

Keywords: Public Procurement, Legal and regulatory framework, mechanism of public procurement, "budget" and "corporate" customers, special commission on electronic sales, capital construction, UNCITRAL.

Mamlakat miqyosidagi har qanday jarayon shu davlat iqtisodiy-ijtimoiy hayoti uchun juda muhim, uning natijasi, salbiy yoki ijobiy bo'lishiga qarab, mamlakat aholisiga, davlatning iqtisodiy mexanizmi va uning tarkibiy qismlariga o'z ta'sirini o'tkazadi. Davlat xaridari jarayoni ham ulkan hamda murakkab mexanizm bo'lib, uning to'g'ri tashkil etilganligi va mamlakat iqtisodiyotiga zarar emas, balki yuqori samara keltirishi muhim masalalardan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham makrodarajadagi qanday jarayon yuz bermasin, shu jumladan, davlat xaridari ham, qonun va qonun osti hujjatlar bilan mustahkamlab borilishi zarur. Aynan qonunchilik davlat xaridari mexanizmini takomillashtirish va uning nazoratini tashkil etishga ko'maklashadi hamda davlat xaridari subyektlarining manfaatlari nohaq buzilishi, qabul qilingan qonun-qoidalaridan chetlanishlarni oldini oladi.

O'zbekiston Respublikasida Davlat xaridarini tashkil etish va tartibga solishning huquqiy-normativ asoslari yaratilgan. Bu orqali davlat xaridlarining samarali, maqsadli sarflanishi hamda ularning shaffofligi ta'minlanadi.

Respublikamizda xalqaro tajriba va iqtisodiy islohotlar talablaridan kelib chiqqan holda davlat xaridlarini tashkil etishning o'ziga xos tizimi shakllantirildi. Bunda asosiy urg'u budget mablag'laridan samarali foydalanish, xarid jarayonida mahalliy ishlab chiqaruvchilarga ko'proq imtiyozlar berish, hamda davlat xaridlari tizimining mavjud mexanizmini xalqaro andozalarga mos holda tashkil etildi.

Davlat xaridlarining asosiy tartibga soluvchi eng yuqori hujjati «Davlat xaridlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni davlat xaridlari ochiqqligini va shaffofligini hamda bu sohada tadbirkorlarning raqobat kurashuvini ta'minlash bilan birga, davlat budjeti va davlat ulushiga ega bo'lgan korxonalar mablag'laridan foydalanishni, korrupsiyani profilaktika qilishda tartiblovchi mexanizmni ishlashini mustahqamlamoqda.

Ushbu qonun davlat xaridlarini amalga oshirishning amaldagi tajribasini hamda xalqaro tajribani, jumladan, BMTning Xalqaro savdo huquqi bo'yicha Komissiyasining (YuNSITRAL) model qonunchiligining asosiy qoidalarini, Evropa Ittifoqi, AQSh, Buyuk Britaniya, Rossiya, Belarus va boshqa davlatlarning davlat xaridlari bo'yicha qonunchiligini hisobga olgan. Xalqaro tashkilotlar, Xalqaro bank, ekspert va biznes-hamjamiyati, vazirlik va idoralar vakillari takliflari inobatga olingan.

Qonundagi asosiy yangiliklar:

- Davlat buyurtmachisining ikkita yangi kategoriyalari kiritilgan – «budjet» va «korporativ» buyurtmachilar;

- vakolatli organ sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Loyiha boshqaruvi milliy agentligi belgilandi. Ilgari davlat xaridlari sohasida vakolatli organ mavjud emas edi;

- davlat xaridlarining barcha turlari uchun maxsus axborot portali joriy etilmoqda. Elektron do'kon va auksionda g'olibni aniqlash avtomatik tarzda elektron tizim orqali amalga oshiriladi;

- maxsus talablar tatbiq etilmaydigan tovarlar (ishlar, xizmatlar) elektron do'kon orqali xarid etiladi. Budjet buyurtmachilari uchun -25 BHM, yiliga 2500 BHMDan ortiq bo'lmagan holda, korporativ buyurtmachilar uchun – 250 BHMDan ortiq bo'lmagan limitlar o'rnatildi. Avval elektron savdo orqali birjada faqat 10-13 tovar, ish, xizmatlar guruhi ro'yhatiga kirgan, 100 ming AQSh dollari qiymatigacha bo'lgan faqat birinchi darajada zarur bo'lgan tovarlar xarid qilingan;

- tender tanlovlari uchun so'm limitlar o'rnatilgan: budjet buyurtmachilari uchun – 6000 BHM dan yuqori, korporativ buyurtmachilar uchun- 25000 BHM dan yuqori. Ilgari tender savdolari 100 ming AQSh dollaridan yuqori bo'lgan summaga o'tkazilgan;

- xarid qilish tartib-taomillari ustidan monitoring va nazorat tartibga solinmoqda.

Davlat xaridlari sohasidagi shikoyatlarni ko'rib chiqish bo'yicha tuzilayotgan Komissiyaning faoliyati xaridlarning barcha turlariga tadbqiq etiladi. Ilgari davlat xaridlarini nazorat qilish masalasi tartibga solinmagan, nizo va kelishmovchiliklar faqat elektron savdolar bo'yicha maxsus komissiya tomonidan ko'rib chiqilgan.

Mahalliy olimlardan U.Yu.O'roqov, E.Sh.Shadmanov o'z ilmiy ishlarida mamlakatimiz Davlat xaridlari tizimini rivojlanishini shartli ravishda to'rt bosqichga bo'lishgan[1]. Ya'ni:

Birinchi bosqichida (2011 yilgacha bo'lgan davr)da davlat xaridlari O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, O'zbekiston Respublikasining “Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida”gi Qonuni, shuningdek, “Tender savdolarini tashkil etishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Vazirlar Mahkamasining Qarori asosida shakllandi va

rivojlandi. Ushbu hujjatlar asosida ayrim murakkab va o‘ziga xos ma’no kasb etadigan masalalarni yoritish maqsadida bir qator qonunosti hujjatlari ishlab chiqilgan.

Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish bo‘yicha davlat kontrakti va kontraktatsiya shartnomasining mohiyati, ularni tuzish va bajarish tartibi, tomonlarning majburiyatlari O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida o‘z aksini topgan. O‘zbekiston Respublikasining “Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida”gi Qonuni xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasida xo‘jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o‘zgartirish va bekor qilish vaqtida yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga soladi, hamda ushbu munosabatlarda xo‘jalik yurituvchi subyektlarning huquqi va majburiyatlarini, shuningdek mahalliy davlat hokimiyati organlarining va davlat boshqaruv organlarining shartnoma munosabatlari sohasidagi vakolatlarini belgiladi.

Davlat xaridari tizimining rivojlanishining *ikkinchi bosqichi* (2011 yildan 2017 yilgacha bo‘lgan davr) xalqaro tajribadan kelib chiqqan holda xaridlar tizimini ochiq-oshkoraligini ta‘minlash, ushbu tizimga tadbirkorlik subyektlarini keng jalb qilish orqali raqobatni ta‘minlashga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Bu vaqtga kelib, davlat xaridlari sohasidagi qonunchilikni xususiy va davlat sektori talablariga javob beradigan darajada rivojlantirish davr talabiga aylangan.

Ana shunday vaziyatda “Davlat xaridlari tizimini maqbullashtirish va unga kichik biznes subyektlarini jalb etishni kengaytirish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining davlat xaridlari rivojlanishining ikkinchi bosqichini ochib bergan Qarori[2] qabul qilingan.

Ushbu Qarorga asosan bir qator yangiliklar amaliyotga tatbiq etildi, jumladan, bir shartnoma summasi 300 AQSh dollaridan oshmaydigan tovar(ish, xizmat)lar to‘g‘ridan- to‘g‘ri sotib olinishi, 300 AQSh dollaridan 100 ming AQSh dollari ekvivalentigacha bo‘lgan tovar(ish, xizmat)lar elektron auksionlar o‘tkazish va tanlov savdolari orqali xarid qilinishi, 100 ming AQSh dollaridan 1 mln. AQSh dollarigacha bo‘lgan tovar(ish, xizmat)lar tenderlar orqali amalga oshirilishi belgilandi. Davlat xaridlari tizimini tartibga solish va bu yo‘nalishdagi qonunchilikni takomillashtirish uchun mas’ullik yuklatilgan Hukumat komissiyasi tuzilgan.

Davlat xaridlari tizimining rivojlanishining uchinchi bosqichi 2018-yil 9 apreldan 2021 yil 21 aprelgacha bo‘lgan davrni qamrab oladi. Davlat xaridlarini tartibga soluvchi yagona va yaxlit normativ-huquqiy bazani shakllantirish hamda uni bir xilda qo‘llash maqsadida 2018 yil 9 aprelda “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilingan. 12 bob, 79 moddadan iborat Qonun davlat xaridlari ochiqligi va shaffofligini hamda bu sohada tadbirkorlarning raqobat kurashuvini ta‘minlashga, davlat budjeti, markazlashtirilgan manbalar va davlat ulushiga ega bo‘lgan korxonalar mablag‘laridan samarali foydalanishga imkon yaratgan.

To‘rtinchi bosqichi 2021 yil 22 apreldan keyingi davrni qamrab oladi. Aynan shu sanada “Davlat xaridlari to‘grisida”gi Qonun yangi tahrirda qabul qilindi. Qonunni tayyorlashda BMT xalqaro savdo huquqi bo‘yicha Komissiyasining (YUNSITRAL) ommaviy xaridlar bo‘yicha namunaviy qonuni asosiy qoidalari, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining tavsiyalari hamda qator xorijiy mamlakatlar tajribasidan foydalanilgan. Qonun Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining Korruptsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha Istanbul harakatlar rejasi monitoringi, Davlat moliyasini boshqarish samaradorligini xalqaro baholash (PEFA) kabi xalqaro reytinglarda mamlakatimiz o‘rnini yaxshilashga xizmat qiladi deb ajratgan.

Davlat xaridlarini rivojlanishini yuqoridagi bosqichlarga shartli bo‘lishgan bo‘lsada, biz uni **amalda bajarilishidagi keskin o‘zgarishlarga qarab** uch davrga bo‘lishni lozim topdik. Ya’ni:

- birinchisi 1991 yildan 2000 yilgacha bo‘lgan davr – davlat haridlarini shakllantirish davri;
- ikkinchisi 2000 yildan 2018 yilgacha bo‘lgan davr – davlat haridlarini takomillashtirish davri;
- uchinchi 2018 yildan hozirgi kunga qadar bo‘lgan davr - davlat haridlarini to‘liq elektronlashtirish davri.

Birinchi davrni - “o‘tish davri” deyilsa to‘g‘ri bo‘ladi. Mustaqillikka erishganimizdan keyin mamlakatimizda katta iqtisodiy islohotlar amalga oshirildi. Rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o‘tishda hukumatimiz tomonidan Davlat ta’minoti muassasalari, maxsus iste’molchilar va davlat zahirasi uchun tovar (ish, xizmat) larni xarid qilish tizimini yanada takomillashtirish, shu maqsadlarga yo‘naltiriladigan budjet mablag‘laridan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga hisoblab aniqlangan ehtiyoj (miqdor bazasi, iste’mol normasi va bozorning o‘rtacha maqbul narxi)dan kelib chiqqan holda navbatdagi yilga davlat ehtiyojlari uchun xarid qilishni moliyalashning chegaralab qo‘yilgan limitlarini belgilash huquqini berdi.

Davlat ehtiyojlari uchun davlat ta’minoti muassasalari, maxsus iste’molchilar va davlat zahirasi uchun xarid qilishni, qoida tariqasida, tanlov asosida amalga oshirish belgilandi. Xarid qilishni eng avvalo, mahalliy tovar ishlab chiqaruvchilar bilan bevosita shartnomalar bo‘yicha, shuningdek ularning mahsulotini “O‘zulgurjibirjasavdo” tizimining yarmarka va birja savdolarida sotib olish yo‘li bilan ta’minlash tartibi belgilandi. Mahalliy tovar ishlab chiqaruvchilarning resurslar bilan ta’minlanmagan qismigina tender asosida amalga oshirishga ruxsat berildi.

Davlat xaridlari tushunchasidan ham qonunchilikda foydalanish boshlandi. Dastlabki ibora “ Davlat xaridlari - tovarlarni to‘liq yoki qisman davlat mablag‘lari hisobiga xarid qilish”[3] deb qo‘llanildi. Shartnomaviy (erkin) xarid narxlari tushunchasidan keng foydalanish boshlandi[4].

Davlat ehtiyojlari uchun tovar yetkazib beruvchilarni tanlash, to‘g‘ridan to‘g‘ri shartnomalar tuzish, yarmarka va birja savdolarida, ochiq va yopiq tender xarid qilish shakllari orqali davlat xaridlarini amalga oshirish tartibi o‘rnatildi.

Ayrim turdagi tovarlar bilan barqaror ta‘minlash maqsadida ularga qat’i xarid narxlari preyskurantlarining chegaralangan miqdorlarini qonunchilik bilan belgilash orqali davlat ijtimoiy himoya funksiyasini bajargan, jumladan chorva va sut xarid narxlarining chegaralangan miqdorlari.

Ikkinchi davr - davlat xaridlariga kichik va o‘rta tadbirkorlik subyektlarini keng jalb qilishni tashkil etish, tender va tanlov savdolarini amalga oshirish hamda takomillashtirish davri hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999- yil 3- sentabrdagi «Budjet tashkilotlarini mablag‘ bilan ta‘minlash tartibini takomillashtirish to‘g‘risida»gi 414-sonli qaroriga muvofiq, budjet mablag‘laridan samarali va aniq foydalanish maqsadida 2000-yil 1-yanvardan budjet mablag‘laridan tejab, samarali va aniq foydalanish hamda budjet va smeta-shtat intizomini mustahkamlash uchun budjet tashkilotlari rahbarlarining mustaqilligini kengaytirish va mas‘uliyatini oshirish belgilandi. O‘z bo‘linmalari uchun markazlashtirilgan xaridni amalga oshiradigan budjet tashkilotlari rahbarlari davlat xaridlarini tashkil etish va samarali amalga oshirish uchun qonunchilikda belgilangan tartibda shaxsan javobgarligi belgilandi.

Mamlakatimizdagi va chet ellik mahsulot yetkazib beruvchilar o‘rtasidagi raqobatni rivojlantirish, mahsulot yetkazib berishga kichik va o‘rta tadbirkorlik subyektlarini keng jalb qilish, xomashyo, materiallar, butlovchi buyumlar va asbob-uskunalarini xarid qilish yuzasidan tender savdolari tashkil etish va o‘tkazish tizimini takomillashtirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 21 noyabrdagi 456-sonli “Tender savdolarini tashkil etishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori qabul qilindi hamda Vazirliklar va idoralarga (budjet tashkilotlari va budjet mablag‘lari oluvchilar) tovarlar, ishlar, xizmatlarning barcha turlarini xarid qilishda ushbu Nizomga amal qilish belgilandi.

Bu qaror 2000-yil 1-dekabrdan boshlab 2021 yilga qadar davlat xaridi tizimini tartibga solishda katta o‘rin tutdi va respublikamizda bir qator yangiliklar amaliyotga tatbiq etildi:

- xorijiy tovar yetkazib beruvchilar bilan bir qatorda, mamlakatimiz korxonalarini, shu jumladan kichik biznes subyektlarini tender savdolari jarayoniga jalb etish imkoniyatlarini berdi;

- import qilinadigan va O‘zbekiston Respublikasida ishlab chiqarilgan xomashyo, materiallar, butlovchi buyumlar va asbob-uskunalarini xarid qilish yuzasidan tender savdolari o‘tkazishni tashkil etish mexanizmini belgilab berdi;

- tender bo'yicha xaridlarda qatnashuvchi mamlakatimiz tovar ishlab chiqaruvchilari (yetkazib beruvchilari) bilan hisob-kitoblar so'mlarda amalga oshirilishi o'rnatildi;

- qarorlarni oshkora va xolisona qabul qilish, mamlakatimiz tovar ishlab chiqaruvchilari (yetkazib beruvchilari) uchun ustuvorlikni saqlagan holda davlat xaridi qatnashchilari uchun teng raqobat sharoitlari yaratish savdolar o'tkazishni tashkil etishning asosiy tamoyillari belgilandi;

- tenderlarning o'tkazish usullariga ko'ra turlari (ochiq yoki yopiq), tashkil etish va o'tkazish bosqichlari, ishchi guruh vax arid komissiyasi, e'lonlarni tayyorlash va chop etish, tender o'tkazish tartibi, tender hujjatlariga qo'yiladigan asosiy shartlar, takliflarini baholash tartibi, batafsil belgilandi;

- tovar yetkazib berish qiymati 1,0 mln AQSh dollari miqdoridan oshadigan bitta kontrakt bo'yicha amalga oshirilganda ishchi organ buyurtmachi tomonidan Vazirlar Mahkamasining tegishli komplekslari bilan kelishgan holda bajarish belgilandi.

456 qarorga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 29-dekabrda PQ-1024-son qarori bilan o'zgartirishlar kiritilib, uhga ko'ra:

- tender (tanlov) o'tkazmasdan tovar yetkazib beruvchilar (bajaruvchilar, pudratchilar) bilan kontraktlar tuzish ro'yxati shakllantirildi;

- Yagona yetkazib beruvchi bilan kontrakt tuzilishi muddatlari va shartlari belgilandi.

Unga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 22-dekabrda PQ-1245-son qarori bilan:

- 10 ta eng kam oylik ish haqidan 100 ming AQSh dollarigacha teng summadagi bitta kontrakt bo'yicha yetkazib berishlarni amalga oshirishda xaridlar buyurtmachi tomonidan tashkil etiladigan maxsus komissiya qarori bilan, tender savdolari o'tkazmasdan, belgilangan yo'llar bilan eng **yaxshi takliflarni tanlab olish asosida** amalga oshirish tartibi kiritildi.

Qarorga 2011-yil 1-aprelda "Davlat xaridlarini tashkil etishga doir normativ-huquqiy bazani takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 100-son qarori bilan o'zgartirishlar kiritilib yangi tizimga zamin yaratildi:

- tender (tanlov) o'tkazmasdan tovar yetkazib beruvchilar (bajaruvchilar, pudratchilar) bilan to'g'ridan- to'g'ri (sotib olinishi) kontraktlar tuzish ro'yxati tasdiqlandi, ulardan, shartnoma tuzish vaqtida 300 AQSh dollaridan oshmagan summada tovar(ish, xizmat)lar sotib olinganda, tovarlar yetkazib berish, tabiiy monopoliyalar subyektlari faoliyati sohasiga tegishli bo'lganda, tovarlar birja orqali xarid qilinganda, tovarlarni sotishga alohida huquqi bo'lgan faqat bitta yetkazib beruvchidan tovarlar xarid qilish mumkin bo'lganda, tuzilgan kontraktning shartlari dastlabki kontrakt umumiy summasining 20 foizidan oshmaydigan summaga teng qo'shimcha ishlarni bajarish maqsadida o'zgarganda va h.k.;

- 300 AQSh dollaridan 100 ming AQSh dollarigacha teng summadagi bitta kontrakt bo'yicha yetkazib berishlarni amalga oshirishda xaridlar buyurtmachi tomonidan tashkil etiladigan maxsus komissiya qaroriga ko'ra eng yaxshi takliflarni tanlab olish asosida tender savdolari o'tkazmasdan amalga oshirish tartibi kiritildi;

- 300 AQSh dollaridan 100 ming AQSh dollarigacha summaga bitta kontrakt bo'yicha ro'yxati Davlat xaridlari bo'yicha Hukumat komissiyasi tomonidan belgilanadigan tovarlar, ishlar va xizmatlarning ayrim turlari davlat xaridlari O'zbekiston respublika tovar-xomashyo birjasi tomonidan tashkil etiladigan elektron auksion savdolar orqali amalga oshirilishi belgilandi.

Vazirlar mahkamasining qaroriga so'nggi o'zgarishi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 18-dekabrda 992-son qarori bilan:

- bir ming AQSh dollaridan kam summasidagi bir kontrakt bo'yicha yetkazib berishda xarid tovarlar (ishlar, xizmatlar)ning narxi, sifati va yetkazib berish muddatlari bo'yicha eng maqbul shartlarni taklif etgan yetkazib beruvchilar bilan to'g'ridan-to'g'ri shartnomalar tuzish tartibi joriy etildi;

- bir ming AQSh dollaridan 100 ming AQSh dollarigacha summaga bitta kontrakt bo'yicha yetkazib berishda xarid qilinadigan tovarlar, ishlar va xizmatlarning yetkazib beruvchilar yoki pudratchilar e'lon qilgan narxlar va tavsifnomalarni taqqoslash yo'li bilan buyurtmachilar tomonidan tashkil etiladigan idoraviy tanlov komissiyalari tomonidan baholanadigan eng yaxshi takliflarni tanlab olish yo'li bilan amalga oshirish tartibi yo'lga qo'yildi.

Shuningdek, davlat xaridlari tizimini takomillashtirishda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Kapital qurilishda tanlov savdolari tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Qarori[5] hamda ushbu qaror bilan tasdiqlangan “O'zbekiston Respublikasi hududida kapital qurilishda tanlov savdolari to'g'risida Nizom”, “Kapital qurilishda xo'jalik munosabatlari mexanizmini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Qarori hamda ushbu qaror bilan tasdiqlangan “Markazlashtirilgan manbalar hisobiga qurilishni tashkil etish, moliyalashtirish va kreditlash tartibi to'g'risida Nizom” ham muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Ushbu Qarorlar va Nizomlar davlat budjeti, davlat boshqaruvi organlari va davlat korxonalari, shuningdek, budget tashkilotlarining budgetdan tashqari mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladigan, mahsulotlar sotib olish, asbob-uskunalarini olish, qurilish, kengaytirish, rekonstruksiya, korxonani modernizatsiya qilish va qayta qurollantirish, kapital ta'mirlash bilan aloqador, obyektini loyiha-qidiruv ishlari ham qo'shilgan holda, barcha ish va xizmatlar kompleksi xaridini tartibga soldi.

Davlat xaridarining yanada mukammal, ochiq va shaffof, o'zida tadbirkorlik subyektlariga rag'batlantirish imkoniyatini beradigan yangi mexanizm amalga kiritildi.

Elektron shakldagi korporativ xaridlar tizimiga kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini keng jalb etish uchun qulay sharoitlar yaratish, ularni amalga

oshirishda raqobatni rivojlantirish va oshkoralikni ta'minlash, tabiiy monopoliyalar subyektlarining tovarlari hamda xizmatlari narxlarini maqbullashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 5-apreldagi “Elektron xaridlar tizimini maqbullashtirish va ulardan tadbirkorlik subyektlarining foydalanishini kengaytirish to'g'risida”gi PQ-1948-sonli qarori qabul qilindi. Unga ko'ra ustav jamg'armasida davlat ulushi 50 foizdan ortiq bo'lgan tabiiy monopoliya subyektlari, davlat unitar korxonalari va xo'jalik jamiyatlari ayrim turdagi tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) bir shartnoma bo'yicha ekvivalenti 300 AQSh dollaridan 100 ming AQSh dollarigacha bo'lgan miqdorda O'zbekiston respublika tovar-xomashyo birjasi tomonidan tashkil qilinadigan alohida savdo maydonchasida elektron savdolar vositasida xarid qiladilar hamda O'zbekiston respublika tovar-xomashyo birjasi tomonidan o'tkaziladigan elektron savdolarida davlat ulushi ustuvor bo'lgan tabiiy monopoliya subyektlari, korxonalar va tashkilotlar xarid qiladigan tovarlar (ishlar, xizmatlar) ro'yxati maxsus Hukumat komissiyasi tomonidan belgilanadi.

Elektron auksion savdolarining samaradorligidan kelib chiqib, mazkur savdolarga kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini yanada kengroq jalb etish uchun qulay sharoitlar yaratish, xarid tizimida raqobatni rivojlantirish va oshkoralikni ta'minlash, hamda mablag'lardan maqsadli va oqilona foydalanish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Elektron xaridlar tizimini maqbullashtirish va ulardan tadbirkorlik subyektlarining foydalanishini kengaytirish to'g'risida” Qarori[6] qabul qilindi. Unda korporativ xaridlar hamda xizmatlar narxlarini maqbullashtirish maqsadida 2013 yilning 1 mayidan boshlab ustav jamg'armasida davlat ulushi 50 foizdan ortiq bo'lgan tabiiy monopoliya subyektlari, davlat unitar korxonalari va xo'jalik jamiyatlari ham ayrim turdagi tovar(ish, xizmat) larni bir shartnoma bo'yicha ekvivalenti 300 AQSh dollaridan 100 ming AQSh dollarigacha bo'lgan miqdorda O'zbekiston Respublika tovar – xom ashyo birjasining alohida savdo maydonchasida tashkil qilinadigan elektron savdolar vositasida xarid qilishi belgilandi.

O'zbekiston Respublika tovar – xomashyo birjasi tomonidan o'tkaziladigan elektron savdolarida davlat ulushi ustuvor bulgan tabiiy monopoliya subyektlari, korxonalar va tashkilotlar xarid qiladigan ayrim tovarlar (ishlar, xizmatlar) ro'yxati maxsus Hukumat komissiyasi tomonidan belgilanadigan bo'ldi. Mazkur korporativ xaridlar tizimidagi elektron auksion savdolaridan ham ijobiy natijalarga erishildi.

Bunday muammolarga barham berish, budjet tashkilotlarining shoshilinch yoki oldindan ko'rilmagan zaruriyat tufayli yuzaga kelgan eng zarur tovarlar (ishlar, xizmatlar)ni o'z vaqtida sotib olinishini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O'zbekiston Respublika tovar-xom ashyo birjasining maxsus axborot portali orqali elektron savdo yo'li bilan tadbirkorlik subyektlaridan eng zarur tovarlar (ishlar, xizmatlar)ning Davlat xaridarini tashkil etish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi Qarori[7] bilan amaliyotga elektron

kataloglar orqali davlat xaridlarini amalga oshirish mexanizmi joriy qilindi. Buyurtmachilar va tovarlar (ishlar, xizmatlar)ni yetkazib beruvchilar birjaning vositachilik yig‘imi summasi miqdorida avans to‘lovlarini kiritish amaliyoti yo‘lga qo‘yildi. Buyurtmachi elektron katalogda tovarlar (ishlar, xizmatlar)ni yetkazib beruvchilarning ofertalarini o‘rganish yo‘li bilan o‘ziga zarur bo‘lgan tovarni tanlab olish va tovarni tanlaganidan so‘ng narxlarini so‘rash ishtirokchilari tomonidan berilgan narxga doir takliflarni taqqoslash elektron tizimning dasturiy majmuasi tomonidan avtomatik rejimda amalga oshirish mexanizmi shakllantirildi.

Tuzilgan kontraktlar reyestri birja tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining G‘aznachiligi va birjaning ma’lumotlar bazalari elektron o‘zaro hamkorligi yo‘li bilan avtomatik rejimda O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi G‘aznachiligiga yuborish boshlandi.

Tovarlar (ishlar, xizmatlar)ning davlat va korporativ xaridlari tizimini tubdan takomillashtirish maqsadida 2017 yil 23 avgustda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Tovarlar (ishlar, xizmatlar)ning davlat va korporativ xaridlarini amalga oshirishning zamonaviy shakl va uslublarini yanada joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-3237-sonli Qarori qabul qilindi. Ushbu qarorga muvofiq, 2017 yilning 23 avgustidan bitta kontrakt bo‘yicha 300 AQSh dollaridan 100 ming AQSh dollarigacha ekvivalentdagi tovarlar (ishlar, xizmatlar)ning davlat va korporativ xaridlarini O‘zbekiston Respublika tovar-xom ashyo birjasi tomonidan tashkillashtiriladigan elektron savdolar orqali amalga oshirishga oid talab bekor qilindi.

Kontrakt bo‘yicha mablag‘ miqdori O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining shartnoma tuzilgan sanadagi rasmiy kursi bo‘yicha hisoblanishi belgilandi.

Uchinchi davr bu **to‘liq elektronlashtirish** (raqamlashtirish) davri hisoblanadi. 2018 yil 9 aprelda “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining yangi qonuni qabul qilindi. 12 bob, 79 moddadan iborat Qonun davlat xaridlari ochiqqligi va shaffofligini hamda bu sohada tadbirkorlarning raqobat kurashuvini ta’minlaydigan, davlat budjeti, markazlashtirilgan manbalar va davlat ulushiga ega bo‘lgan korxonalar mablag‘laridan samarali foydalanishga imkon yaratdi.

“Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi Qonun bilan amaliyotga kiritilgan asosiy yangiliklar:

- qonun davlat xaridlarining besh tartib-taomili(turi)ni belgiladi, ya’ni *elektron do‘kon, boshlang‘ich narxni pasaytirish uchun o‘tkaziladigan auksion, tanlov, tender, yagona yetkazib beruvchi bilan amalga oshiriladigan davlat xaridlari*. Bulardan ikkitasi (elektron do‘kon, boshlang‘ich narxni pasaytirish uchun o‘tkaziladigan auksion) Davlat xaridari bo‘yicha qaror qabul qilishda inson omilini butkul inkor etadi. Qolgan xarid tartib-taomillari shaffofligi maxsus axborot portalida zarur axborot chop etish yo‘li bilan ta’minlandi;

- xarid tizimida davlat buyurtmachisining ikkita kategoriyalari birlashtirildi. Bular - *budjet buyurtmachilari* (davlat organlari; budjet tashkilotlari; xarid qilish tartib-taomillarini amalga oshirish uchun yo‘naltiriladigan budjet mablag‘larini oluvchilar; davlat maqsadli jamg‘armalari) *hamda korporativ buyurtmachilar* (davlat korxonalari; ustav fondida (ustav kapitalida) davlat ulushi 50 foiz va undan ortiq bo‘lgan yuridik shaxslar; ustav fondining (ustav kapitalining) 50 foizi va undan ortig‘i 50 foiz va undan ortiq miqdorda davlat ulushiga ega yuridik shaxsga tegishli bo‘lgan yuridik shaxslar);

- davlat xaridlari jarayoni barcha bosqichlarining yaxlitligi va o‘zaro aloqadorligini ta‘minlash hamda davlat xaridlarini amalga oshirish mexanizmlari, tartib-taomillari va usullarini birxillashtirish maqsadida davlat xaridlari tizimida ilk bora davlat buyurtmachisining kasbiy mahorati; asoslanganlik; moliyaviy mablag‘lardan foydalanishning oqilonaligi, tejamkorligi va samaradorligi; ochiqlik va shaffoflik; tortishuv va xolislik; mutanosiblik; davlat xaridlari tizimining yagonaligi va yaxlitligi; korrupsiyaga yo‘l qo‘ymaslik kabi davlat xaridlarining asosiy prinsiplar kiritildi;

- bir shartnoma bo‘yicha bazaviy hisoblash miqdoriga nisbatan baravar miqdoridan budjet buyurtmachilari va korporativ buyurtmachilar uchun tovarlar va ishlarhamda xizmatlarga aloxida yondashilib, bir yilda bir davlat buyurtmachisi uchun bazaviy hisoblash miqdorining cheklangan summadan ko‘p bo‘lmagan tartibi joriy etildi;

- xarid qilish tartib-taomillari ustidan doimiy monitoring va qat‘i nazorat yo‘lga qo‘yildi, xarid qilish tartib-taomillari ustidan jamoatchilik nazorati amalga oshirish yo‘lga qo‘yildi. Xarid qilish tartib-taomillari ustidan jamoatchilik nazorati ochiqlik va shaffoflik prinsiplarini ro‘yobga chiqarish vositasida amalga oshirilishi belgilandi. Davlat xaridlari to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari, shuningdek qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ro‘yxatdan o‘tkazilgan nodavlat notijorat tashkilotlari va ommaviy axborot vositalari jamoatchilik nazoratini amalga oshirishlari mumkinligi belgilandi;

- davlat xaridlari sohasidagi shikoyatlarni ko‘rib chiqish bo‘yicha maxsus komissiyani shakllantirildi. Davlat xaridlari sohasidagi shikoyatlarni ko‘rib chiqish bo‘yicha tuzilgan Komissiyaning faoliyati xaridlarning barcha turlariga tadbiq etildi. Shikoyatlarni ko‘rib chiqish bo‘yicha maxsus komissiyaga shikoyatni qisqa davr mobaynida davlat buyurtmachisi va ishtirokchining ishtirokida ko‘rib chiqish, hamda shikoyat olinganidan keyin etti ish kuni ichida qaror chiqarishi va axborotni maxsus axborot portaliga joylashtirish amaliyoti kiritildi. Davlat xaridlari sohasidagi shikoyatlarni elektron tarzda ko‘rib chiqish moduli yaratildi va amaliyotga joriy etildi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 28-apreldagi “Mahsulotlar (tovar va xizmatlar) yagona elektron milliy katalogini joriy

etish, tadbirkorlik subyektlari o‘rtasida tuzilgan shartnomalarni elektron ro‘yxatdan o‘tkazish va tovar-moddiy boyliklarni olish uchun ishonchnomalarni elektron rasmiylashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 249-sonli qaroriga muvofiq, 2021-yil 1-iyundan boshlab quyidagilarni o‘z ichiga olgan tartiblar:

- Yagona elektron shartnomalarning axborot portalida tadbirkorlik subyektlari o‘rtasida tuzilgan shartnomalarni ixtiyoriy ravishda elektron ro‘yxatdan o‘tkazish;
- Shartnomalar portalida ro‘yxatdan o‘tgan shartnomalar asosida mahsulotlarning (tovar va xizmatlarning) unifikatsiyalashgan nomlari va identifikatsiyalash kodlarini hisobvara-q-fakturalarda avtomatlashtirilgan tarzda aks ettirish;
- tovar-moddiy boyliklarni olish uchun ishonchnomalarni elektron hujjat aylanish tizimi operatorlari axborot tizimi orqali shartnoma yoki onlayn oferta asosida rasmiylashtirish tartibi joriy etildi.

Bu albatta yakuniy qadam bo‘lmadi, qonunchilikda ham xarid tizimini rivojlanish tendensiyalari va 2019 yilning noyabr-dekabr oylarida Xitoy Xalq Respublikasining Uxan shahrida paydo bo‘lgan koronavirus pandemiyasining jahon miqyosida keng tarqalishi xalqaro va ichki bozorlarga o‘z ta‘sirini ko‘rsatganligi oqibatida aksar rivojlangan mamlakatlarning asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarining yomonlashuvida o‘zini namoyon qila boshlagan va asta-sekin global tanazzulga olib kelgan jahon moliyaviy inqirozi davrida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning roli ortdi. Shu davrda mamlakatimizdagi birja savdolari va elektron tijorat sohalarida sotiladigan tovar (ish, xizmat)larning ro‘yxati kengayishi, barcha xo‘jalik yurituvchi subyektlarning elektron savdodan foydalanish imkoniyatlarining oshganligi “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi Qonun yangi tahrirda qabul qilinishiga sabab bo‘ldi. Uning ta‘sirida davlat xaridlari tizimida sog‘lom raqobatni kuchayishiga va real bozor sharoitlarini hisobga olgan holda, narx belgilashning zamonaviy mexanizmi takomillashtirildi.

Shuningdek O‘zbekiston Respublikasining “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi qonuniga muvofiq 2022 yil 1 yanvardan boshlab eng yaxshi takliflarni tanlash va tender xarid qilish tartib-taomillari majburiy tartibda to‘liq elektron shaklda o‘tkazish amaliyoti joriy etildi. Mazkur jarayonda ishtirokchilarning takliflarini davlat xaridlarining elektron tizimi orqali elektron tarzda taqdim etish imkoniyati yaratildi hamda xarid komissiyasi tomonidan takliflarni ko‘rib chiqish va baxolash jarayoni to‘liq elektronlashtirildi.

Xarid qilish tartib-taomillarini amalga oshirish turlari qayta ko‘rib chiqildi. Eng yaxshi takliflarni tanlash (ilgari – tanlov) hamda to‘g‘ridan-to‘g‘ri shartnomalar bo‘yicha amalga oshiriladigan davlat xaridlari (ilgari – yagona yetkazib beruvchida davlat xaridi) joriy etiladi[8]. Shuningdek Prezidentning farmonlari va qarorlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari bilan ruxsat etilgan xaridlarning boshqa raqobatli turlari xarid qilish tartib-taomillarini amalga oshirish turlariga kiritilishi belgilandi

hamda davlat buyurtmachilari va tadbirkorlarga qulaylik yaratish maqsadida xarid qilish tartib-taomillari soddalashtirildi. Bunda davlat buyurtmachilariga xarid qilish tartib-taomillari turlarini mustaqil tanlash imkoniyati yaratildi (1-jadval).

1-jadval

Davlat xaridlari tartib-taomillari va mezonlari¹

Xarid turi		Budget buyurtmachilari uchun	Korporativ buyurtmachilar uchun	Muddati	Amalga oshirish tartibi	Agar xarid oshmasa	Ijrochini aniqlash
To'g'ridan-to'g'ri (soddalashtirilgan tanlash)	tovar ish, xizmat	BHMning 25 gacha	BHMning 50 gacha	-	qog'oz va elektron	-	buyurtmachi tomonidan eng arzon narx taqdim etgan
	bir moliya yilida	BHMning 500 gacha	BHMning 1000 gacha				
Elektron do'kon	tovar	BHMning 2 500 gacha (bir moliya yilida ayni bir turdagi tovar 10 000 baravargacha)	BHMning 25 000 gacha	48 soat	elektron	1. auksion 2. eng yaxshi takliflarni tanlash	operator tomonidan eng arzon narx taqdim etgan
	ish, xizmat	BHMning 50 gacha (bir moliya yilida ayni bir turdagi ish, xizmatlar 500 baravargacha)	BHMning 100 gacha (bir moliya yilida ayni bir turdagi ish, xizmatlar 1000 baravargacha)				
Auksion	tovar	BHMning 6 000 gacha	BHMning 25 000 gacha	5 ish kuni	elektron	1. 3 kun uzaytiriladi 2. elektron do'kon 3. eng yaxshi takliflarni tanlash	operator tomonidan eng arzon narx taqdim etgan
	ish, xizmat	-	-	-	-	-	-
Eng yaxshi takliflarni tanlash	tovar ish, xizmat	BHMning 6 000 gacha	BHMning 25 000 gacha	5 ish kuni (2 ish kuni muhokama)	qog'oz va elektron	1. eng yaxshi takliflarni tanlash 2. elektron do'kon 3. auksion	xarid komissiyasi aniqlaydi (5nafardan kamida 2/3 qismi)
Tender	tovar, ish, xizmat	BHMning 6 000 dan yuqori	BHMning 25 000 dan yuqori	12-30 ish kuni	qog'oz va elektron	qayta tender	xarid komissiyasi aniqlaydi (7 nafar)

¹ Muallif tomonidan tuzilgan

Davlat xaridlari sohasida foydalaniladigan tovar (ish, xizmat)lar klassifikatori ishga tushirildi.

Raqamlashtirish sohasida sun'iy intellektdan foydalangan holda xaridlar sohasining barcha jarayonlarida ochiqlik va shaffoflikni ta'minlash hamda korrupsiyaviy xatarlarni aniqlash va oldini olishning zamonaviy mexanizmlari joriy qilinmoqda.

Davlat xaridlarida qatnashayotgan ishtirokchilarining o'z roziligiga ko'ra taqdim etgan takliflari to'g'risidagi ma'lumotlarni davlat xaridlari elektron tizimida barcha uchun ochiqlash imkoniyati yaratildi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, davlat xaridlarining huquqiy asoslari mamlakatimizda tartibga solindi, jahon andozalariga moslandi, korrupsiyadan yiroq bo'lgan elektron xarid tizimi yaratildi.

Davlat xaridlari tizimini yanada rivojlantirish uchun horijiy tajribadan foydalanib yangicha uslublarini tadbiq etishimiz lozim. Xarid tizimidagi quyi qatlamda mavjud muammolar doimiy tarzda onlayn tartibda o'rganib borishimiz lozim.

Shuningdek davlat xaridlarini yanada takomillashtirish, uning imkoniyatlarini kengaytirish, ochiqlik va oshkoralikni ta'minlash, tadbirkorlarga keng imkoniyat berish borasida:

- xaridlar bozorida tadbirkorlik subyektlarining ishtirokini oshirish;
- Raqamlashtirishda sun'iy intellektdan foydalangan holda xaridlar sohasining barcha jarayonlarida ochiqlik va shaffoflikni ta'minlash hamda korrupsiyaviy xatarlarni aniqlash va ularning oldini olishning zamonaviy mexanizmlarini joriy qilish;
- ishtirokchilarning narx takliflarini baholashda QQS summasini inobatga olmasdan davlat xaridlarining elektron tizimi orqali avtomatik taqqoslash amaliyoti joriy qilish;
- rivojlangan davlatlar tajribasida foydalanadigan yangi xarid turlarini joriy qilish;
- mahalliy ishlab chiqaruvchilar tomonidan ichki bozorni raqobatbardosh va sifatli mahsulotlar bilan to'ldirish;
- xarid subyektlariga soliq va boshqa to'lovlar bo'yicha yanada qulay shart-sharoitlar yaratish, imtiyoz va preferensiyalar berish, hamda moliya, soliq va statistika organlariga hisobotlar topshirish mexanizmini takomillashtirish va yagona elektron bazada integrasiyalash lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'roqov U.Yu., Shadmanov E.Sh., Bababekova D.Sh. Davlat xaridari. O'quv qo'llanma. – T.: JXU, 2022. – 208 b.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011 yil 7 fevraldagi PQ-1475- sonli “Davlat xaridlari tizimini makbullashtirish va unga kichik biznes sub'ektlarini jalb etishni kengaytirish to'g'risida”gi Qarori.

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 14-avgustdagi 397-sonli “Davlat ehtiyojlari uchun asosiy oziq-ovqat turlarini xarid qilish tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”gi Qarori.

4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 16-iyuldagi “1993 Yilning 20 iyulidan boshlab qishloq xo‘jaligi mahsulotlari va oziq-ovqat tovarlari ayrim turlarining shartnomaviy (erkin) xarid va chakana narxlariga o‘tish to‘g‘risida”gi 360-son qarori.

5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 3-iyuldagi “Kapital qurilishda tanlov savdolari tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi 302-sonli Qarori.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013 yilning 5 apreldagi PQ-1948-sonli “Elektron xaridlar tizimini makbullashtirish va ulardan tadbirkorlik sub’ektlarining foydalanishini kengaytirish tug‘risida” Qarori.

7. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015 yil 26 martdagi 69-sonli “O‘zbekiston Respublika tovar-xom ashyo birjasining maxsus axborot portali orqali elektron savdo yo‘li bilan tadbirkorlik sub’ektlaridan eng zarur tovarlar (ishlar, xizmatlar)ning davlat xaridini tashkil etish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi Qarori.

8. Usmonov Shavkatjon Shukurovich. (2024). Davlat xaridlari mexanizmini takomillashtirish va uning davlatimiz iqtisodiyotida tutgan o‘rni. Journal of New Century Innovations, 61(2), 169-178. b.

UNCITRAL VA UNING MAMLAKATIMIZ DAVLAT XARIDLARINI TARTIBGA SOLISHDAGI O‘RNI

Anarkulov Azizjan Davlatkulovich

Jamoat xavfsizligi universiteti,

“Iqtisodiy fanlar” kafedrası dosenti, i.f.f.d. (PhD)

Usmonov Shavkatjon Shukurovich

Jamoat xavfsizligi universiteti,

“Iqtisodiy fanlar” kafedrası katta o‘qituvchisi

E-mail: shavkatjonusmonov3007@gmail.com

ANNOTASIYA

Maqolada davlat xaridlarini tashkil etish masalalri yoritilgan, unda xalqaro tajribani, jumladan, BMTning Xalqaro savdo huquqi bo‘yicha Komissiyasining (UNCITRAL) model qonunchiligini asosiy qoidalarini o‘rganilgan. Xalqaro savdoni tartibga soluvchi milliy va mintaqaviy qoidalarini uyg‘unlashtirish uchun global standartlar va qoidalar qabul qilish tarixi yoritilgan. Ommaviy xaridlar bo‘yicha namunaviy “Tovarlar va xizmatlarni sotib olish to‘g‘risida”gi Qonunining asosiy tamoyillari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: davlat xaridlari, davlat xaridari jarayoni, ommaviy xaridlar, namunaviy qonun, qonunining asosiy tamoyillari, xaridlarni amalga oshirishning tavsiyaviy usullari, UNCITRAL.

UNCITRAL И ЕГО РОЛЬ В РЕГУЛИРОВАНИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК НАШЕЙ СТРАНЫ

АННОТАЦИЯ

В статье освещаются вопросы организации государственных закупок, изучается международный опыт, в том числе основные положения модельного законодательства комиссии ООН по праву международной торговли (ЮНСИТРАЛ). Освещается история принятия глобальных стандартов и правил для гармонизации национальных и региональных правил, регулирующих международную торговлю. Раскрыты основные принципы Типового закона “О закупках товаров и услуг” по оптовым закупкам.

Ключевые слова: государственные закупки, процесс государственных закупок, публичные закупки, основные принципы закона, рекомендуемые методы закупок, UNCITRAL.

UNCITRAL AND ITS ROLE IN THE REGULATION OF PUBLIC PROCUREMENT OF OUR COUNTRY

ANNOTATION

The article covers the issue of the organization of Public Procurement, which explores international experience, including the basic provisions of the model legislation of the UN Commission on international trade law (UNCITRAL). The history of the adoption of global standards and regulations to harmonize national and regional regulations governing international trade is covered. The basic principles of the model law on public procurement are revealed.

Keywords: public procurement, public procurement process, Model Law, basic principles of law, recommendation methods of procurement implementation, UNCITRAL.

Mamlakat miqyosidagi har qanday jarayon shu davlat iqtisodiy-ijtimoiy hayoti uchun juda muhim hisoblanadi. Chunki bu jarayonlarning natijasi, salbiy yoki ijobiy bo'lishiga qarab, mamlakat aholisiga, davlatning iqtisodiy mexanizmi va uning tarkibiy qismlariga katta ta'sir ko'rsatadi[1]. Davlat xaridari jarayoni ham ulkan hamda murakkab mexanizm bo'lib, uning to'g'ri tashkil etilganligi va mamlakat iqtisodiyotiga zarar emas, balki yuqori samara keltirishi muhim masalalardan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham makrodarajadagi qanday jarayon yuz bermasin, shu jumladan, davlat xaridari ham, qonunchilik bilan mustahkamlab qo'yilishi zarur. Aynan qonunchilik davlat xaridari mexanizmini takomillashtirish va uning nazoratini tashkil etishga ko'maklashadi hamda davlat xaridari subyektlarining manfaatlari nohaq buzilishi, qabul qilingan qonun-qoidalardan chetlanishlarni oldini oladi.

O'zbekiston Respublikasida Davlat xaridarini tashkil etish va tartibga solishning qator huquqiy-normativ hujjatlari qabul qilingan. Bu qonun hujjatlari orqali davlat budjeti xarajatlarining va ustavida davlat ulushi bor korxonalar mablag'larining samarali, maqsadli sarflanishi hamda ularning shaffofligi ta'minlanadi.

Mamlakatimizda o'tgan davr mobaynida xalqaro tajriba va iqtisodiy islohotlar talablaridan kelib chiqqan holda davlat xaridlarini tashkil etish bo'yicha o'ziga xos tizim shakllantirildi. Bunda asosiy urg'u budjet mablag'laridan samarali foydalanish, xarid jarayonida kichik biznes subyektlariga ko'proq imtiyozlar berish, hamda davlat xaridlari tizimining mavjud mexanizmini xalqaro andozalarga mos holda tashkil etish xususiyatlariga qaratildi[2].

«Davlat xaridlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuning qabul qilinishi davlat xaridlari ochiqqligini va shaffofligini hamda bu sohada tadbirkorlarning raqobat kurashuvini ta'minlash bilan birga, davlat budjeti, markazlashtirilgan manbalar

va davlat ulushiga ega bo‘lgan korxonalar mablag‘laridan samarali foydalanishga imkon yaratmoqda.

Qonun davlat xaridlarini amalga oshirishning amaldagi tajribasini hamda xalqaro tajribani, jumladan, BMTning Xalqaro savdo huquqi bo‘yicha Komissiyasining (UNCITRAL) model qonunchiligining asosiy qoidalarini, Evropa Ittifoqi, AQSh, Rossiya, Belarus, Qozog‘iston va boshqa davlatlar qonunchiligini hisobga olgan. Xalqaro tashkilotlar, Xalqaro bank, ekspert va biznes-hamjamiyati, vazirlik va idoralar vakillari takliflari inobatga olingan[3].

Qonunni tayyorlashda BMT xalqaro savdo huquqi bo‘yicha Komissiyasining (UNCITRAL) ommaviy xaridlar bo‘yicha namunaviy qonuni asosiy qoidalarini, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining tavsiyalari hamda qator xorijiy mamlakatlar tajribasidan foydalanilgan.

Xalqaro miqyosdagi ta‘riflarga e‘tibor qaratsak, Jahonda davlat xaridlarining shakllanishi va rivojlanishidagi eng muhim hujjati 1994 yil BMTning xalqaro savdo huquqi Komissiyasining 27-sessiyasida (UNCITRAL - United Nations Commission on International Trade Law) qabul qilingan Namunaviy “Tovarlar va xizmatlarni sotib olish to‘g‘risida” Qonuni[4] hamda 2011 yil 09 dekabr kunidagi 82-yalpi majlisida BMT Bosh Assambleyasining 66/95 rezolyutsiyasi bilan qabul qilingan Birlashgan Millatlar Tashkilotining xalqaro savdo huquqi bo‘yicha komissiyasining “Ommaviy xaridlar to‘g‘risida”gi namunaviy qonuni mavjud xaridlar to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini takomillashtirishda davlatimizga katta yordam beradi va uyg‘un xalqaro iqtisodiy munosabatlarni shakllantirishga va iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirishga olib keladi[5].

1960-yillarda jahon savdosi keskin kengaya boshlaganida, dunyo mamlakatlari hukumatlari xalqaro savdoni tartibga soluvchi milliy va mintaqaviy qoidalarini uyg‘unlashtirish uchun global standartlar va qoidalar qabul qilishga zaruriyat sezishadi. UNCITRAL (www.uncitral.org)ning dastlabki a‘zolari 29 shtatdan iborat bo‘lib, 1973-yilda 36 taga, 2004-yilda esa yana 60 taga kengaytirildi. UNCITRALga a‘zo davlatlar turli huquqiy an‘analari va iqtisodiy rivojlanish darajalarini, shuningdek, turli geografik mintaqalarni ifodalaydi. Hozirgi kunda Komissiya tarkibiga bosh Assambleya tomonidan saylanadigan 70 a‘zo davlat kiradi. Komissiya a‘zolari tarkibi dunyoning turli geografik mintaqalari va asosiy iqtisodiy va huquqiy tizimlarning vakilligini ta‘minlaydi. Komissiya a‘zolari olti yilga saylanadi, komissiya a‘zolarining yarmi har uch yilda bir marta tugaydi.

Davlatlarga o‘z milliy qonunlarining bir qismi sifatida qabul qilish uchun tavsiya etilgan qonunchilik matni hisoblanadigan Namunaviy qonunlar UNCITRAL tomonidan belgilanadi. Hozirgi kunda quyidagi namunaviy qonunlar kuchda:

❖ UNCITRALning Xalqaro tijorat arbitraji to‘g‘risidagi namunaviy qonuni (1985) (matn);

- ❖ Xalqaro kredit o‘tkazmalari to‘g‘risidagi UNCITRAL namunaviy qonuni (1992);
- ❖ UNCITRALning “Tovarlar, qurilish va xizmatlarni xarid qilish to‘g‘risida”gi namunaviy qonuni (1994);
- ❖ UNCITRALning elektron tijorat to‘g‘risidagi namunaviy qonuni (1996) Birlashgan Millatlar Tashkilotining Xalqaro savdo huquqi bo‘yicha komissiyasining 29-sessiyasida qabul qilingan va Bosh Assambleyaning 1996 yil 16 dekabrda 51/162 rezolyutsiyasi bilan tavsiya etilgan;
- ❖ UNCITRALning Transchegaraviy to‘lovga layoqatsizligi to‘g‘risidagi namunaviy qonuni (1997)
- ❖ UNCITRALning elektron imzolar to‘g‘risidagi namunaviy qonuni (2001)
- ❖ UNCITRALning Xalqaro tijorat kelishuvi to‘g‘risidagi namunaviy qonuni (2002)
- ❖ Xususiy moliyalashtiriladigan infratuzilma loyihalari bo‘yicha namunaviy qonunchilik qoidalari (2003 y.)
- ❖ UNCITRALning Kafolatlangan operatsiyalar to‘g‘risidagi namunaviy qonuni (2016)
- ❖ UNCITRALning Elektron o‘tkazilishi mumkin bo‘lgan yozuvlar to‘g‘risidagi namunaviy qonuni (2017)
- ❖ To‘lovga layoqatsizlik bilan bog‘liq sud qarorlarini tan olish va ijro etish to‘g‘risidagi UNCITRAL namunaviy qonuni (2018)
- ❖ UNCITRAL Davlat-xususiy sheriklik to‘g‘risidagi namunaviy qonunchilik qoidalari (2020).

Xalqaro savdo va investitsiyalarda o‘z o‘rniga ega bo‘lgan Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining Xalqaro Savdo Huquqi Komissiyasi (UNCITRAL) ning ommaviy xaridlar bo‘yicha namunaviy “Tovarlar va xizmatlarni sotib olish to‘g‘risida” Qonuni Davlat xaridlari munosabatlarni tartibga soluvchi eng asosiy xalqaro meyoriy hujjat hisoblanadi.

UNCITRAL jaxon mamlakatlarining aksariyatida qabul qilingan tijorat faoliyati bilan shug‘ullanish uchun elektron vositalardan foydalanishni ta‘minlash va osonlashtirish uchun qonun hujjatlari to‘plamini tayyorladi. Eng keng tarqalgan matn UNCITRALning Elektron tijorat to‘g‘risidagi namunaviy qonuni (1996) bo‘lib, u elektron va qog‘ozdagi ma‘lumotlarga teng munosabatda bo‘lish qoidalarini, shuningdek, elektron bitimlar va jarayonlarni huquqiy tan olish qoidalarini belgilaydi. Elektron vositalardan foydalanishni kamsitmaslik, funksional ekvivalentlik va texnologiyaning betarafligini UNCITRALning “Elektron imzolar to‘g‘risida”gi namunaviy qonuni (2001-yil) elektron imzolardan foydalanish bo‘yicha qo‘shimcha qoidalarni nazarda tutadi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Xalqaro shartnomalarda elektron kommunikatsiyalardan foydalanish to‘g‘risidagi konvensiyasi (Nyu-York, 2005 yil) xalqaro savdoda elektron shartnomalar tuzish uchun huquqiy ishonchni ta‘minlaydigan birinchi shartnomani taklif qilish uchun avvaldan mavjud bo‘lgan UNCITRAL matnlariga asoslanadi.

UNCITRALning “Elektron o‘tkazuvchan yozuvlar to‘g‘risida”gi namunaviy qonuni (2017-yil) konosamentlar, veksellar, cheklar, veksellar va ombor kvitansiyalari kabi o‘tkaziluvchi hujjatlar va vositalardan elektron shaklda foydalanishni ta‘minlash va osonlashtirish uchun xuddi shu tamoyillarni qo‘llaydi.

2022 yilda UNCITRALning Identifikatsiyani boshqarish va trast xizmatlaridan foydalanish va transchegaraviy tan olinish to‘g‘risidagi namunaviy qonunini qabul qildi, bu esa birinchi global miqyosda kelishilgan yagona huquqiy hujjatni bo‘lib jismoniy va yuridik shaxslarni onlayn tarzda aniqlash, shuningdek, elektron shaklda, shu jumladan chegaralar orqali ma‘lumotlar sifati bo‘yicha kafolatlar berish uchun asos hisoblanadi.

2022 yilda UNCITRAL kotibiyati tomonidan sun‘iy intellekt, ma‘lumotlar, onlayn platformalar, raqamli aktivlar va markazlashtirilmagan tizimlar mavzularida olib borilgan tadqiqot ishlarini qayd etuvchi raqamli iqtisodiyot bilan bog‘liq huquqiy masalalar taksonomiyasini nashr etishni ma‘qulladi.

Yagona oynaning huquqiy jihatlari va qog‘ozsiz savdoga ko‘maklashish bo‘yicha ham boshqa tashkilotlar bilan hamkorlikda salmoqli ishlar amalga oshirildi.

Namunaviy “Tovarlar va xizmatlarni sotib olish to‘g‘risida” Qonuni 1994 yil BMTning xalqaro savdo huquqi Komissiyasining 27-sessiyasida qabul qilingan bo‘lib, u bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat va jamoat uchun xaridni amalga oshirish buyicha xalqaro qoidalarini o‘zida mujassamlashtiradi.

Mazkur Qonun bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan davlatlarda, xususan, Sharqiy Evropa mamlakatlarida davlat xaridlarini tashkil etish bo‘yicha na‘muna-shablon sifatida ishlab chiqilgan. Qonunning asosiy talablari va tamoyillarini bugungi kunda nafaqat Evropa mamlakatlari, balki Osiyo davlatlari ham xarid tizimlarida keng qo‘llamoqdalar. Qonunda xarid tizimida sog‘lom raqobatni rivojlantirish, Davlat xaridarini amalga oshirishda yetkazib beruvchilarga nisbatan adolatli munosabatda bo‘lish, xarid jaryonini ochiqlikligi, oshkoraligi hamda obyektivligini ta‘minlashdan iborat. Ushbu qonun, milliy xavfsizlik va mudofaa sohalaridan tashqari, barcha sohalarida xaridni amalga oshirish uchun qo‘llashni nazarda tutadi.

BMT xalqaro savdo huquqi bo‘yicha Komissiyasining (UNCITRAL) ommaviy xaridlar bo‘yicha namunaviy “Tovarlar va xizmatlarni sotib olish to‘g‘risida” Qonunining asosiy tamoyillariga quyidagilar kiradi:

1. **Ochiqlilik va shaffoflik** – xarid to‘g‘risida yozma shakldagi hisobot yuritilishi hamda sotib olinadigan tovar (ish, xizmat) haqida oldindan ommaviy e‘lon qilish;

2. **Malakaviy talab** – yetkazib beruvchilarga qo‘yilgan malakaviy talablarni tartibga solish, ular malakasini aniqlash mezonlari va tartibi, qo‘yilgan talabni xarid bo‘yicha e‘lon bilan bir vaqtda ma‘lum qilish;

3. **Xaridni amalga oshirish shaklini ma‘lum qilish** – xaridlar ochiq yoki yopiq shaklda amalga oshirilishi, tanlovlar bir yoki ikki bosqichda bo‘lishi ishtirokchilar e‘tiboriga oldindan ma‘lum qilish;

4. **Takliflarni ko‘rib chiqish va baholash tartibidan xabardor qilish** – savdolarida ishtirok etmoqchi bo‘lgan ishtirokchilarni bildirilgan takliflarni ko‘rib chiqish va saralash mezonlari hamda g‘olibga qo‘yilgan talablar bilan oldindan xabardor qilish;

5. **Munozaralarni hal etish** – Davlat xaridari bo‘yicha savdolarni tashkil etish, o‘tkazish, shartnoma tuzish va shartnomani bajarish bo‘yicha yuzaga keladigan munozaralar, nizolar, fors-major holatlarni hal qilish tartibi bilan ishtirokchilar oldindan tanishtirilgan bo‘lishi lozim[6].

Mazkur hujjatdan ko‘zda tutilgan asosiy maqsad, xalqaro savdoni rivojlantirish, xorijiy mol yetkazib beruvchilarni diskriminatsiya qilishni oldini olish, xarid jarayonini tartibga soluvchi qonunchilikni ochiqligini ta‘minlashdan iborat.

Barcha hududlarda 1994 yildagi namunaviy qonun xaridlar to‘g‘risidagi qonunchilikni isloh qilish va modernizatsiya qilish vositasi sifatida ishlatilgan. Amaliyot shuni ko‘rsatdiki, u keng va muvaffaqiyatli qo‘llanilgan. Ushbu namunaviy qonun dunyoning 30 dan ortiq mamlakatlarida xaridlar to‘g‘risidagi qonunchilikning asosini tashkil etdi va uning umumiy tamoyillari u yoki bu darajada ko‘proq davlatlarning qonunlarida aks ettirilgan.

O‘zining o‘ttiz ettinchi sessiyasida (Nyu-York, 2004 yil 14-25 iyun) UNCITRAL 1994 yilgi namunaviy qonunni yangi amaliyot turlarini, xususan, elektron ommaviy xaridlardan foydalanish bilan bog‘liq bo‘lgan amaliyotlarni hisobga olish uchun foydali ravishda yangilash mumkinligi to‘g‘risida qaror chiqardi va 1994 yilgi namunaviy qonunni qo‘llash tajribasi qonunchilikni uning asosiy tamoyillaridan chetga chiqmasdan isloh qilish uchun asoslantirildi. UNCITRAL tomonidan qirq to‘rtinchi sessiyasida (Vena, 2011 yil 1 iyul) qabul qilingan UNCITRALning “Ommaviy xaridlar to‘g‘risida”gi namunaviy qonuni uning 1994 yilgi namunaviy qonunni takomillashtirish bo‘yicha ishi natijasidir.

Namunaviy qonun ikki tomonlama maqsadga ega: birinchidan, u barcha davlatlar uchun ularning sotib olish qonunlari va amaliyotini baholash va modernizatsiya qilishda namuna bo‘lib xizmat qiladi va agar mavjud bo‘lmasa, sotib olish to‘g‘risidagi qonunchilikni targ‘ib qiladi. Ikkinchi maqsad-xalqaro rejadagi xaridlar rejimini

muvofiglashtirishni qo‘llab-quvvatlash va shu bilan xalqaro savdoni rivojlantirishga ko‘maklashish. Ushbu maqsadlarga erishish vositasi sifatida namunaviy qonunning potentsiali, agar u barcha davlatlar tomonidan qo‘llanilsa, to‘liq amalga oshiriladi va bu ushbu matn biron bir rivojlanish darajasida bo‘lgan mamlakatlar yoki mamlakatlarning biron bir guruhiga mo‘ljallangan bo‘lishi kerak emasligi va bu muhim emasligini ta’kidlaydi. Bundan tashqari, o‘tish davri iqtisodiyoti bo‘lgan mamlakatlarda sotib olish to‘g‘risidagi qonunchilikni qabul qilish ham iqtisodiyotni bozor yo‘llariga o‘tkazishni tezlashtirish jarayonining bir qismidir va shu munosabat bilan namunaviy qonun bunday mamlakatlar iqtisodiyotidagi davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi munosabatlarni samarali muvofiglashtirish vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Namunaviy qonun asosan ichki qonunchilikni ishlab chiqishda foydalanish uchun mo‘ljallangan. Shu bilan birga, UNCITRAL ommaviy xaridlar bilan bog‘liq boshqa xalqaro hujjatlar va bitimlar ushbu xalqaro hujjatlar va bitimlarning taraflari bo‘lgan davlatlarda sotib olish to‘g‘risidagi milliy qonunchilikka ta’sir ko‘rsatadigan majburiyatlarni belgilashi ma’lum. UNCITRAL «Tovarlar va xizmatlarni sotib olish to‘g‘risida» qonuni bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat va jamoat uchun xaridni amalga oshirish buyicha xalqaro tajribani o‘zida mujassamlashtiradi. 1994 yilgi namunaviy qonun dunyoning barcha mintaqalarida xaridlar to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini qayta ko‘rib chiqish va modernizatsiya qilish vositasi sifatida ishlatilgan bo‘lsa-da, keng e’tirof etilgan va samarali ekanligi isbotlangan bo‘lsa-da, u UNCITRALning “Ommaviy xaridlar to‘g‘risida”gi namunaviy qonuni (2011) bilan yangilandi. 2011 yilgi namunaviy qonunning muhim qo‘shimcha xususiyati shundaki, u Birlashgan Millatlar Tashkilotining korrupsiyaga qarshi Konvensiyasi (2005 yilda kuchga kirgan) xaridlarga oid talablarining bajarilishini ta’minlashga qaratilgan.

Unga ko‘ra xarid qiluvchi tashkilot xaridlarni amalga oshirishda quyidagi tavsiyaviy usullardan foydalanishi mumkin:

- a) ochiq savdolar;
- b) cheklangan ishtirokli savdolar;
- c) kotirovkalarni so‘rash;
- d) muzokaralarsiz takliflarni so‘rash;
- e) ikki bosqichli savdolar;
- f) dialog bilan taklif so‘rovlari;
- g) ketma-ket muzokaralar o‘tkazish bilan takliflar so‘rovi;
- h) raqobatbardosh muzokaralar;
- i) elektron reversiv (pasayish) kim oshdi (auksion) savdosi;
- j) bitta manbadan xaridlar.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, davlat xaridlarining huquqiy asoslari mamlakatimizda tartibga solindi, jahon andozalariga moslandi, korrupsiyadan yiroq bo‘lgan elektron xarid tizimi yaratildi.

Shuningdek chet el kompaniyalarining milliy davlat xaridlari bozorlariga kirishini yaxshilash bo'yicha tashabbuslar, shuningdek, tashqi savdoni liberallashtirishning boshqa jarayonlari, xalqaro hamkorlikning turli darajalarida rivojlanmoqda. "UNCITRAL Model Law of Goods, Construction and Services" BMT komissiyasining namunaviy qonuni, shuningdek, JST to'g'risidagi davlat xaridlari to'g'risidagi bitim (GPA) ishtirokchi davlatlarning davlat xaridlari mexanizmlarini xalqaro darajada uyg'unlashtirish va liberallashtirishga qaratilgan qonuniy vosita bo'lib qolmoqda.

Davlat xaridlarini yanada takomillashtirish, uning imkoniyatlarini kengaytirish, ochiqlik va oshkoralikni ta'minlash, tadbirkorlarga keng imkoniyat berish borasida Davlat xaridlari tizimini yanada rivojlantirish uchun horijiy tajribadan foydalanib yuqorida o'rganilgan uslublarini tadbqiq etishimiz lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Qosimova G.A. G'aznachilik tizimida davlat xaridining huquqiy asoslarini takomillashtirish masalalari//Xalqaro moliya va hisob ilmiy elektron jurnali. – T., 2019. - № 2 (aprel).
2. U.Yu.O'roqov, E.Sh.Shadmanov, D.Sh.Bababekova. Davlat xaridlarini boshqarish. O'quv qo'llanma. T. - O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti: 2022. 214 b.
3. O'roqov U.Yu., Shadmanov E.Sh., Bababekova D.Sh. Davlat xaridari. O'quv qo'llanma. – T.: JXU, 2022. – 208 b.
4. UNCITRAL – (United Nations Commission on International Trade Law) qabul qilingan Namunaviy “Tovarlar va xizmatlarni sotib olish to'g'risida” Qonuni.
5. Usmonov Shavkatjon Shukurovich. (2024). Davlat xaridlari mexanizmini takomillashtirish va uning davlatimiz iqtisodiyotida tutgan o'rni. Journal of New Century Innovations, 61(2), 169-178. b.
6. BMT xalqaro savdo huquqi bo'yicha Komissiyasining (UNCITRAL) ommaviy xaridlar bo'yicha namunaviy “Tovarlar va xizmatlarni sotib olish to'g'risida” Qonuni.

TOVAR, ISH VA XIZMATLARNI XARID QILISHNI REJALASHTIRISH HAMDA LOTLARNI JOYLASHTIRISH MASALALARI

Usmonov Shavkatjon Shukurovich

Jamoat xavfsizligi universiteti,

“Iqtisodiy fanlar” kafedrası katta o‘qituvchisi

E-mail: shavkatjonusmonov3007@gmail.com

ANNOTASIYA

Maqolada tovarlar, ishlar va xizmatlar xarid qilishni rejalashtirish uchun Buyurtmachi xaridlar rejasini ishlab chiqish, xarid qilish uchun har choraklik, yillik yoki bir martalik buyurtmaning tarkibiy bo‘linmalari tomonidan xarid qilish zarurligini asoslab tuzish masalalari yoritilgan. Turli tovarlar, ishlar va xizmatlarni elektron xarid qilish jarayonida lotlarini joylashtirish shartlari o‘rganilgan. Lotlarni ro‘yxatdan o‘tkazish va sotib olish dasturlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: davlat xaridlari, tovarlar, ishlar va xizmatlar, buyurtma topshirish, lotlarini joylashtirish, yagona yetkazib beruvchilar reestri, shartnoma.

ВОПРОСЫ ПЛАНИРОВАНИЯ ЗАКУПОК ТОВАРОВ, РАБОТ И УСЛУГ И РАЗМЕЩЕНИЯ ЛОТОВ

АННОТАЦИЯ

В статье освещаются вопросы разработки плана закупок заказчиком для планирования закупок товаров, работ и услуг, обоснования необходимости закупок структурными подразделениями ежеквартального, годового или разового заказа на закупку. Изучены условия размещения лотов различных товаров, работ и услуг в процессе электронных закупок. Раскрыты программы регистрации и выкупа лотов.

Ключевые слова: государственные закупки, товары, работы и услуги, размещение заказов, размещение лотов, Единый реестр поставщиков, договор.

ISSUES OF PLANNING THE PURCHASE OF GOODS, WORKS AND SERVICES AND THE PLACEMENT OF LOTS

ANNOTATION

The article covers the issues of developing an Customer procurement plan for planning the procurement of goods, works and services, establishing on the basis of the need for procurement by the structural units of each quarterly, annual or one-time order for procurement. The conditions for the placement of lots in the process of electronic

procurement of various goods, works and services are studied. Lot registration and purchase programs are revealed.

Keywords: public procurement, goods, works and services, placing orders, placing lots, register of single suppliers, contract.

Har bir tashkilot, muassasa o‘z ehtiyojlarinin ta‘milash maqsadida ichki buyruq (farmoyish)lari bilan hisobot yil uchun – tovarlar, ishlar va xizmatlarni sotib olish zarurligini aniqlash va asoslash, buyurtmalarni shakllantirish va ma‘qullash yoli bilan rejalashtirish ishlarini tartibga soladi va unga ko‘ra [1] amalga oshiradi.

Tovarlar, ishlar va xizmatlar xarid qilishni rejalashtirish uchun **Buyurtmachi** (tovar, ish, xizmatxaridiga mas‘ul) korxonada belgilangan shaklga muvofiq xaridlar rejasini ishlab chiqadi. Xaridlar rejasini keyingi chorak, yil uchun Buyurtmachi tomonidan ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi.

Tovarlar, ishlar va xizmatlarni xarid qilish uchun har choraklik, yillik yoki bir martalik buyurtma, buyurtmaning tarkibiy bo‘linmalari tomonidan xarid qilish zarurligini asoslab tuziladi. Bunda buyurtma bergan mansabdor shaxs yoki bo‘lim (xizmat, bo‘linma) to‘liq asoslarni keltiradi va zaruriyatini yoritib beradi.

Tovarlar, ishlar va xizmatlarni xarid qilish rejasiga quyidagi holatlarda o‘zgartirishlar kiritiladi:

- moliyalashtirish miqdori o‘zgartirilsa;
- tovarlar, ishlar va xizmatlarga bo‘lgan ehtiyoj o‘zgarsa;
- fors-major holatlarida.

Tasdiqlangan texnik topshiriq va bosh mutaxassislar xizmati bilan kelishilgan nuqsonli dalolatnoma - tovarlar, ishlar va xizmatlarga bo‘lgan joriy talab yoki favqulodda ehtiyoj buyurtmaga ilova qilinishi kerak bo‘ladi.

Qurilish-montaj ishlarida tovarlar, ishlar va xizmatlarni xarid qilish uchun buyurtmaga loyiha-smeta hujjatlari ilova qilinishi lozim.

Agar tovarlar, ishlar va xizmatlarni xarid qilish, choraklik yoki yillik talabnomada ko‘zda tutilmagan bo‘lsa, tashabbuskor ushbu tovarlar, ishlar va xizmatlarni xarid qilish to‘g‘risida bildirgi yoki xizmat xati taqdim etadi.

Korxona boshlig‘i tovarlar, ishlar va xizmatlarni xarid qilish to‘g‘risida buyurtma kelib tushgan kundan boshlab, bir ish kuni ichida ijrochini aniqlaydi va **ijrochi** belgilangan muddat ichida quyidagi xarakatlarni bajaradi:

- xarid to‘g‘ridan to‘g‘ri shartnomalar bo‘yicha, tanlashsiz, tendersiz amalga oshiriladigan tovarlar, ishlar va xizmatlarni xarid qilish Ro‘yatiga kirish-kirmasligini aniqlaydi;

- internet, ommaviy axborot vositalari orqali potensial yetkazib beruvchilardan tijorat takliflarinin so‘rab, mavjud bozorni tahlil qiladi [2] (marketing tadqiqotlarini o‘tkazadi), shu jumladan sotib olinadigan mahsulotlarining bozor narxlarini kuzatadi;

- xarid qilinadigan tovarlar, ishlar va xizmatlar ro'yxatini tuzishda, ularni cooperation.uz portalida ro'yxatdan o'tgan mahalliy ishlab chiqaruvchilardan xarid qilish imkoniyatini o'rganishlari kerak:

a) mahalliy ishlab chiqaruvchilardan xarid qilish imkoniyati bo'lmagan taqdirda (texnik parametrlar, xajmlar va ishlab chiqarish vaqtlari bo'yicha) kuzatuv kengashlariga import uchun tovarlar, ishlar va xizmatlarni korporativ xarid qilish maqsadga muvofiqligini asoslash;

b) xarid qilinadigan tovarlar, ishlar va xizmatlarning bitta shartnoma summasi bazaviy hisoblash miqdorining 25 ming baravarigacha bo'lsa, uning shartnomasi va texnik topshiriqlari uchun O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi huzuridagi "Loyihalar va import shartnomalari kompleks ekspertiza markazi"[3] davlat unitar korxonasidan xulosa olinishi kerak.

- kerakli nahsulot assortimenti uchun yetkazib beruvchilar o'rtasida raqobat muhitining mavjudligini, shuningdek shartnomaning boshlang'ich (maksimal) narxini aniqlaydi;

- tashabbuskorning ma'lumotlariga aniqlik kiritib keying bosqichda bajariladigan ishlarga kirishadi;

- to'plangan ma'lumotlarni korxona boshlig'iga ushbu usuldan foydalanish mumkin bo'lgan foyda, jami xarajatlar va uni amalga oshirish muddatidan kelib chiqib, xarid qilish usulini aniqlash uchun taqdim etadi;

- tashabbuskor tovarlar, ishlar va xizmatlarni xaridi uchun tegishli e'lonlarni ommaviy axborot vositalari orqali yoki rasmiy veb-saytda joylashtirish orqali xarid qilish bo'yicha takliflar yuboradi.

Turli tovarlar, ishlar va xizmatlarni elektron xarid qilish jarayonida lotlarini quyidagi xarid qilishni yengillashtiradigan platformalarga joylashtiradi:

- xarid.uzex.uz (<https://xarid.uzex.uz/>);

- xt-xarid.uz (<https://xt-xarid.uz/>);

- e-auksion.uz (<https://e-auksion.uz/>);

- xarid.uz (<http://xarid.uz/>).

Lotlarni joylashtirishda xatoliklarga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Avvalo Lot tushunchasini yoritsak.

Savdolar o'tkaziladigan oldi-sotdi auksionlarining asosiy birligi lot hisoblanadi. Ko'p inventar buyumlar, xizmatlar yoki ishlarni har qanday miqdorda va har qanday kombinatsiyada ifodalashi mumkin. Davlat xaridlarida lotlar odatda xarid buyumlari deb ataladi.

Lot – turli belgilari bo'yicha guruxlashtirilgan (foydalanish, texnik va funksional xususiyatlariga ko'ra) bir hil turdagi tovarlarning jamlanmasi sifatida buyurtmachi tomonidan belgilangan va alohida shartnoma bo'yicha xarid predmetining miqdoriy qismi[4].

Lot - auksion va fond birjalarida savdolar paytida sotib olish va sotish birligi. Partiya hajmi jismoniy jihatdan oldindan belgilangan tovarlar hajmiga mos keladi. Savdo paytida tuzilgan bitim yoki shartnomaning standart hajmi auksion va birja savdolari qoidalar bilan belgilanadi[5].

Kim oshdi savdosi paytida sotuvga qo'yilgan lot bir yoki bir nechta o'xshash sifatdagi buyumlar, buyumlar yoki to'plamlardan iborat bo'ladi. Har bir auksion lotiga tartib raqami beriladi va kim oshdi savdosi davomida o'zining auksion narxi belgilanadi.

Birjada lot so'ziga qo'llanilganda to'liq lot, qisman lot, quyma lot, oldindan qadoqlangan lot kabi atamalar qo'llaniladi.

To'liq lot (dumaloq lot) - 10, 100, 500 yoki boshqa miqdordagi qimmatli qog'ozlar paketi.

To'liq bo'lmagan lot (nostandart lot, dumaloq bo'lmagan lot, Toq lot, Buzilgan lot) - to'liq lotga qaraganda kamroq miqdordagi qimmatli qog'ozlarni o'z ichiga olgan paket.

Buzilgan lot - bu lotga kiritilgan ma'lum bir nomdagi aksiyalarning belgilangan (eng kichik) soniga qarab belgilanadigan kasr lot.

Kengash loti - ularning nominaliga qarab qimmatli qog'ozlar soni bilan belgilanadigan lot .

2022 yil 1 yanvardan e'tiboran davlat xaridlari bo'yicha shartnomalar reestrda lot raqamlarining shakllanishi quyidagicha belgilangan[6].

Bu yerda

- YY – Moliya yilining oxirgi ikkita raqami;
- P - Davlat xaridlari bo'yicha operatorlar;
- T - Buyurtmachining mansubligi;
- K - Raqobat muhiti yaratilgan savdo turlari (yoki aksincha) uchun;
- CCC - xarid turi yoki asos
- XXXXXX - tartib raqami.

CCC - xarid turlari (yoki asos):

YY P T K 001- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari, farmonlari va farmoyishlari (PQ-3953 bundan mustasno);

YY P T K 003- Hukumat qarorlari (Prezident qarorlari bundan mustasno);

YY P T K 004- Milliy do'kon;

YY P T K 005- Tanlov (tanlash);

YY P T K 006- Tender;

YY P T K 007- Auksion;

YY P T K 008- Elektron do‘kon (bozor).

Misol uchun:

- 231100101198619 – 2023 yil (23), etender.uzex.uz davlat xaridi bo‘yicha operatorida (1), Namangan tuman tibbiyot birlashmasi budget tashkiloti (1), O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoniga asosan (001) elektr energiyasi uchun savdo raqami (1198619).

- 242010063138878 – 2024 yil (24), <https://xt.xarid.uz> davlat xaridi bo‘yicha operatorida (2), Navoiy TMK korporativ tashkiloti (0), tender orqali (006) extiyot qismlar uchun tender raqami (3138878) va h.k.

Lotni joylash bosqichma bosqich olib boriladi:

- Kalit so‘zini kiritiladi va va kerakli mahsulot (tovar, xizmat) tanlanadi;
- Elektron (milliy) do‘konda taklif joylanadi (tovar toifasi, miqdori, sifati, markasi, narxi va boshqa qo‘shimcha shartlari);
- yetkazib berish muddatlari va h.k.

Lot joylashtirilgach, moderatsiya muddati 48 soatni tashkil etadi.

Lot moderatsiyadan rad etilgan taqdirda taklif qiluvchining shaxsiy kabinetida «MENING LOTLARIM» bo‘limida «Moderator tomonidan rad etilgan» yozuvi paydo bo‘ladi. Ko‘rsatilgan kamchiliklar tuzatilishi bilan lotni qayta moderatsiyaga yuborish mumkin.

Moderatsiya muvaffaqiyatli yakunlangandan keyin, 3,15% pul mablag‘i (garov va vositachilik to‘lovi)ni belgilangan hisobraqamga o‘tkaziladi. Ishtirokchining elektron do‘konga joylagan tovar (ish, xizmat) lari 15 ish kuni davomida faol hisoblanadi. Ushbu muddat tugagandan keyin ishtirokchi uni yana 15 ish kuniga faollashtirishga haqli.

Narx so‘rash mexanizmi ishga tushgandan so‘ng, yetkazib beruvchi 48 soat ichida narxni yangilash tugmasi orqali bir marta narxni pasaytirish huquqiga ega.

Qabul qilingan takliflar bo‘limida davlat buyurtmachisi tomonidan tanlangan ishtirokchi tovar (ish,xizmat)lari bo‘yicha narx taklifini oladi va bir vaqtning o‘zida shu toifadagi tovar (ish, xizmat)lar joylagan ishtirokchilarga ham narx taklifi yuboriladi. Xarid qilish tartib-taomilida ishtirok etish taklifini olgan ishtirokchilar davlat buyurtmachisi tanlangan taklif narxidan pastroq narx taklifini berishga haqli¹.

Lotlarni ro‘yxatdan o‘tkazish va sotib olish dasturlari.

Yuqorida aytib o‘tilganidek, "lot" ehtiyojlarni aniqlashni qayta ishlashda yaratilgan va savdoga tayyorgarlik jarayonida qo‘shimcha ravishda kelishib olinishi va qayta rasmiylashtirilishi kerak bo‘lgan hujjat hisoblanadi. Lotni yakuniy ishlab chiqishning ushbu jarayoni quyidagilardan iborat:

¹ Moliya: Davlat xaridlari. Darslik. “Lesson Press” MCHJ nashriyoti – T.: 2024. 158 b

1.Yetkazib beruvchini tanlash usuli ko‘rsatiladi (kotirovka so‘rovi, kim oshdi savdosi, tanlov va boshqalar).

2.Sotib olish tafsilotlarini ko‘rsatiladi (yetkazib beruvchilar ro‘yxatidan yopiq sotib olish, elektron shaklda sotib olish va h.k.).

3.Savdolarining boshlang‘ich maksimal narxi ko‘rsatiladi (yoki uni "boshlang‘ich (maksimal) lot narxi").

4.Yetkazib berish joyi ko‘rsatiladi (tovar etkazib berilishi kerak yoki uni olish mumkin bo‘lgan joy).

5.Shartnoma predmetini, yetkazib beruvchiga/yetkazib berishga qo‘yiladigan umumiy talablarni, etkazib berish shartlarini, ishlash jadvalini, faoliyat kodlarini va boshqalarni ko‘rsatiladi.

6.Xaridlarni boshlanish sanalari, savdolar boshlanishining rasmiy e‘lon qilinishi, tuzilgan shartnoma bo‘yicha majburiyatlarni bajarish va boshqalar.

Shundan so‘ng, lot manfaatdor tomonlarga tasdiqlash uchun yuboriladi.

Yuqorida tavsiflangan lotni to‘ldirish (narxlarni belgilash, sotib olish shartlari va boshqalar) lotni muvofiqlashtirish jarayonida amalga oshirilishi mumkin.

Lotning keyingi taqdiri sotib olish tashkilotchisi sifatida ishlaydigan tashkilot turi bilan belgilanadi. Lot yillik sotib olish rejasiga kiritiladi va saytda joylashtiriladi.

Dastur tomonidan quyidagi ish oqimining umumiy sxemasi keltirilgan:

1.Lot mos keladi.

2.Lot kelishilgandan so‘ng, u yillik sotib olish dasturiga kiritilgan.

3.Shundan so‘ng, agar xaridlar elektron savdo tizimi orqali amalga oshirilsa, lot savdo maydonchasi veb-saytiga o‘tkaziladi.

4.Agar lot elektron savdo maydonchasida joylashtirilmasa, u holda tashkilot potensial etkazib beruvchilarni kelgusi savdolar to‘g‘risida u yoki bu tarzda xabardor qiladi.

5.Sotuvchilar dasturga ro‘yxatdan o‘tgan tijorat takliflarini lotga bog‘langan holda yuboradilar.

6.Savdolar yakunlangandan so‘ng yetkazib beruvchilarning takliflari baholanadi va g‘olib tanlanadi, xarid komissiyasi tomonidan g‘olibni tanlash bayonnomasi rasmiylashtiriladi.

7.Shartnoma kelishib olinadi va g‘olib bilan tuziladi.

8.Shartnoma asosida etkazib beruvchiga buyurtmalar beriladi, keyin tovarlar va xizmatlarning tushumlari rasmiylashtiriladi, to‘lov uchun arizalar rasmiylashtiriladi.

Elektron savdo maydonchalari orqali amalga oshiriladigan savdolar uchun 4-6-bandlarni o‘tkazib yuborish mumkin, chunki savdolar tugagandan so‘ng g‘olibni tanlash uchun tayyor bayonnoma dasturga yuklanadi.

Eng yaxshi taklifni tanlashda bir nechta mezonlarga amal qilinadi, masalan:

1.Narxi,

2.Kechiktirish muddati,

3.Yetkazib berish shartlari.

4.shuningdek -material markasi, ishlab chiqaruvchi va boshqalar.

Yetkazib beruvchining taklifiga nisbatan xolisona munosabatdan uzoqlashish uchun dastur hujjatlarni tahlil qiladigan va o‘zi baholaydigan berilgan dasturiy ta’minot algoritmi asosida baholash variantini taqdim etadi. Bunday algoritm sifatida, masalan, dastur ma’lumotlar bazasiga so‘rov berilishi mumkin, u o‘zi ushbu lot uchun etkazib beruvchilarning barcha ro‘yxatdan o‘tgan takliflarini ko‘rib chiqadi, ularning narxini tekshiradi va takliflarning qaysi biri eng foydali ekanligini baholaydi.

Shundan so‘ng **buyurtmachi** tomonidan tasdiqlangan tegishli shartnomaning standart shakli asosida tovarlar, ishlar va xizmatlarni xarid qilish bo‘yicha shartnoma loyihasini tayyorlaydi va tasdiqlaydi. Bunda:

- mavjud baholash mezonlari bo‘yicha tijorat taklifini o‘rganish natijalariga ko‘ra xarid komissiyasi qarorini tuzadi. Shu bilan birga, eng yahshi da’vogarlarni aniqlash maqsadida g‘olibdan mahsulot sifati bo‘yicha, xarid komissiyasiga qo‘shimcha ravishda ekspert xulosasi so‘ralishi mumkin;

- yagona yetkazib beruvchilar reestriga kiritilgan yagona yetkazib beruvchilar bilan to‘g‘ridan to‘g‘ri shartnomalar tuzadi;

- korxona boshlig‘i bilan kelishilgan holda uzex.uz platformasi birja savdolari orqali yuqori likvidli tovarlarni xarid qiladi;

- boshliq bilan kelishilgan holda korporativ xaridlar platformasi (elektron do‘kon) orqali tovarlar, ishlar va xizmatlarni xarid qiladi;

- to‘g‘ridan to‘g‘ri shartnomalar bo‘yicha ham, birja shartnomasi bo‘yicha ham tovarlar, ishlar va xizmatlar xarid qilish uchun yetkazib beruvchilar bilan muzokaralarga kirishadi.

Tovarlar, ishlar va xizmatlarni xarid qilishni tartibga soluvchi qonun hujjatlari va eng yahshi taklifni tanlashda, birja savdosi qoidalarini, boshlang‘ich narxni pasaytirish tamoyillari bo‘yicha auksionni, shuningdek, budjet buyurtmachisi tomonidan tasdiqlangan shartnomalarning standart shakllarini qo‘llaydi va amal qilishadi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, tovarlar, ishlar va xizmatlar xarid qilishni rejalashtirish, xarid qilish uchun har choraklik, yillik yoki bir martalik buyurtma, buyurtmaning tarkibiy bo‘linmalari tomonidan xarid qilish zarurligini asoslab tuzishi darkor. Bunda buyurtma bergan mansabdor shaxs yoki bo‘lim (xizmat, bo‘linma) to‘liq asoslarni keltiradi va zaruriyatini yoritib beradi.

Davlat xaridlarini yanada takomillashtirish, uning imkoniyatlarini kengaytirish, ochiqlik va oshkoralikni ta’minlash borasida Davlat xaridlarini amalga oshirishda mas’ul xodim (bo‘lim) lavozimini alohida shtat birlik (bo‘linma) tuzish hamda unga xarid qilish bilab bog‘liq barcha majbutiyatlarni yuklash maqsadga muvofiqdir. Uning

bajargan ishlarini doimiy korxona raxbariga buysunuvchi ichki audit guruhi nazoratidan davriy ravishda o‘tkazib turmoq lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Беляева О.А. Корпоративные закупки: проблемы правового регулирования: научно-практическое пособие. – Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации; ИД "Юриспруденция", 2018 г.
2. Положение о закупке товаров, работ, услуг для собственных нужд муниципального автономного учреждения «информационно-методический центр» города Тюмени. Г.Тюмень 2023.
3. O‘roqov U.Yu., Shadmanov E.Sh., Bababekova D.Sh. Davlat xaridari. O‘quv qo‘llanma. – T.: JXU, 2022. – 208 b.
4. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2018 yil 21 mayda 3015 raqam bilan ro‘yxatdan o‘tkazilgan “Maxsus axborot portali operatorining davlat xaridlarini tashkil etish hamda o‘tkazish borasidagi faoliyati to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi Nizom.
5. Usmonov Shavkatjon Shukurovich. (2024). Davlat xaridlari mexanizmini takomillashtirish va uning davlatimiz iqtisodiyotida tutgan o‘rni. Journal of New Century Innovations, 61(2), 169-178. b.
6. U.Yu.O‘roqov, E.Sh.Shadmanov, D.Sh.Bababekova. Davlat xaridlarini boshqarish. O‘quv qo‘llanma. T. - O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti: 2022. 214 b.

ҲАЁТ ЁКИ СОҒЛИҚ УЧУН ХАВФЛИ ЖИНОЯТЛАРНИ ТЕРГОВ ҚИЛИШ ТАКТИКАСИ

Абдуназаров Севдийёр Дилшод ўғли

Ширин шаҳар ИИБ ҳузуридаги Тергов гуруҳи терговчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақола орғали муаллифлар ҳаёт ва соғлиқ учун хавфли жиноятларни тергов қилишнинг ўзига хос хусусиятларини, ушбу турдаги жиноятларни тергов қилишда куздан кечиришнинг тактик усулларини кўрсатиб мавзунини таҳлил қилишган.

Калит сўзлар: Ҳаёт ёки соғлиқ учун хавфли жиноятлар, мурда аломатлари, дактилокарта, қўшимча формула.

АННОТАЦИЯ

В данной статье авторы проанализировали зарубежный опыт расследования преступлений, связанных с подделкой денег, акцизных марок или ценных бумаг и их передач, выделив его достижения.

Ключевые слова: Фальшивые деньги, акцизная марка, акции, иностранная валюта, зарубежный опыт, манипулирование.

ANNOTATION

Through this article, the author analyzed the foreign experience of investigating crimes related to counterfeit money, excise stamps or securities and their transfer, highlighting its achievements.

Key words: Counterfeit money, excise stamp, stock, foreign currency, international experience, manipulation.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 24 моддасига кўра Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир.¹ Ҳаёт ёки соғлиқ учун хавфли жиноятлар Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг III боби 112-117 моддаларни ўз ичига олади.²

Дастлабки тергов ҳаракатлари ҳар қандай кўзғатилган жиноят иши бўйича амалга оширилади. Қотиллик ва тан жароҳати етказиш жиноятлари ўта мураккаб жиноятлар жумласига кириши боис терговнинг мазкур босқичида содир бўлган жиноятнинг барча элементлари:

Қотилнинг шахси, жабрланувчининг шахси, қотилликнинг мақсади ва қасднинг мотиви, жиноий ҳаракат жабрланувчининг шахсига ёки унинг жамиятдаги мавқеи – лавозимига қарши қаратилган-қаратилмаганлиги, жиноят

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси электрон манба: Lex.uz сайти <https://lex.uz/docs/20596>

² Ўзбекистон Республикаси ЖК электрон манба: Lex.uz сайти <https://lex.uz/acts/-111453>

бир шахс ёки гуруҳ томонидан содир қилинганлиги, қотил топилмаган бўлса, тезкор-қидирув чораларини қўллаб, яширинган жойини аниқлаш ва қўлга олиш, жинойт қуролини топиш, ғаразли мақсадда содир қилинган қотиллик бўйича ўғирланган, олиб кетилган қимматликларни топишга қаратилган чоралар кўрилади.

Терговни тўғри ташкил қилиш ва ҳаракатларни тегишли кетма-кетликда олиб бориш учун аниқланиши лозим бўлган барча ҳолатлар бўйича тергов тусмолларини тузиш, терговни режалаштириш, тезкорқидирув ходимлари билан самарали ҳамкорлик қилиш, мураккаб вазиятлар билан боғлиқ одам ўлдириш жинойтини тергов қилиш тергов-тезкор гуруҳга топширилади. Терговнинг дастлабки босқичида кечиктириб бўлмайдиган тергов ҳаракатлари ва тезкор тадбирларни ўз вақтида ўтказиш зарур. Бунда, биринчи навбатда, қотиллик ҳодисаси юз берган ва жабрланувчининг мурдаси топилган жойлар кўздан кечирилади.

Кўздан кечириш тергов ҳаракати жинойт-процессуал қонунталаблари асосида, тактик усуллардан унумли фойдаланган ҳолда амалга оширилиши керак. Қотиллик жинойтларини тергов қилишда содир бўлган ҳодисанинг ўзига хос хусусиятларини назарда тутган ҳолда, кўздан кечиришнинг тактика қоидаларини қўллаш орқали юқорида келтирилган вазифаларни ҳал қилиш мумкин. Жинойт содир бўлган жойнинг ўзида жабрланувчининг танаси топилган бўлса, кўздан кечириш, мурдадан, яъни марказдан бошланмоғи мақсадга мувофиқ (портлаш эҳтимоли бўлмаганда), сўнгра атроф-муҳит, жинойтчининг кириш-чиқиш йўллари, излар, жинойт қуроли ва бошқалар кўздан кечирилади. Қотиллик жинойтлари бўйича ҳодиса жойини кўздан кечиришнинг ўзига хос вазифалари мавжуд. Биринчи навбатда мурда топилган жойда жинойт содир бўлган-бўлмаганига, агар жинойт шу жойда содир бўлган бўлса, қон изларининг хусусиятларига эътибор қаратиш зарур. Чунки сурқалиш, томчи излари мурданинг бир жойдан иккинчи жойга олиб келишда ҳосил бўлади, қўшимча равишда ерда мурдралиш излари ҳам мавжуд бўлади. Қотиллик содир бўлган жойдан топилган мурда ёнида қон излари сачраш, оқиш ва кўп миқдорда қўлмак шаклида бўлади. Бу белгиларнинг йўқлиги мурда бошқа жойдан келтирилган, транспорт воситасида олиб келинган деган тусмол (тахмин)га асос бўлади. Ҳодиса жойини кўздан кечиришда икки гуруҳ изларга эътибор бериш лозим. Биринчи гуруҳ излар қотил билан жабрланувчининг ўзаро ҳаракати натижасида ҳосил бўлган излар, яъни қотилнинг жароҳат етказиш усули, қуроли, жабрланувчининг қаршилиқ кўрсатиши, ҳимояланиш каби ҳолатлардан ҳосил бўладиган излар.

Иккинчи гуруҳ излар жиноят ҳодисасига алоқаси бўлмаган шахслардан қоладиган излар. Бу икки хил изларни мазкур жойда ҳозир бўлганлар, гувоҳлардан олинадиган оғзаки маълумот асосида аниқлаш мумкин. Шунингдек, тезкор кидирув орқали ҳодиса жойининг аввалги ҳолати ва унга қандай ўзгаришлар киритилганлиги ҳам аниқлаб олинади.

Жабрланувчининг мурдасини кўздан кечиришда аниқланиши лозим бўлган ҳолатлар қуйидагилар:

- шахси, ҳужжатлари ёки бошқа буюмлари, кийимлари, ташқи қиёфаси, алоҳида белгилари;
- қотил билан, уйи ва оила аъзолари, қариндошлари, ҳамкасблари ва бошқа танишлари билан алоқаси;
- ўлимнинг юз берган вақти, сабаби, етказилган жароҳатларнинг қайси бири ўлимга сабаб бўлганлиги;
- жиний ҳаракат механизми, жароҳатлар қандай қурол билан етказилганлиги;
- қотиллик жинояти содир қилинаётганда кимлар бўлгани, эшитгани;
- жиноятнинг субъектив томони, яъни жиноят қасддан ёки эҳтиётсизликдан содир бўлганлиги. Юқорида келтирилган ҳолатлардан баъзиларининг аниқланиши ҳам жиноятчини қасрдан ва кимлар орасидан излашда тўғри йўналиш танлашга имкон беради.

Ўлим вақти мурда аломатлари асосида (совуши, қотиш доғларнинг ҳосил бўлиши, чириши ва бошқалар) аниқланади. Ўлим сабаби, жароҳатларнинг оғир-енгиллиги, жойлашуви, етказилиш кетма-кетлиги ва қандай қуролдан етказилганлиги, жароҳатнинг қайси бири ўлимга сабаб бўлганлиги мурдани кўздан кечиришда тиббиёт соҳаси мутахассиси иштирокида аниқланади. Жиноят содир қилишда ишлатилган қурол ва унинг сифати, жароҳат етказиш усули, ўта раҳмсизлик билан кўп жароҳат етказилиши, ўлим юз бергандан сўнг ҳам қуролнинг ишлатилиши жиноятчининг шахси ҳақида хабар беради. Жабрланувчининг шахси номаълум бўлиб, терговнинг бошланғич даврида аниқланмаган бўлса, жиноятни рўйхатга олиш қондасига биноан, шахси номаълум мурда картаси тузилади, қўл бармоқ излари бўйича дактилокарта тузилади, асосий ва қўшимча формула чиқарилиб, рўйхатга олинади. Дактилокартада ташқи қиёфа белгилари, айрим кўзга ташланадиган белги-аломатлар кўрсатилади. Терговнинг сўнгги босқичларида ана шу карталар асосида таниб олиш учун кўрсатиш ўтказилиб, жабрланувчининг шахси аниқланади. Ахборот марказидан олинган маълумотлар асосида бедарак йўқолганларнинг шахси қиёсланади. Мурда бўлаги топилиши асосида

кўзғатиладиган жиноят ишлари бўйича кўздан кечириш бўлак топилган жойда амалга оширилади. Унинг ўралган, ўралмаган ҳолатига, жароҳатларнинг хусусияти, тахминан қандай қуролдан етказилганлигига эътибор берилади. Мурда бўлаги ўралган материал сифати (қоғоз, мато, целлофан), гуруҳий мансублиги белгиланади.

Мурда бўлаги бўйича жабрланувчининг жинси, ёши, миллати, иложи борида алоҳида белги-аломатлари қайд этилиши зарур. Қотиллик ва тан жароҳати етказиш жиноятини тергов қилишда бир мунча мураккаб комплекс тергов ҳаракатларини ўтказиш зарурати пайдо бўлади. Аммо қотиллик жиноятини тергов қилиш, номусга тегиш жиноятини тергов қилишдан фарқи ўлароқ, кўпинча тезкорқидирув тадбирлари натижасига боғлиқ. Шу боис сўроқни жиноят ҳодисасини кўрган, эшитган ва муҳим маълумотларни бериши мумкин бўлган гувоҳлардан бошлаш керак. Тезкор-қидирув тадбирлар ёрдамида аниқланган гумон қилинувчилар ушланиб, белгиланган муддатларда сўроқ қилиниши ва уларнинг кўрсатувлари текширилиши лозим. Кўздан кечириш натижасида топилган ашъвий далиллар, жиноят қуроллари, турли излар юзасидан криминалистик экспертизасининг алоҳида турлари ўтказилади. Жумладан, транспорт воситаси ёрдамида содир этилган жиноятлар бўйича излар трасологик, йўл ҳаракат қоидабини қасддан бузиш ва йўловчини босиб кетиш ҳолатлари автотехник экспертиза, айрим синган ва алоҳида бўлақлар бўйича бутун бир предмет – қуролни аниқлашда трасологик, жиноий ҳодисасига тегишли бўлган турли ҳужжат матнлари бўйича хатшунослик экспертизаси ўтказилади.

Отиш қуроли воситасида содир этилган қотиллик ишларида қурол ва унинг қисмлари юзасидан баллистик жиҳатларни идентификациялаш ва совуқ қуроллар юзасидан баллистик экспертиза ўтказилади. Жиноят содир бўлган жойдан, жабрланувчининг ва гумон қилинувчининг танаси-кийимидан турли модда ва микроматериаллар топилиши мумкин. Хусусан, жиноятчи пойабзалининг тагчармида ҳодиса жойидаги тупроқ ва турли биологик заррачалар, жабрланувчи кийимининг устки қисмида жиноятчининг эгидан микрозаррачалар ўтиш ҳоллари амалиётда кўп учраб туради. Бу микрозаррачаларни текшириш натижасида материал, модда ва маҳсулотларнинг қайси гуруҳга мансублиги, баъзан эса айнанлиги аниқланади.³

Юқоридагилардан кўриниб турибдики ҳаёт ёки соғлиқ учун хавфли жиноятларни тергов қилиш бир мунча мураккаб бўлиб, суриштирувчи, терговчи ва прокурордан алоҳида синчиковлик талаб этади. Бу жиноятлар бўйича тергов

³ Жиноятларни тергов қилиш методикаси маърузалар курси ИИБ Академияси Т.2017 й 5-11 бетлар

ҳаракатларни ўтказишда Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 82-моддасида кўрсатилган ҳолатларни исботлашга уриниш керак.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси электрон манба: Lex.uz сайти
<https://lex.uz/docs/20596>
2. Ўзбекистон Республикаси ЖК электрон манба: Lex.uz сайти
<https://lex.uz/acts/-111453>
3. Жиноятларни тергов қилиш методикаси маърузалар курси ИИВ Академияси
Т.2017 й 5-11 бетлар

NOTIONAL AND FUNCTIONAL PARTS OF SPEECH: A COMPREHENSIVE LINGUISTIC ANALYSIS

Student: Najimova Lola

Abstract: This paper explores the division of parts of speech into notional (content) and functional (structure) categories, analyzing their roles in syntax, semantics, and cognition. A thorough review of linguistic literature, cross-linguistic comparisons, and psycholinguistic perspectives will illuminate how these parts of speech operate in the architecture of language. Additionally, this paper will examine their historical evolution, their significance in linguistic theory, and their place in modern computational linguistics.

Key words: Notional parts of speech, functional parts of speech, open-class words, closed-class words, content words, structure words, syntactic categories, semantic roles, grammatical categories, nouns, verbs, adjectives, adverbs (for notional parts), prepositions, conjunctions, pronouns, determiners, auxiliaries (for functional parts), inflection vs. function words, syntax and morphology, language typology (e.g., isolating vs. synthetic languages), psycholinguistics, cognitive linguistics, generative grammar, lexical vs. functional categories

Introduction: Language is an intricate system of symbols and rules, where words are categorized according to their function and meaning. These categories, often referred to as parts of speech, are foundational in understanding the structure and utility of language. One of the most significant distinctions in the categorization of words is between notional parts of speech, which carry core semantic meaning, and functional parts of speech, which provide grammatical structure and relational meaning. This distinction helps in comprehending how sentences are formed, how meaning is conveyed, and how humans process language at both syntactic and semantic levels.

The study of parts of speech dates back to ancient Greek and Roman grammarians, who classified words based on their syntactic function and morphological properties. While the basic framework of notional and functional words has remained consistent, modern linguistics, influenced by theoretical models such as generative grammar, cognitive linguistics, and corpus linguistics, has provided deeper insight into their roles. This paper seeks to build a comprehensive understanding of the notional-functional dichotomy by addressing their defining characteristics, their place in various linguistic systems, and their cognitive processing.

Theoretical Framework: At its core, the distinction between notional and functional parts of speech is based on whether words carry independent semantic

content or serve a primarily grammatical function. This is evident in many traditional linguistic frameworks, including the structuralist and generative paradigms.

- Notional parts of speech (sometimes called content words) consist of words that possess significant, self-contained meaning. These include:

- Nouns: Represent entities, objects, concepts, or individuals (e.g., "dog," "city," "freedom").

- Verbs: Express actions, states, or occurrences (e.g., "run," "think," "is").

- Adjectives: Modify or describe nouns by indicating qualities (e.g., "beautiful," "large," "red").

- Adverbs: Modify verbs, adjectives, or other adverbs, providing more details (e.g., "quickly," "very").

- Functional parts of speech (also called structure words or grammatical words) contribute to the syntax of a sentence rather than providing standalone meaning. They include:

- Prepositions: Establish relationships between objects or locations (e.g., "in," "on," "under").

- Conjunctions: Link words, phrases, or clauses (e.g., "and," "but," "although").

- Pronouns: Stand in for nouns or noun phrases (e.g., "he," "they," "which").

- Auxiliary verbs: Help form complex verb tenses, voices, or moods (e.g., "is," "have," "will").

- Determiners: Specify or limit nouns (e.g., "the," "some," "each").

The traditional classification of parts of speech has been widely applied across languages. However, linguistic variation and typology highlight that the distinction between notional and functional words can take on different forms in different languages, such as those with extensive inflectional morphology or isolating structures.

Historical Perspective on Parts of Speech: The concept of categorizing words into classes based on their syntactic role dates back over 2000 years to the works of Greek grammarians such as Dionysius Thrax, whose work on word classes laid the foundation for the later grammatical traditions of Latin, Arabic, and European languages. Thrax's categorization, which included nouns, verbs, participles, and articles, influenced Latin grammarians like Varro and Priscian, who formalized the concept of parts of speech.

The Medieval grammarians and later Renaissance linguists carried forward this tradition, adapting it to their own language studies. The modern approach to parts of speech, however, took shape during the rise of structural linguistics in the early 20th century, particularly under Ferdinand de Saussure. Saussure's emphasis on the arbitrariness of signs and the relational aspect of language introduced a more rigorous approach to categorizing words based on their role in sentences, setting the stage for modern syntactic analysis.

Notional Parts of Speech: Notional parts of speech are often referred to as "open-class" words because new words can be added to these categories easily. This openness is what allows languages to evolve, as new nouns, verbs, adjectives, and adverbs enter the lexicon, reflecting changes in culture, technology, and society.

Nouns: Nouns serve as the primary carriers of meaning in most sentences, representing tangible or abstract entities. They typically function as the subject or object of a sentence, forming the cornerstone of sentence meaning. Nouns are also inflected in many languages for number, case, and gender, providing additional layers of meaning.

Verbs: Verbs are pivotal in expressing actions or states and are often the most syntactically complex part of speech. They can be modified by various factors such as tense, aspect, mood, and voice, which give them flexibility in expressing temporal relations and the speaker's attitude toward the action. The distinction between lexical verbs (main verbs) and auxiliary verbs (helping verbs) illustrates the intersection of notional and functional categories.

Adjectives and Adverbs: Adjectives qualify nouns, providing descriptive or restrictive meaning, while adverbs modify verbs, adjectives, or other adverbs. Their role is largely semantic, as they contribute to the specificity and nuance of meaning in a sentence. In English, adjectives often precede the noun, while adverbs show flexibility in their placement depending on what they modify.

Functional Parts of Speech: Unlike notional parts of speech, functional words tend to form "closed classes," meaning that new words are rarely added. They serve primarily to maintain the structure of sentences and ensure syntactic relationships between different elements are clearly defined.

Prepositions: Prepositions express spatial, temporal, or logical relationships between a noun (or noun phrase) and another element in the sentence. They are indispensable in many Indo-European languages for indicating relationships that are otherwise expressed by inflection in other languages, such as Finnish or Latin.

Conjunctions: Conjunctions link phrases, clauses, or sentences. Coordinating conjunctions (e.g., "and," "but") join elements of equal syntactic importance, while subordinating conjunctions (e.g., "because," "although") introduce subordinate clauses. They are critical for expressing complex ideas and relationships within sentences.

Pronouns: Pronouns serve as replacements for nouns or noun phrases, often to avoid redundancy or to facilitate cohesion in discourse. They typically carry little lexical meaning but are essential for the coherence of longer texts. Pronouns also illustrate the interaction between syntax and semantics, as their meaning is often determined by their referents in discourse.

Auxiliary Verbs and Determiners: Auxiliary verbs, such as "be," "do," and "have," are used in conjunction with main verbs to indicate tense, mood, or voice.

They are often considered functional because they do not add lexical meaning to a sentence but modify the temporal or aspectual interpretation of the main verb. Similarly, determiners, including articles ("the," "a") and demonstratives ("this," "that"), specify the reference of a noun, adding structural clarity rather than lexical content.

Cross-Linguistic Variation: While the notional-functional distinction is useful for analyzing many languages, particularly Indo-European ones, it is not universally applicable in the same way across all linguistic systems. For example, in agglutinative languages like Turkish or polysynthetic languages like Inuit, grammatical relations are often expressed through affixes on notional words, reducing the need for standalone functional words. In isolating languages like Chinese, where words typically do not inflect, functional particles play a more prominent role in marking grammatical relationships.

In many synthetic languages (e.g., Latin, Russian), case endings on nouns and conjugation patterns on verbs often convey information that would otherwise be carried by functional words like prepositions or auxiliary verbs in analytic languages like English.

Cognitive and Psycholinguistic Perspectives: From a cognitive perspective, notional and functional words are processed differently by the brain. Content words are linked to semantic memory and are typically processed in the left temporal lobe, while function words are processed more in the Broca's area, which is involved in syntactic processing. Research using neuroimaging and event-related potentials (ERP) has demonstrated that these different types of words trigger different brain responses, with function words being more syntactically integrated and content words being more semantically driven.

Conclusion: The distinction between notional and functional parts of speech offers invaluable insights into the structure, meaning, and processing of language. Notional parts of speech—such as nouns, verbs, adjectives, and adverbs—carry the core semantic meaning of a sentence, serving as the primary conveyors of content. In contrast, functional parts of speech—such as prepositions, conjunctions, pronouns, auxiliary verbs, and determiners—provide the grammatical scaffolding that organizes and connects notional words into coherent syntactic structures.

This dichotomy highlights the dual nature of language: its capacity to express meaning through lexical content, and its need to conform to structural and grammatical rules for clarity and coherence. By analyzing the roles of these two categories across different languages, it becomes evident that while notional and functional words serve different purposes, they are interdependent. A sentence's meaning emerges from the interplay between these categories, where notional words give substance to thought, and functional words give structure to communication.

Cognitively, the distinction also reflects different processing pathways in the brain, with notional words being more closely tied to semantic memory and functional words to syntactic processing. This has implications for how language is learned, processed, and represented in the mind.

The interaction between notional and functional parts of speech varies across linguistic systems. Languages with rich inflectional systems may rely less on functional words to convey grammatical information, while more analytic languages depend heavily on them to clarify syntactic relationships. Cross-linguistic comparisons underscore the flexibility and diversity of this distinction across the world’s languages.

In conclusion, understanding the roles of notional and functional parts of speech is crucial for grasping how language functions on multiple levels—semantic, syntactic, and cognitive. This knowledge enhances our comprehension of language learning, processing, and evolution, offering profound implications for both theoretical and applied linguistics, from teaching grammar to developing natural language processing systems in artificial intelligence. Ultimately, the balance between meaning and structure in language, as reflected by the interplay of notional and functional elements, is central to human communication.

Resources:

1. Oxford Academic Journals provide a detailed analysis of the notional approach to parts of speech. This approach traditionally defines nouns, verbs, adjectives, and other parts of speech based on their semantic functions—nouns refer to objects, verbs describe actions, and so on. However, this simplistic definition is debated, particularly in linguistic frameworks that prioritize grammatical rules over meaning [oai_citation:4,academic.oup.com](https://academic.oup.com/book/48120/chapter/421302257) [oai_citation:3,academic.oup.com](https://academic.oup.com/edited-volume/34871/chapter/298321102).

2. Cambridge University Press discusses the difference between "open" classes (notional parts of speech like nouns, verbs, adjectives) and "closed" classes (functional parts like prepositions, conjunctions). Open classes are expansive and constantly evolving, while closed classes tend to have a fixed number of elements that serve grammatical functions [oai_citation:2,academic.oup.com](https://academic.oup.com/book/48120/chapter/421302257).

3. Academia.edu offers insights into how functional parts of speech serve as the glue in sentences, ensuring that the notional words (the content words) interact meaningfully. This approach emphasizes how functional words enable the flow of communication by connecting ideas or phrases [oai_citation:1,academic.oup.com](https://academic.oup.com/book/48120/chapter/421302257).

THE GRAMMATICAL CATEGORY OF VERB MOOD: A COMPREHENSIVE ANALYSIS

Student: Jasmina Ismatova

Scientific supervisor: Dilafruz Astanova

Keywords: Verb Mood, indicative mood, imperative mood, subjunctive mood, conditional mood, optative mood, potential mood, realis mood, modality, verbal inflection, mood in indo-european languages, cross-linguistic variations, mood in english grammar, ancient greek moods, syntactic expression of mood, mood in uralic languages, hypothetical mood, tense-aspect-mood (TAM), classical arabic verb moods.

Abstract: This paper explores the grammatical category of verb mood, focusing on its different forms, meanings, and uses across various languages. Verb mood expresses modality, or the speaker's attitude toward the action or state indicated by the verb. This study reviews the three primary moods-indicative, imperative, and subjunctive-along with other lesser-known moods like conditional, optative, and potential. Examples from English and other languages are provided to showcase cross-linguistic variations and complexities.

Introduction: Verb moods are a fundamental part of verb conjugation, shaping the way actions or states are framed in discourse. Moods help indicate whether an action is factual, possible, commanded, or wished for. In many languages, moods are expressed through inflection or auxiliary verbs.

Mood is a subcategory of modality, a broader linguistic category encompassing a speaker's stance, attitude, or intentions. Understanding mood's role in language deepens insight into how different cultures express nuances of communication, from statements of fact to expressions of uncertainty.

The Indicative Mood: The indicative mood is the most frequently used verb mood, employed to make factual statements or ask questions. It is generally the default verb form in most languages and is used when the speaker asserts something that they believe to be true or real.

- Examples in English:
- "She walks to the store." (Statement of fact)
- "Did she walk to the store?" (Interrogative)

In English, the indicative mood is mostly unmarked, meaning that it doesn't require special inflections. In contrast, other languages may use distinct verb endings to signify the indicative mood.

The Imperative Mood: The imperative mood is used for commands, requests, or instructions. The verb form is typically shortened, and the subject is often implied rather than explicitly stated.

- Examples in English:
- "Sit down!"
- "Please open the window."

In English, the imperative mood has no subject, as it is usually directed at the listener (second person). Other languages, such as Latin or Russian, may feature different imperative forms depending on the number and formality of the addressee.

The Subjunctive Mood: The subjunctive mood expresses doubt, wishes, hypotheticals, or non-factual situations. This mood is less common in modern English but plays a significant role in other languages such as Spanish, French, and German.

- Examples in English:
- "If I were you, I would go."
- "It's important that she be present."

In English, remnants of the subjunctive mood exist mainly in formal or archaic phrases. Other languages, such as Spanish, maintain a more robust system of subjunctive inflections.

The Conditional Mood: The conditional mood indicates that an action is contingent upon another action. While often treated as a separate category from the subjunctive in languages like English, the conditional overlaps with the subjunctive mood in many languages.

- Examples in English:
- "She would go if she had the time."
- "I would have called you, but I lost my phone."

In many Romance languages, like Spanish and French, the conditional mood is formed by adding specific verb endings to the infinitive.

Lesser-Known Moods (Optative Mood)-The optative mood expresses wishes or hopes. It is most commonly found in Ancient Greek and Sanskrit, but some modern languages, such as Finnish, have remnants of the optative.

- Example in Ancient Greek:
- "May you live long."

Potential Mood: The potential mood expresses actions that are possible but not certain. It exists in languages such as Finnish and Japanese.

- Example in Finnish:
- "Hän saattaa tulla." ("He might come.")

Cross-Linguistic Comparison of Moods: (Romance Languages)

In Romance languages, the subjunctive and conditional moods are highly developed. Spanish, for instance, uses the subjunctive in a wide range of contexts to express doubt, emotion, and hypothetical situations.

Slavic Languages: Slavic languages, such as Russian and Polish, generally do not have a well-developed subjunctive mood. Instead, they often use other strategies, such as modal verbs, to express similar meanings.

Finnish and Other Uralic Languages: The potential mood is a unique feature of Finnish and other Uralic languages. It expresses a higher level of uncertainty than the indicative but does not reach the hypothetical level of the subjunctive or conditional.

Mood in English: In English, mood distinctions are more limited compared to languages such as Spanish or French. While English maintains an indicative, imperative, and some remnants of a subjunctive mood, other moods are typically expressed through modal auxiliaries (e.g., can, may, might).

Loss of the Subjunctive in English: In Old English, the subjunctive mood was more fully developed, but over time it has become less prevalent. Today, the subjunctive is primarily used in set phrases or formal contexts.

- Example of a subjunctive remnant:

- "If I were you, I would go."

Use of Modals: In English, modal verbs (such as can, may, must, might) are used to express modality. These modal verbs often carry meanings similar to those expressed by verb moods in other languages.

Conclusion: The grammatical category of verb mood is a critical component of how languages convey meaning, allowing speakers to express not just actions or states, but their attitudes, intentions, and degrees of certainty about those actions or states. The primary moods—indicative, imperative, and subjunctive—offer a framework for articulating reality, commands, and hypothetical or non-factual situations. Additional moods, such as the conditional, optative, and potential, expand this framework by offering nuanced ways to express wishes, possibilities, and conditions.

Cross-linguistic comparison reveals that while the concept of mood is universal, the specific ways moods are expressed and categorized vary significantly between languages. Romance languages, for example, maintain robust systems for the subjunctive and conditional, whereas English has largely lost its subjunctive inflections, compensating through modal auxiliaries. On the other hand, languages such as Finnish demonstrate entirely unique mood systems like the potential mood, emphasizing the wide range of possibilities within human language for expressing modality.

The decline of the subjunctive in English and its persistence in other languages highlights both the fluidity of linguistic evolution and the cultural factors that influence how certain grammatical categories are preserved or discarded over time. Nonetheless, English's use of modal verbs serves as a functional alternative, reflecting the

language’s flexibility in maintaining meaningful distinctions in mood, albeit in a simplified form.

Understanding verb mood provides valuable insights into how languages structure meaning and reflect cultural attitudes toward certainty, authority, and possibility. While some languages opt for intricate systems of inflection, others may use more streamlined approaches such as auxiliary verbs. Despite these variations, the underlying purpose of verb mood remains consistent: to enable speakers to express their perceptions of reality, possibility, and desire, shaping communication in profound ways.

The study of verb mood, therefore, not only deepens our understanding of grammar but also enriches our comprehension of the cognitive and cultural dimensions of language use. By examining how different languages handle mood, linguists can uncover broader patterns of how humans use language to navigate the complexities of interaction, thought, and expression.

References:

1. Wikipedia](https://en.wikipedia.org/wiki/Grammatical_mood) [oai_citation:7,academic.oup.com](<https://academic.oup.com/edited-volume/34871/chapter/298322377>).
2. Historical Context and Language Variation: Historically, languages such as Ancient Greek and Sanskrit had a rich array of moods, including the subjunctive, optative, and imperative. Modern languages like English have simplified these to a few common moods like the indicative and imperative, though the subjunctive persists in specific contexts [oai_citation:6,Grammatical mood - Wikipedia](https://en.wikipedia.org/wiki/Grammatical_mood).
3. Indicative and Subjunctive in Modern Usage: The indicative mood is the default for statements of fact or belief. The subjunctive, which is used less frequently in modern English, typically appears in subordinate clauses expressing unreal or hypothetical conditions. Other languages, such as Spanish and French, use the subjunctive more actively in daily speech [oai_citation:5,academic.oup.com](<https://academic.oup.com/edited-volume/34871/chapter/298322377>) [oai_citation:4,academic.oup.com](<https://academic.oup.com/edited-volume/40412/chapter/347347184>).
4. Cross-Linguistic Comparisons: Some languages have as many as 16 distinct moods. For example, the Nenets language, a member of the Uralic language family, shows a complex system of moods that goes far beyond the simple indicative-imperative distinction common in Indo-European languages [oai_citation:3,Grammatical mood - Wikipedia](https://en.wikipedia.org/wiki/Grammatical_mood). These references from *Oxford University Press* and *Wikipedia* can provide a deeper dive into the grammatical nuances and cross-linguistic examples [oai_citation:2,Grammatical mood - Wikipedia](https://en.wikipedia.org/wiki/Grammatical_mood) [oai_citation:1,academic.oup.com](<https://academic.oup.com/edited-volume/34871/chapter/298322377>).
5. Wikipedia (https://en.wikipedia.org/wiki/Grammatical_mood)

ADJECTIVE CLAUSES: A SCIENTIFIC OVERVIEW

Student: Mavlonova Dinara

Scientific supervisor: Astanova Dilafruz

Abstract: Adjective clauses, also known as relative clauses, are critical components in syntactic theory, serving to modify nouns by embedding additional descriptive information. This paper explores the formal structure, types, and cognitive functions of adjective clauses, with a focus on English while drawing comparisons across languages such as Japanese and Spanish. Two primary types of adjective clauses—restrictive and non-restrictive—are discussed, highlighting their role in limiting or adding non-essential details to the noun they modify. Additionally, cross-linguistic analysis reveals variations in the placement and use of relative pronouns and adverbs. Studies in academic writing suggest that the complexity of adjective clauses is influenced by factors such as language background and genre, with non-native speakers often relying more on simpler syntactic constructions. This research contributes to understanding the syntactic, cognitive, and pragmatic roles of adjective clauses in both native and non-native contexts, offering insights into how syntactic structures evolve based on proficiency and linguistic exposure.

Keywords: Adjective clause, relative clause, restrictive clause, relative pronouns, syntactic complexity, clause modification, noun, phrase, modification, subordinate clauses, cross-linguistic syntax, phrasal complexity, language background, cognitive processing of clauses.

Introduction: In the study of syntax, one of the most fascinating topics is the complexity of clause structures. An adjective clause, also referred to as a relative clause, plays a key role in modifying nouns, providing additional descriptive information about them. This construction is essential in expanding meaning without the need for multiple, discrete sentences, making it a powerful tool in both spoken and written language. This article delves into the formal structure, classification, and functionality of adjective clauses in various languages, with a focus on English as a model.

Definition and Structure of Adjective Clauses:

An adjective clause is a type of dependent or subordinate clause that functions as an adjective, providing further description to a noun or pronoun. It generally begins with a relative pronoun such as *who*, *which*, *that*, or *whom*, though it can also start with a relative adverb such as *where*, *when*, or *why*. These introductory elements act as links between the main clause and the additional descriptive information.

The basic structure of an adjective clause in English follows this pattern:

- Relative Pronoun/Adverb + Subject + Verb (optional objects or complements)

For example:

- “The book that I read was fascinating.”
- “The person who called you is my friend.”

In these examples, the adjective clauses “that I read” and “who called you” provide additional information about the nouns “book” and “person,” respectively. Notably, adjective clauses are always dependent on the main clause to be grammatically complete.

Types of Adjective Clauses: Adjective clauses can be divided into two primary types:

1. Restrictive (Defining) Adjective Clauses: These are essential to the meaning of the sentence because they restrict the noun or pronoun to a specific referent. Without these clauses, the sentence would lose a critical part of its meaning. For instance:

- “The car that I bought is blue.”

Here, the clause “that I bought” restricts the meaning of “car,” identifying which car is being referred to.

2. Non-restrictive (Non-defining) Adjective Clauses: These provide additional, non-essential information about the noun or pronoun. The sentence would still be meaningful without the clause, and these clauses are typically set off by commas:

- “My car, which I bought last year, is blue.”

In this example, “which I bought last year” provides extra information about “my car,” but the main clause is still intelligible without it.

Syntactic and Semantic Considerations: The placement and choice of relative pronouns in adjective clauses are deeply tied to their syntactic role within the sentence. Relative pronouns can act as subjects, objects, or possessives in adjective clauses, which influences word order and clause structure.

1. Subject Relative Pronouns: In sentences like “The man who helped me is kind,” the relative pronoun “who” acts as the subject of the adjective clause.

2. Object Relative Pronouns: In the sentence “The book that I read was interesting,” the relative pronoun “that” is the object of the verb “read.” In some cases, especially in spoken English, object relative pronouns are omitted, as in “The book I read was interesting.”

3. Possessive Relative Pronouns: These function to indicate ownership within the clause. For example, “The man whose car was stolen is angry” shows the possessive relationship introduced by “whose.”

From a semantic perspective, restrictive clauses are more likely to be found in contexts where specificity is required, such as legal, scientific, or technical writing, while non-restrictive clauses are often used in narrative or descriptive contexts where additional but non-essential information is helpful.

Cross-linguistic Perspectives: Adjective clauses exist in various forms across languages, although the structure and markers differ widely. For instance, in languages such as Chinese and Japanese, the relative clause comes before the noun it modifies, contrasting with English where it follows the noun.

- In Japanese, an adjective clause appears before the noun:

- 私が読んだ本 (watashi ga yonda hon) translates to “the book that I read,” with the clause preceding the noun “book.”

- In Spanish, adjective clauses function similarly to English, using relative pronouns like que:

- “El libro que leí fue interesante” translates to “The book that I read was interesting.”

The difference in placement, choice of relative pronouns, and syntactic agreement between languages makes adjective clauses a rich field of study in comparative syntax.

Cognitive and Pragmatic Functions: The use of adjective clauses also extends beyond structural considerations to cognitive and pragmatic functions. Speakers employ adjective clauses to organize information in ways that align with the listener’s existing knowledge. Restrictive clauses serve a critical role in narrowing the listener’s focus to a particular referent, while non-restrictive clauses provide supplementary details that enhance the listener’s understanding without altering the main message.

In terms of language processing, research shows that non-restrictive clauses tend to be processed more slowly due to their added informational load. Cognitive scientists hypothesize that this is because non-restrictive clauses introduce new information, whereas restrictive clauses simply specify a known referent, thus requiring less cognitive effort.

Conclusion: Adjective clauses serve a fundamental function in language, enhancing the descriptive capacity of sentences and allowing for more complex and precise communication. Their syntactic structure, while straightforward in some respects, varies significantly across languages, offering a rich domain for linguistic research. Moreover, the cognitive and pragmatic uses of adjective clauses underscore their importance in effective communication, as speakers rely on these constructions to shape meaning according to the listener’s needs and the context of the conversation.

Resources:

1. PLOS ONE: “A Corpus-based Comparison of Syntactic Complexity in Academic Writing”
2. (<https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0238867>).
3. MIT Press Scholarship: “Syntactic Structures and Clause Analysis”.
4. MIT Press portal MIT Press Scholarship (<https://academic.oup.com/mit-press-scholarship-online/book/19047>).

VOLEYBOL O'YINIGA DASTLABKI O'RGATISH VA UNING MOHIYATI

АННОТАЦИЯ

Maqolada yosh voleybolchilarning dastlabki o'rgatishni tashkil etish va mashg'ulotni mazmuni, vazifalari, vositalari hamda mashg'ulot olib borish masalalarini yoritilgan.

Калит сўзлар: машғулот, техник тайёргарлик, дастлабки ўргатиш, тайёрлов, ўйин малакалари, ўргатиш воситалари, махсус машқлар, ўргатиш услублари, мослама ва ускуналар.

PRELIMINARY TRAINING IN THE GAME OF VOLLEYBALL AND ITS ESSENCE

ABSTRACT

This article deals with the development of technical preparation, organizing, their training, the aim and task of training, the aids of it.

Keywords: Training, technical preparation, initial teaching, preparation, special exercises, the methods of teaching.

KIRISH

Mamlakatimizda jismoniy tarbiya va ommaviy sport turlarini rivojlantirish bilan bir qatorda, katta sportni ham rivojlantirishga ahamiyat qaratilmoqda. Har yili respublikamizda halqaro va jahon miqyosidagi nufuzli musobaqalar o'tkazilib yoshlarni sportga qiziqishi ortib bormoqda. Sportchilarimiz Osiyo, Jahon va Olimpiya musobaqalarida qatnashib yuksak natijalarga erishib, yurtimiz shuhratini tarannum etib kelmoqdalar. Ushbu muammoni haletish yo'llaridan biri har xil turdagi maqsadli jismoniy tarbiya dasturlarini har bir talabaning ehtiyojlarini maksimal qondirishga, ta'lim oluvchilarning jismoniy rivojlanish va tayyorgarlik darajasini imkon qadar to'liq hisobga olishga qayta yo'naltirish hisoblanadi. Afsuski sport o'yinlari, xususan voleybol sport turi keng rivojlangan bo'lsada xalqaro musobaqalarda yuqori natijalarga erishilayotgani yo'q. Voleybol o'quv fani sifatida barcha ta'lim muassasalari o'quv rejasiga kiritilgan, darsdan va ishdan tashqari vaqtlarda faoliyat ko'rsatadigan sport to'garaklari, bolalar va sport maktablarida o'quv-trenirovka jarayonlari o'tkazilib kelinmoqda. Sport malakalariga dastlabki o'rgatish jarayoni ko'p yillik sport tayyorgarligi tizimining poydevori bo'lib hisoblanadi. Dastlabki o'rgatish o'z tashkiliy, uslubiy, ilmiy va moddiy-texnika nuqtayi nazaridan qanchalik puxta asoslangan bo'lsa, sifatli bo'lsa, shunchalik sport o'rindosarlarini tayyorlash yo'li qisqaroq va osonroq

bo`ladi. Ammo bu, albatta, mutaxassisning bilimiga, kasbiy ko`nikma va malakalariga bevosita bog`liq bo`ladi. Shuning uchun mutaxassislarni tayyorlashga mo`ljallangan o`quv dasturining eng e`tiborli va asosiy bo`limlaridan biri boshlang`ich o`rgatish uslubiyati (texnologiyasi) bo`lib hisoblanadi. Musobaqa jarayonida samarali natijaga erishishning asosiy omillaridan biri bu voleybolchining texnik tayyorgarligi, texnik mahorati takomillashgan darajada bo`lishidir. Demak, o`rgatish jarayonining dastlabki va asosiy maqsadi bu o`yin texnikasini mukammal o`zlash-tirishdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Hozirga qadar oliy o`quv yurti jismoniy tarbiya va sport nazariyasi va amaliyoti muammolariga bag`ishlangan bir qator ilmiy tadqiqotlar bajarilgan bo`lib, ularda oliy o`quv yurtlari sport takomillashuvi guruhlarida sport o`yinlaridan foydalanishning tabaqalashtirilgan uslubiyati masalalari yoritib berilgan. L.R.Ayrapetyans, M.A.Godik, 1991; Yu.D.Jeleznyak, 1994; M.C.Axmatov, 2004.

Bundan tashqari V.A.Kobzev, 1996; N.A.Anashkina, 1998; A.Zelenskiy, 1998; V.P.Guba, 2000 va boshqalarning ilmiy ishlarida talaba yoshlar jismoniy tarbiya jarayonini tashkil qilishda tabaqalashtirilgan yondashuvdan foydalanishning ilmiy- nazariy va amaliy asoslari hamda uslublari bayon qiligan. Harakat va o`yin malakalari – to`pni uzatish, qabul qilish (himoya), to`pni o`yinga kiritish, zarba berish, to`siq qo`yish belgilangan bosqichlarda, ma`lum uslublar va vositalar yordamida o`zlashtiriladi va takomillash-tiriladi. Mazkur jarayon pedagogik, biopsixologik va biomexanik qonuniyatlar asosida amalga oshiriladi.

NATIJALAR

O`rgatish jarayoni – bu pedagogik jarayon bo`lib, murabbiy-o`qituvchidan katta mahorat, kasbiy tayyorgarlikni talab qiladi. Lekin shunday bo`lsada, harakatni (o`yin malakasini) ijro etish texnikasiga o`rgatish boshqa ahamiyatli sabablarga ham bog`liqdir. Jumladan bolaning faolligi, mashg`ulotlarning soni, sifati, davom etish muddati, yordamchi texnik uskunalar, mashg`ulot o`tkaziladigan joyning shart- sharoitlari, bolaning qiziqishi, harakat boyligi, tajribasi va hokazo. Shuni ham aytish zarurki, harakat texnikasini o`zlashtirish muddati bolaning oilaviy sharoitiga, uning ijtimoiy va iqtisodiy imkoniyatiga hamda ruhiy holatiga ham bog`liqdir.

Yuqorida keltirilgan ma`lumot va o`rgatish jarayonida e`tiborga olinadigan omillar ma`lum uslubiy tartibda asoslangan rejalashtiruv hujjatlaridan joy olishi kerak. Bundan tashqari, bolaning ichki sirli imkoniyatlarini hamda mavjud omillarni aniqlash tanlov dasturi va mashqlari yordamida amalga oshirilishi zarur. Olingan natijalar o`rgatish uslublarini, bosqichlarini va texnologiyasini qo`llashda tayanch omil bo`lib xizmat qilishi kerak.

Dastlabki o'rgatish jarayoni bir necha bosqichlarda amalga oshiriladi va bu bosqichlarni har biri o'ziga xos uslub va vositalarni o'z ichiga oladi. Umumiy rivojlantiruvchi mashqlar o'yinchida jismoniy barkamollik va o'yinchi uchun zarur bo'lgan harakat ko'nikmalari va malakalarini sayqallash uchun qo'llaniladi.

Barcha mashqlar o'z yo'nalishiga mos ravishda birlashgan holda mashg'ulotning maxsus tayyorgarligi asosiy qismlarini tashkil etib bularga, umumiy jismoniy, maxsus jismoniy, texnik, taktik va o'yin tayyorgarligi kiradi. Har bir tayyorgarlik turida o'zining etakchi omillari borki, ular yordamida ko'zlagan maqsadga erishiladi. Shu bilan birga barcha turdagi tayyorgarliklar bir-biri bilan uzviy bog'liq. Misol uchun, agar o'quvchi jismoniy yaxshi tayyorlanmagan bo'lsa, u hujumda zarba berish texnik mashqini yaxshi bajara olmaydi. Bunday holda o'quvchini jismoniy tomondan chiniqtirish, zarba berish usulini ko'p marta takrorlashdan ko'ra foydaliroqdir. Dastlabki o'rgatishda bosqichma-bosqich olib borilishi va o'rgatish tamoyiliga asoslanish lozim.

Birinchi bosqich – o'rganiladigan harakat texnikasi bilan tanishish. Bunda, aytib berish, ko'rsatish va tushuntirish uslublari qo'llaniladi. Murabbiy ko'rsatish bilan birga ko'rgazmali qurollardan kinofilm, tasviriy film, sxema, maydon maketi va hokazolardan foydalanadi. Namoyishni tushuntirishlar bilan qo'shib olib borish kerak. Murabbiy-o'qituvchining dastlabki urinishlari ularda birlamchi harakat sezgisini shakllantiradi.

Ikkinchi bosqich – texnikani soddalashtirilgan holatda o'rganish. Mazkur o'rganish bosqichida muvaffaqiyat ko'p holatlarda yondoshtiruvchi mashqlarning to'g'ri tanlanganligiga bog'liqdir. Ular o'zining tuzilishi shakliga ko'ra o'rganilayotgan harakat texnikasiga yaqin va o'quvchilar bajara oladigan bo'lishi kerak. Murakkab tuzilishga ega bo'lgan harakatlar ya'ni hujum zarbasi uni tashkil qiluvchi asosiy zvenolarga qismlarga ajratib beriladi. Bu bosqichda boshqarish uslublariidan foydalaniladi buyurish, ko'rsatma berish, ko'rish va eshitish, ko'rib ilg'ash, texnik vositalar va hokazolar hamda ko'rgazmali harakatlar murabbiy-o'qituvchining bevosita yordami, yordamchi jihozlarni qo'llash, axborot to'pga bo'lgan zarba kuchi, tushish aniqligi, yorug'lik yoki ovozni belgilash kabi uslublar alohida ahamiyatga ega bo'ladi.

Uchinchi bosqich – texnikani murakkablashtirilgan sharoitda o'rgatish. Bunda quyidagilar qo'llaniladi: takroriy usul, harakatni murakkab sharoitlarda bajartirish, o'yin va baholash uslubi, qo'shma uslub, aylanma mashqlari. Takrorlash uslubi bu bosqichda eng asosiydir. Ko'p marotaba takrorlashgina malakani shakllantiradi. Malaka hosil qilish uchun takrorlash turli sharoitlarda mashq bajarishni harakat sharoitini o'zgartirishni, asta-sekin murakkablashishni taqazo etadi. Hattoki charchaganda ham mashqlar bajartiriladi, qo'shma va o'yin uslublari bir vaqtni o'zidatexnikani sayqallashtirishga hamda maxsus jismoniy

sifatlarni o`stirish masalalarini hal qilishga hamda texnik-taktik tayyorgarlik va o`yin mahoratini takomillashtirishga qaratilgan bo`ladi.

To`rtinchi bosqich – harakatni o`yin jarayonida mustahkamlashni ko`zda tutadi. Bunda bajarilgan harakatlarni talqin qilish uslubi qo`llanadi (rasmlar, jadvallar, o`quv filmlari, tasviriy filmlar), o`yin jarayonida texnik-taktik, maxsus tayyorgarlik topshiriqlari, o`yin va bellashish usullaridan foydalaniladi.

MUHOKAMA

Tayyorgarlik va o`quv o`yinlarida har bir usulni (malakani) o`rganish, uni takomillashtirish va mukammallashtirish ko`zda tutiladi. Malakani mustahkamlashning eng yuqori vositasi bu musobaqalashishdir.

Voleybolda ham boshqa sport turlari kabi o`rgatishning asosiy vositasi jismoniy mashqlar hisoblanadi. Ular juda turli-tumandir. Shuning uchun ular ma`lum bir o`rgatish bosqichidagi qo`yilgan vazifalarni hal etishdagi o`rni bo`yicha turkumlanadi. Bunday turkumlanishga voleybolchilarning musobaqa faoliyati asos qilib olingan. Shunga bog`liq holda mashqlar ikki katta guruhga ajratiladi, bular asosiy yoki musobaqa va yordamchi yoki trenirovka.

Voleybol harakatlariga o`rgatishda vositalarning samarasi ko`p hollarda ularni qo`llash uslublariga bevosita bog`liq bo`ladi. Uslublar qo`yilgan vazifa, shug`ullanuvchilarning tayyorgarlik darajasi, aniq shart-sharoitlarga bog`liq holda tanlanadi va qo`llanadi.

Qo`yilgan vazifaga bog`liq ravishda aynan bir vositani turli uslublarda qo`llab, undan turlicha foydalanish mumkin. Bundan tashqari, har bir tayyorgarlik turida vazifalar va turlarning ketma-ketligi ham ma`lum mantiqiy bog`liqlikka egadir.

Bir tayyorgarlik turidagi vazifalar sifat jihatidan o`zgarib, keyingi tayyorgarlik turiga zamin yaratadi. Masalan, tayyorgarlik mashqlari o`rganilayotgan texnik usulning umumiy tuzilishini ifoda etadi. Yaqinlashtiruvchi mashqlar maxsus jismoniy tayyorgarlikdan texnik tayyorgarlikka o`tishda ko`priq vazifasini o`taydi. Ma`lum darajadagi murakkablik asosida qurilgan texnik mashqlar taktik ko`nikmalarni shakllantirishga yordam beradi. Shu asosda keyinchalik yakkatartibdagi taktik harakatlar o`rganiladi.

XULOSA

Voleyboldagi asosiy harakatlanish – bu yurish, yugurish, yonga qadam tashlab yugurish, orqa bilan, qadam tashlab to`xtash, sakrashdan iboratdir. Ko`p hollarda harakatlanishlar qiyin emas deb izohlanib, ularga etarli e`tibor berilmaydi. Bu esa noto`g`ri fikrdir. Chunki o`yinchining turli harakatlarni bajarishi uchun holat va joy tanlashi bajariladigan harakatning samarasiga to`g`ridan to`g`ri ta`sir qiladi. Shuning uchun harakatlanishlarni o`rgatishga katta e`tibor qaratish zarur.

Murabbiyning dastlabki o'rgatish jarayonini to'g'ri tashkil qilishi, mamlakat terma jamoalari uzviyligini ta'minlash va malakali sport zahiralarini etishtirish kabi muhim vazifalarni samarali shakllanishiga asos bo'lib hizmat qiladi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida”gi 394-sonli Qonuni (yangi tahriri). 2015 yil 5 sentabr. “Xalq so'zi” gazetasi 174-son.
2. Ayrapetyants L.R. Pulatov A.A. Voleybol nazariyasi va uslubi. Darslik. T.: O'zDJTI. 2011, - 280 b.
3. Masharipov F.T., Ro'zmetov N.Q., Ro'zmetov R.T. Voleybol mashg'ulotlarini olib borish va boshqarishning pedagogik asoslari. O'quv-uslubiy qo'llanma. Urganch.: 2012, - 72 b.
4. Masharipov F.T., Ro'zmetov A.T., Ro'zmetov R.T. Voleybol va uni o'rgatishning pedagogik asoslari. O'quv-uslubiy qo'llanma. Urganch.: 2018, - 80 b.
5. Isroilov Sh.X. Voleybol. Olimpiya zaxiralari talabalari uchun o'quv qo'llanma. T.: Tasvir, 2008. – 144 b.

ERTAK DARSLARINI TASHKIL ETISH VA O'TKAZISH

Shahnoza Axmedova

Buxoro davlat pedagogika instituti

Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi

(Boshlang'ich ta'lim) yo'nalishi magistranti

Sinf: 2

Fan: O'qish savodxonligi

Mavzu: O'rmondagi ziyofat (Anvar Obidjon)

Mavzuga oid tayanch tushunchalar: ertak, adabiy ertak, xalq ertaklari.

Soatlar soni: 45 daqiqa

Mavzuning qisqacha ta'rifi: Anvar Obidjon ijodi bilan tanishtirish, “O'rmondagi ziyofat” she'riy ertagini o'qish, mazmunini o'rganish va tahlil qilish.

Dars maqsadi:

a) Ta'limiy maqsad: O'quvchilarning ertak janri haqidagi nazariy bilimlarini aniqlash. Ularning matnini ifodali o'qish, topshiriqlar ustida mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirish, Anvar Obidjonning hayoti, ijodi va asarlari haqida ma'lumot berish.

b) Tarbiyaviy maqsad: O'quvchilarni rostgo'ylik, to'g'riso'zlik fazilatlarini haqidagi tasavvurlarini boyitish, yolg'onchilik, ochko'zlik kabi nuqsonlarga nafrat tuyg'ularini uyg'otish, o'quvchilarni kasbga yo'naltirish, o'z kasbini mohir ustasi bo'lishga, kasbini sevishga o'rgatish.

c) Rivojlantiruvchi maqsad: O'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish, bog'lanishli nutqni o'stirish, oq'zaki nutqning ta'sirchan bo'lishiga erishish.

Tayanch kompetensiya:

1) Axborot bilan ishlash kompetensiyasi: asardagi materiallarga ongli munosabat bildirish;

2) Milliy va umummadaniy kompetensiya: asarlarda aks etgan vatanparvarlik, insonparvarlik, do'stlik g'oyalarini anglab, yovuzlik va dushmanlikdan nafratlana oladi, do'stlari va atrofdagilarga mehr-oqibat tuyg'ulari shakllanadi.

Fanga oid kompetensiya:

1) Adabiy-nutqiy: ertakni ongli, to'g'ri va ifodali o'qiy olish;

2) Badiiy asarni tahlil qilish: o'qilgan asar mazmuniga doir savol va topshiriqlarga javob berish, qahramonlarni ajrata olish.

Dars turi: yangi tushuncha va bilim shakllantiruvchi.

Dars usuli: tushuntirish, savol-javob, guruhlarda ishlash, “Chaynovord”, “Matn tahlili”, “Tezkor savol-javob” mashqlari.

Dars jihozi: darslik, multimedia ilovalari, slaydlar, mavzuga oid rasmlar, Anvar Obidjon portreti va bolalarga atab yozilgan ertak kitoblari, rag’bat kartochkalari.

DARSNING TEXNOLOGIK XARITASI

T/r	Darsni rejalashtirish	Vaqt
1	Tashkiliy qism	5 min
2	O’tilgan mavzuni takrorlash	5 min
3	Yangi mavzuni interfaol usullardan foydalanib o’tkazish	25 min
4	Yangi mavzuni mustahkamlash	5 min
5	O’quvchilarni baholash	3 min
6	Uyga vazifa	2 min

I. Tashkiliy qism:

a)Salomlashish, navbatchilik nazorati, navbatchi axboroti, o’quvchilarni darsga hozirlash;

b) Ma’naviyat daqiqasi.

II. Uyga vazifani so’rash va o’tilgan mavzuni mustahkamlash:

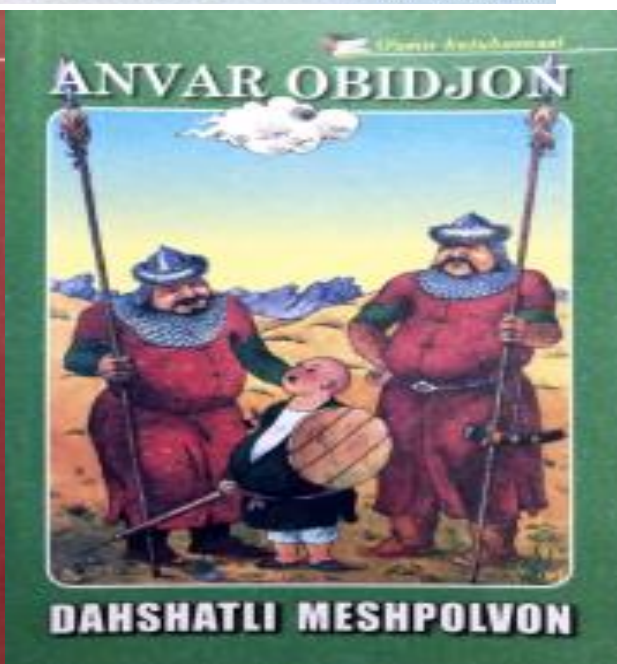
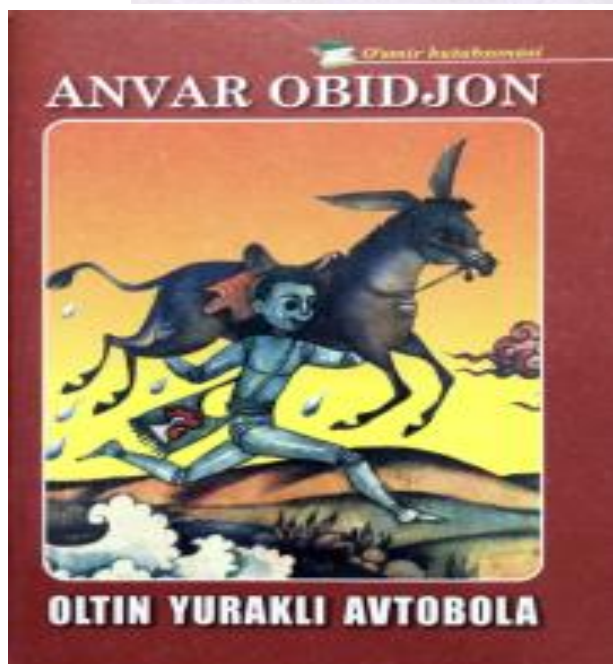
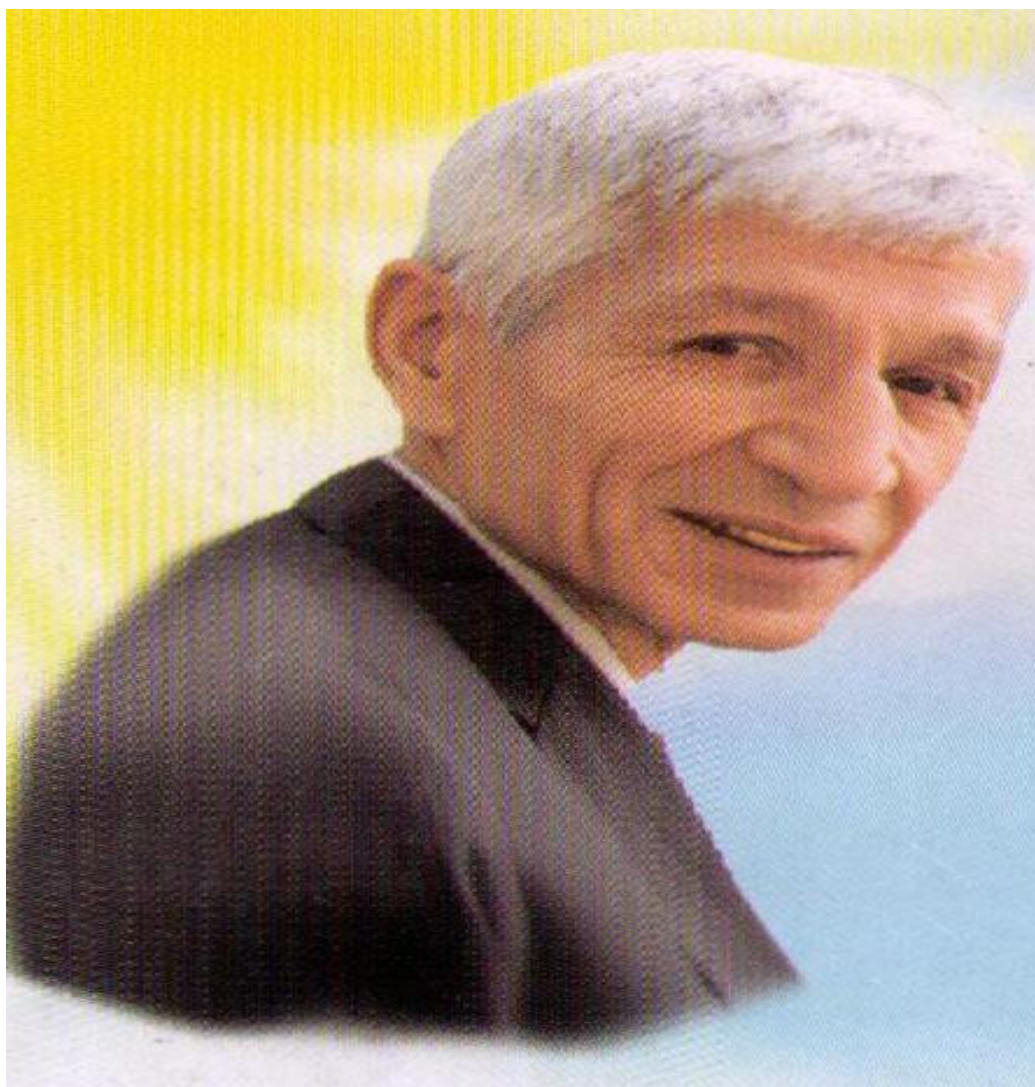
O’tilgan darsda o’rganilgan “Yo’lbars bilan tulki” ertagi yuzasidan savollar beriladi. 4-5 nafar o’quvchi ertak mazmunini og’zaki hikoya qilib berishadi va barcha o’quvchilardan ertakdan chiqargan xulosalari so’raladi.

III. Yangi mavzu bayoni:

– Bugun sizlar bilan Anvar Obidjonning “O’rmondagi ziyofat” ertagi bilan tanishamiz.

O’quvchilar mavzuni yozuv taxtasidan yozib oladilar va darslikni ochadilar. Ertak muallifi – Anvar Obidjon hayoti va ijodi haqida slayd orqali ma’lumot beriladi. Anvar Obidjon – bolalarning sevimli ijodkori – 1947-yilda tug’ilgan. Ijodiy faoliyati davomida bolalar va kattalarga atab ko’plab kitoblar yozgan. Ijodkorning “Ona yer”, “Dahshatli Meshpolvon”, “Olovjon va uning do’stlari”, “Bezgakshamol”, “Oltin yurakli Avtobola”, “Meshpolvonning janglari”, “Odobli bo’lish osonmi?” singari asarlari yosh kitobxonlar tomonidan sevib o’qiladi.

– Xo’sh, bolajonlar, ijodkorimiz sizlar uchun qanday asarlar yozgan ekan? O’quvchilar javob berishadi.

So'ng yangi mavzu – “O'rmondagi ziyofat” ertagi o'qituvchi tomonidan ifodali o'qib beriladi, ertak yuzasidan o'quvchilarga quyidagi savollar beriladi.

– Ertak sizlarga yoqdimi? O'rmonda nima ochilibdi?

- Ertakda qaysi hayvonlar tilga olingan?
- Ular nima ish qiladi?
- Mehmonlar nima buyurdi?
- O'rmonda ochilgan oshxonani sizlar qanday tasavvur qildingiz?

O'quvchilar savollarga javob berishadi.

– Endi ertakda uchragan yangi so'zlarni topib, mazmunini o'rganamiz va daftarimizga yozib qo'yamiz.

Taom – ovqat, yemish, yegulik

Chag'ir – ola-bula, kulrang

Chirik – chirigan

Xo'randa – ovqat sotib oluvchi, ovqatlanuvchi

Kunjara – moyli ekinlarning urug'laridan olinadigan mahsulot; uy hayvonlari uchun ozuqa

Yangi so'zlar o'rganilgach, o'quvchilar ertakni navbat bilan 4 qatordan o'qiydilar, o'qituvchi har bir o'quvchini kuzatib xatolarini tuzatib, ifodali va ravon o'qigan o'quvchilarni rag'batlantirib boradi.

O'qituvchi ertakni o'zi yakunlaydi.

– Biz sizlar bilan bugunga qadar ko'plab ertaklar bilan tanishganmiz (o'quvchilardan qanday ertaklarni eshitganlari va o'rganganlari so'raladi).

Ertaklar ikki turga bo'linadi: xalq ertaklari va adabiy ertaklar.

Xalq ertaklari biror bir xalq yoki millatga tegishli bo'ladi, og'izdan og'izga o'tib, kelgusi avlodlarga yetkazib beriladi. “Zumrad va Qimmat”, “To'g'rivoy bilan Egrivoy”, “Susambil”, “Ochko'z boy”, “Bo'ri bilan laylak”, “Ochil dasturxon” va “Ur to'qmoq” kabi ertaklar o'zbek xalq ertaklari hisoblanadi(bu ertaklarni bilasizmi?).

Adabiy ertaklar esa yozuvchi va ijodkorlar tomonidan yaratiladi. O'zbek adabiyotida Hamid Olimjon, Sulton Jo'ra, Xudoyberdi To'xtaboyev, Tursunboy Adashboyev, O'lmas Imonberdiyev, Anvar Obidjon singari ertaknavis ijodkorlarimizning asarlari mashhurdir. Sizlar bilan bugun o'rgangan “O'rmondagi ziyofat” ertagi ham adabiy ertaklar sirasiga kiradi.

O'quvchilar nuqtalar o'rniga kerakli so'zlarni ertakdan topib qo'yadilar va savollarga javob beradilar.

IV. Yangi mavzuni mustahkamlash:

“**Chaynvord**” mashqi: Jadvalda tartibsiz joylashgan harflardan iborat so'zlar beriladi. O'quvchilar harflarni tartib bilan o'z o'rniga qo'yadilar, natijada ertakda ishtirok etgan so'zlar kelib chiqadi.

ilF	geBemot	shake	maOlxon
To'nizg'	tO	zoBuq	piKir
shukMu	chukuK	muMayn	kiTul

O'quvchilar hosil bo'lgan so'zlarni ertakdan topib o'qiydilar va ular haqida qo'shimcha ma'lumotlar aytadilar.

O'qituvchi ko'rsatmasi bilan o'quvchilar ertakni rollarga bo'lib o'qiydilar.

V. O'quvchilarni baholash:

O'quvchilar to'plagan kartochkalariga qarab baholanadilar. Darsda eng faol qatnashgan va eng ko'p kartochkasi egasi bo'lgan o'quvchilar o'qituvchi tomonidan hammaga o'rnak qilib ko'rsatiladi.

VI. Uyga vazifa berish va darsni yakunlash:

O'quvchilardan bugungi darsdan olgan taassurot va xulosalari so'raladi.

Uyga vazifa ertakni ifodali o'qish va o'quvchilar o'z tasavvurlaridagi o'rmon oshxonasining rasmini chizish.

Dars yakunlanadi.

VETERINARIYA YO‘NALISHIDAGI TALABALARNING KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA INGLIZ TILINI O‘QITISHNING METODIK YONDASHUVNING MAZMUN-MOHIIYATI

Kenjaboev Shokir Abdulxalimovich

Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti Toshkent filiali “O‘zbek va xorijiy tillar” kafedrasini mudiri dotsenti.

E-mail: shokir29111962@mail.ru. **tel:** +998915865962

Аннотация: Мақолада Республикамизнинг дунё ҳамжамиятига интеграциялашувида хорижий тилларни мукамал ва пухта эгаллаган етук мутахассис кадрларни тайёрлаш вазифалари ва унинг аҳамияти баён этилган.

Калит сўзлар: ахборот-коммуникация технологиялари, Ижтимоий медиадан фойдаланиш, замонавий таълим технологиялари, интеграция, ветеринария атамалари.

Аннотация: В статье описаны задачи и значение подготовки высококвалифицированных специалистов, владеющих иностранными языками в интеграции нашей республики в мировое сообщество.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, использование социальных сетей, современные технологии обучения, интеграция, ветеринарные термины.

Annotation: The article describes the tasks and importance of training highly qualified specialists who speak foreign languages in the integration of our republic into the world community.

Keywords: information and communication technologies, social media use, modern training technologies, integration, Veterinary Terms.

Barchamizga ma'lumki, mamlakatimizning jahon hamjamiyatidagi ilmiy salohiyati o'sib, turli mamlakatlar bilan xalqaro aloqalari kengayib, mustahkamlanib borayotgani barqaror taraqqiyotimizda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy ilm-fan rivojlanishini faol xalqaro tajribalarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Bunda esa, xorijiy tillarni bilish, muloqot qilish muhim o'rin tutadi. Dunyo amaliyotida xorijiy tillar bo'yicha kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishda til ta'limiga integrativ yondashuv, integrativ o'quv dasturlari va darsliklardan foydalanish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borishga o'zgacha e'tibor qaratilmoqda.

E'tirof etish kerak-ki, mamlakatimizning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi ta'lim tizimining oldiga xorijiy tillarni mukammal va puxta egallagan kuchli mutaxassis kadrlarni tayyorlash vazifalarini qo'ydi.

Bu vazifalarni amalga oshirishda xorijiy tillarda kommunikativ faoliyat ko‘rsatish, shaxsga yo‘naltirilgan kompetensiyani egallashga mo‘ljallangan integrativ yondashuv asosida o‘qitish metodikalarini rivojlantirish, ushbu yo‘nalishda ilg‘or xorijiy tajribalarni o‘rganish va chet tillarni puxta o‘zlashtirgan turli soha mutaxassislarini tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu metodlar asosida mavjud texnologiyalarni tanlash va retseptiv, reproduktiv, produktiv mashqlarni ishlab chiqish, ilmiy asoslangan tavsiyalarga muvofiq ingliz tilini o‘qitishning samarali usul va metodlarini takomillashtirish bilan bog‘liq. Amaliy ahamiyati esa, veterinariya yo‘nalishidagi talabalarga ingliz tilini o‘qitishda olimlarning ilmiy meroslaridan foydalanib, anatomiya faniga oid virtual laboratoriya shaklida hayvonlar tuzilishini ingliz tilida tushunish imkoni yaratilgan va o‘rganilgan;

veterinariya yo‘nalishidagi talabalarga veterinariya meditsinasi va boshqa biologik fanlarni o‘qitishda ingliz tilining lug‘atlarni takomillashtirish asosida ularning bilimlarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi metodlari ishlab chiqilgan;

veterinariya yo‘nalishidagi talabalarga ingliz tilini o‘qitish jarayonida sohani o‘rganishda oid atamalardan foydalanish va qo‘llash usullari ishlab chiqilgan;

ingliz tilini o‘rganish metodikasi asosida veterinariya yo‘nalishidagi talabalarni kasbga (veterinariya meditsinasida biologiya, zoologiya, anatomiya, kimyo fanlari) yo‘naltirish bo‘yicha bilish, tushunish va qo‘llash kabi interfaol ta‘lim texnologiyalariga asoslangan metodlar ishlab chiqilgan.

Shuningdek, tadqiqot ishi asosida yaratilgan **“English for veterinary medical students”** nomli o‘quv qo‘llanmasidagi ingliz manbalaridan olingan va texnikum talabalarining bilim saviyasiga moslashtirilgan veterinariya meditsinasiga oid terminlar-lug‘atlar kimyo, biologiya, ingliz tili, fiziologiya va boshqa mavzularga oid matnlar, mashqlar texnikum talabalarining kasbiy kompetensiyasini shakllantirishga xizmat qilgan va elektron shaklda yaratilgan.

Bilim va ilmning shakllanishi esa, bevosita ta‘lim tizimiga borib taqaladi. Ta‘lim tizimi samaradorligini o‘qituvchi saviyasi, talaba ehtiyoji, o‘quv adabiyotlari mazmuni hamda mustaqil ta‘limni shakllantirishga qaratilgan infratuzilma bevosita ta‘minlab beradi. Demak, ilg‘or kadrlarni tayyorlash, ularni mehnat bozori talablariga muvofiq raqobatbardoshligini oshirish, ijodiy fikrlaydigan mutaxassis kadrlarni yetishtirish o‘quv dargohlarida yo‘lga qo‘yilgan ta‘lim berish jarayoni bilan chambarchas bog‘liq.

Umumiy tavsifiy ta‘limning rivojlanishi hozirgi vaqtda bir qator ijtimoiy-madaniy omillarning (globallashtirish, axborotlashtirish, raqamlashtirish va boshqalar) ta‘siri bilan bog‘liq bo‘lib, bu uning faoliyat salohiyatini kengaytirish yo‘nalishini izlashni dolzarblashtiradi. Bugungi kunda veterinariya yo‘nalishida ingliz tilini o‘qitishda kompetensiyaviy yondashuv omillari majburiy mutaxassilik fanlarini o‘qitish metodologiyasida quyidagi yo‘nalishlar hal qiluvchi ahamiyatga ega:

- “Ingliz tilini o‘qitishda kompetensiyaviy yondashuv modeli va uning mazmuni va mohiyati” modeli talabalarning dinamik o‘zgarishlarga ijodiy qobiliyatini shakllantirish va rivojlantirish, turli xil ma’lumotlar oqimida ob’ekt modelini yaratish, til bilish qobiliyati bilan yangi turlari va shakllarini rivojlantirish;

Qisqacha tavsifi: o‘zlashtirilgan bilim va ko‘nikmalarini amaliy pedagogik masalalarni hal etishda va notanish vaziyatlarda qo‘llay olish. Mazkur standartlar ham umumlashgan mazmundagi amaliy tatbiq standartlardan iborat bo‘lib, ular talabalarning quyidagi aqliy faoliyati sohalarini qamrab oladi:

- mulohaza yuritish;
- mutaxasilikka oid fikrni ingliz tilida asoslash, isbotlash yoki o‘zgalar fikriga munosabat bildirish uchun mantiqan asosli va tushunarli dalillarni keltirish;
- modellashtirish - modulli topshiriqlardan foydalanish muammolarni mantn, nutq, dialog va monolog ko‘rinishlarda ifodalash, ularning modelini qurish;
- muammoni yeshish;
- mutaxasislikka oid atamalarni ingliz tilida qo‘llab muammoni hal qilish;
- muloqot qilish - mutaxasislikka oid tushuncha, belgi va timsollar asosida tarjima tilida o‘zaro muloqot qilish;
- ma’lumotlar bilan ishlash;
- mutaxasislikka oid ma’lumotlarni yig‘ish, tahlil qilish va turli shakllarda tasvirlash.
- fazoviy tasavvur ;
- erkin fikrlash madaniyatini rivojlantirishga e’tibor qaratish talabalarning muloqoti, xatti-harakati va faoliyati;
- vaziyatlar bilan bog‘liq amaliyotga yo‘naltirilgan komponentni mustahkamlash bilim va ko‘nikmalarni o‘quv vaziyatlari doirasidan tashqarida qo‘llash va talabalarning funksional savodxonligini rivojlantirishga ko‘maklashish;

Veterinariya yo‘nalishida ingliz tili mashg‘ulotlari jarayonida talabalar faoliyatining mazmunini kengaytirish va geografik makon bilan o‘zaro munosabatda bo‘lish, kelajak hayoti uchun yanada keng imkoniyatlar yaratish vujudga keladi.

Ta’lim deganda “talabani tavsifiy madaniyat bilan tanishtirish uchun maxsus tashkil etilgan shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatga ega faoliyat - geomakonni bilish, rivojlantirish va o‘zgartirish bilan bog‘liq ijtimoiy madaniyat turi” tushuniladi. Tadqiqot modeli mazmuni shuni ko‘rsatadiki, shaxsning tavsifiy madaniyatining faol tomoni uning mutaxasilikka kasbiy tayyorgarlik tajribasi bilan belgilanadi, bu esa, funksional kasbiy savodxonlik bilan bog‘lanishga olib keladi.

Har bir talaba o‘z-o‘ziga tanitish, qiziqishlarini aniqlash, qobiliyatini rivojlantirish ularda erkin fikrlash madaniyati bilan bevosita bog‘liqdir. Albatta bunda har bir o‘qituvchi o‘z talabalarida mustaqil va ijodiy fikrlash, fikrlarini yozma va og‘zaki ravon bayon etish malakalarini shakllantirish, turli vaziyatlarda o‘z-o‘ziga tanqidiy

yondoshish va vaziyatni tanqidiy baholash, haqiqatni aniqlash va unga intilish xususiyatlarini rivojlantirish muhimdir.

Ko‘zlangan auditoriya va maqsad binoan mazkur modul turli auditoriya vakillariga mo‘ljallangan bo‘lib, katta yoshdagi ingliz tili o‘qituvchilari, baholovchilari, o‘quv dasturlari va resurslarni ishlab chiquvchilar, test tuzuvchilari va ta’lim sohasi vakillarini qamrab oladi. Ayni damda bu standart talabalar, o‘qituvchilar va baholovchilar, shuningdek, keng jamoatchilik uchun bir nechta asosiy maqsadlarni belgilaydi.

O‘qituvchilar uchun: Mazkur standart o‘qituvchilar uchun til o‘rgatishni rejalashtirish hamda dars va mashg‘ulotlarni tashkillashtirish, shuningdek, dars ishlanmalar yaratishda asos bo‘lib xizmat qiladi.

Talabalar uchun: bu standart talabalarga til o‘rganishni rejalashtirish, maqsadlarni belgilash yoki moslashish va rivojlanishni nazorat qilish uchun asos yaratadi. Kommunikativ til qobiliyatini tavsiflovchi milliy standart sifatida, ushbu dastur talabalarning ma’lumotlarni tushunishini osonlashtirishi mumkin, bu sinflar, dasturlar va muassasalar o‘rtasida uzluksiz o‘tishga imkon beradi.

Baholovchilar uchun: bu hujjat chet tilini o‘rganuvchilarni XXI asr ko‘nikmalari asosida tinglab-tushunish (listening), o‘qish (reading), yozish (writing), gapirish (speaking) va integral ko‘nikmalarni (integrated skills) qay darajada egallaganliklarini tekshirish uchun asos bo‘la oladi. Ishlab chiqilgan talabalar asosida talabalarning chet tilidan egallagan bilim darajalarini (A1, A2, A2+, B1 yoki B1+) aniqlab beradi.

O‘quv dasturlari va resurslarni ishlab chiquvchilar uchun: bu hujjat talabalarga til o‘rganishni rejalashtirish, maqsadlarni belgilash yoki moslashish va rivojlanishni nazorat qilish, XXI asr ko‘nikmalari asosida tinglab-tushunish (listening), o‘qish (reading), yozish (writing), gapirish (speaking) va ularni integratsiya qilish (integrated skills)da ko‘nikmalar hosil qilishda yordam beruvchi hamda yuqorida sanab o‘tilgan ko‘nikmalarni rivojlantirish imkoniyatini beradigan o‘quv materiallarini yaratishda yo‘lboshshi bo‘ladi.

Test tuzuvchilari uchun: ushbu standartda keltirilgan ko‘nikmalar (“can do statements”) asosida talabalarning til bilish darajasini aniqlashga yordam beruvchi test to‘plamlarini yaratishga, yaratilgan testlar orqali shu ko‘nikmalarni to‘g‘ri o‘zlashtirishga yo‘naltirish imkonini beradi. Veterinariya yo‘nalishidagi talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda ingliz tilini o‘qitishda talabalar fikrlash madaniyatini shakllantirish ingliz tili ta’limi jarayonida zamonaviy dars turlari keng qamrovli bo‘lib, mazmun va shakliga nisbatan har bir talabaning bilim haqidagi fikrlarini rivojlantirishga qaratilgan. Bugungi kunda talaba shaxsining ta’lim olish ehtiyojlarini mustaqil tarzda qondirishga o‘rgatuvchi usullar majmui sifatida amalga oshirilmoqda. Darsda asosiy e’tibor o‘qituvchi faoliyatidan talaba faoliyatiga, (ularning ta’lim olish jarayoniga) ya’ni, o‘qituvchi o‘zi darsni boshlab o‘zi tugatishi

emas balki bilim olish yo‘lini talabaga ko‘rsatishi, unga erishishda hamkor bo‘lishi lozim.

Zamonaviy darsga qo‘yiladigan talablar bu: tarbiyaviy, psixologik, gigienik, didaktik talablar bo‘lib o‘zaro bir-biri bilan bog‘liq, uzviy ravishda amalga oshirilishi o‘z samarasini beradi. Veterinariya yo‘nalishidagi talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda ingliz tili darslariga qo‘yiladigan didaktik talablarda talabalarning mustaqil fikr yuritishi, axloqiy sifatleri, olgan bilimni hayot bilan bog‘lay olishi, Vatanni, uning tarixi, madaniyati, urf-odatleri, eng asosiysi insonni hurmat qilishi, ilmiy dunyoqarashi, estetik didi, iqtisodiy, huquqiy, kasbiy madaniyatni shakllantirishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yishi kerak. Darsga qo‘yiladigan psixologik talablarda esa talabalarning (shaxsiy-ruhiy) individual-psixologik xususiyatlerini bilgan holda ularda xotira, ongli idrok etish, mustahkam irodani, tasavvur qila olishni, mavhum hodisalarni fikrlay olishni, davlat ta‘lim standartleri asosida yosh xususiyatleri xos ravishda bilim olishdan iboratdir.

Veterinariya sohasida mutaxassislar tayyorlash jarayoni mashg‘ulotlar gigienik talablarda auditoriyadagi havo harorati, uning tozaligi, estetik did bilan jihozlanganligi inobatga olinadi. Veterinariya yo‘nalishidagi talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda ingliz tilini o‘qitishda didaktik talablar eng ko‘p muhim tarbiyaviy komponentlerini o‘z ichiga oladi. Ya‘ni, darsning ta‘limiy-tarbiyaviy maqsadini aniq belgilash (prognozlash – bizning fikrimiz), darsning qiziqarli tashkil etish uchun hayotiy va ilmiy faktlar bilan boyitilganligi, talabalarning o‘zlashtirishleri uchun erkin muhit va sharoit yaratish asosida darslarni o‘zlashtirishleri erishish, darsning bayon qismida oddiydan murakkabga qarab borish, dars mazmuniga mos usul va uslublarni tanlay bilish, mos keladigan ta‘lim vositalarini tanlash, darsni boshqa fanlar bilan bog‘liqligini ta‘minlash, talabalar bilimini baholashda xolislikka erishish va hokazo. Veterinariya yo‘nalishidagi talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda ingliz tili dars mashg‘ulotleri talablarda erkin fikrlash madaniyatini shakllantirish uning asosini tashkil etadi. Bunda:

- talabalar bilim doirasi va tafakkuri hamda dunyoqarashini kengaytirish;
- talabalarni ilmiy, ilmiy-ommabop risolalar, matnlar singari xorijiy adabiyotlar bilan ishlashda tanqidiy tahlil qilish, sintezlash, xulosalash, hayotida qo‘llash va baholash orqali bilim olish va fanga qiziqishini orttirish (kognistik motivatsiyani yuzaga keltirish orqali);
- o‘zlashtirilgan bilim, ko‘nikma va malakalarini yangi vaziyatda qo‘llay olish;
- yangi bilimlarga intiluvshanlikni tarbiyalash;
- o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish.

Veterinariya yo‘nalishidagi talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda ingliz tilini o‘qitishda mutaxassislik terminlerini izohli shakllantirishda muammoli, munozarali darslarning ahamiyati muhimdir. Buning uchun o‘qituvchi

talabalarining mashgʻulotlarga qizgʻin tayyorgarlik koʻrishlari, ular oʻrtasida oʻzaro hamkorlik va yordam, fikr-mulohazalarini toʻliq bayon qilish, mantiqiy dalil, xolislik, boshqalar fikrini sabot va shidam bilan tinglash koʻnikmalarini hosil qilish kabilarnitashkil etishi va boshqarish lozim.

Shuningdek, veterinariya yoʻnalishidagi talabalarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda ingliz tilini oʻqitishda oʻqituvchi talabalarining bilish faoliyatini rivojlantirishda turli innovatsion texnologiyalardan foydalanish talabalarining intellektual ijodiy salohiyatini rivojlantirish va muhofaza qilishda asosiy oʻrinni egallaydi. Bunda oʻqituvchi pedagogik, tashkiliy-uslubiy ishlarni amalga oshirishi va iqtidorli talaba-yoshlar bilan ishlash mexanizmi, tarbiya jarayonining xususiyatlarini, ularning mustaqil faoliyat turlarini oʻrganish hamda ularni takomillashtirish boʻyicha takliflar ishlab chiqish, har bir mashgʻulotni metodik jihatdan taʼminlashning asosini tashkil etadi. Chunki, takomillashgan pedagogik yoki psixologik uslubni qoʻllash oʻz samarasini koʻrsatadi.

Talabalarda ingliz tili darslarida erkin fikrlash madaniyatini shakllantirishda tarbiya jarayoniga alohida munosabat bilan yondoshishni talab qiladi. Chunki unda talaba shaxsining shakllanishiga – jamiyatda qabul qilingan axloq normalari, maʼnaviy-maʼrifiy qadriyatlarni singdirish texnologiyalarini yaratish ijobiy natijalarni taʼminlashga xizmat qiladi.

Chunki, til bilish va uning asosida qabul qilingan qonunlarni bevosita oʻzaro tabiiy uygʻunlik asosida oʻrganish talabalarda “Latin in English”, “English grammar for students of Latin” darsliklardan olingan bilimlarining yanada chuqurroq, mukammalroq boʻlishiga asos boʻladi. Talabalarda taʼlimga nisbatan qadriyat sifatida hurmatda boʻlish, oʻz huquqlaridan toʻgʻri foydalanish, burchlarini halol va vijdonan bajarish his-tuygʻularining tarbiyalanishiga zamin yaratadi.

Ishlanmalarda maʼlum fanlarning didaktik imkoniyatlari va oʻziga xos xususiyatlari hisobga olingan. Ana shu dastur talablaridan kelib chiqib masalan, lingovodidaktika fanlarini oʻqitish asosida talabalar huquqiy savodxonligi va madaniyatini kengaytirishga qaratilgan respublika miqyosida oʻtkaziladigan “Siz tilni bilasizmi?” koʻrik tanlovlarga tayorlanishlarida Bosh Qomusimiz – Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida aks etgan inson erkinligi va erkin fikrlash huquqining aks etishi yoshlarimiz tarbiyasidagi ahamiyati, shu fan doirasida qoʻshimcha ravishda bolalar huquqiga bagʻishlangan Xalqaro Konvensiya materiallaridan samarali foydalanish uchun ijodiy yondashildi.

Toʻplangan tajribaga asoslanib umumtaʼlim fanlarini oʻqitish jarayonida talabalarda erkin fikrlash madaniyatini shakllantirishda pedagogik texnologiyalardan foydalandik.

Oliy va professional taʼlim muassalari talabalarida erkin fikrlash madaniyatini shakllantirishda oʻqituvchining maʼnaviyati, bilimlari saviyasining yuqori darajada

bo‘lishi nihoyatda muhimdir. Mazkur jarayonning sifatli va mazmunli tashkil etilishida nazoratini ta‘minlashda birinchi galda o‘quv muassasasi rahbarlari, ma‘naviyat va ma‘rifat ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari, uslubiyotshi, o‘qituvchilar mas‘uliyatini oshirish lozim. Agar pedagog rahbarlar va xodimlar bu masalaga chuqur yondashmaydigan bo‘lsa birgina o‘qituvchining mehnatining o‘zi yetarli bo‘lmaydi.

Demak, bundan **xulosa** chiqadiki, erkin fikrlash madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish masalasi keng qamrovli, ko‘lami jihatidan ko‘pgina fanlar va tegishli mavzularni o‘z ichiga oladigan, fanlar doirasida maqsadli yondashuv, tizimlilikni, tadbirlar ijrosida uzluksizlikni, innovatsiyani, ilmiylikni, fanlar integratsiyasini, muntazamlikni talab qiluvchi jarayondir. Shu maqsadlardan kelib chiqib erkin fikrlash madaniyatini shakllantirish modeli ishlab chiqildi

Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘qitish jarayonida talabalar ingliz tilida erkin fikrlash madaniyatini shakllantirish modelida model asosida veternariya yo‘nalishidagi oliy ta‘lim muassalari talabalarida erkin fikrlash madaniyatini shakllantirishda kabi ta‘lim mutaxassisliklar yo‘nalishlari bo‘yicha o‘quv rejalariga kiritilgan umumta‘lim fanlarining maqsadga muvofiq turlari va mos bo‘lim hamda mavzular saralab olindi.

Ingliz tilini o‘rganish asnosida talabalarda umuminsoniy qadriyatlar, atrofni va jamiyatni tahlil qilish ko‘nikmasi, raqobatlasha olishga ishonch, madaniyatlar va an‘analarga hurmat hissi, ijodkorlik, yaratuvshanlik va muammoli vaziyatlarda o‘ziga ishonch hamda o‘z yurti, xalqi va tarixi bilan faxrlanish tuyg‘ularini shakllantiradi. Shu sababli, yurtimiz ta‘lim tizimi G‘arb va Sharq tillari o‘qitilishiga alohida e‘tibor qaratib kelmoqda. Ingliz tili darslarida raqamli texnologiyani tadqiqot qilish, aniqlangan ma‘lumotlarni yig‘ish, ularning qay darajada ishonchliligini aniqlash va uni yetkazish, mualliflik huquqiga ega bo‘lgan ma‘lumotlarni filtrlay olishga oid zamonaviy ta‘lim texnologiyalarini joriy etish tadqiqotimiz moduli mazmunini tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ruxxati:

- 1.O‘zbekiston Respublikasining «Ta‘lim to‘g‘risida»gi Qonuni. " Xalq so‘zi" 2020 yil 23-sentabr
- 2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. PF-5712-son. 2019 yil 29 aprel.
- 3.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Yoshlar – kelajagimiz» davlat dasturi to‘g‘risida 2018 yil 27 iyundagi Farmoni.//Xalq so‘zi.28.06.2018 yil .
- 4.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev raisligida 23 avgust kuni xalq ta‘limi tizimini rivojlantirish, pedagoglarning malakasi va jamiyatdagi nufuzini oshirish, yosh avlod ma‘naviyatini yuksaltirish masalalariga bag‘ishlangan videoselektor yig‘ilishi. «Xalq so‘zi» gazetasi, № 174 (7373), 24.08.2019.

5. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat–yengilmas kuch. –T., Ma'naviyat, 2008, -176 b
6. Axliddinov R.Sh. Umumiy o'rta ta'lim sifatini boshqarishning ijtimoiy-pedagogik asoslari (Kadrlar tayyorlash milliy dasturi asosida). Ped.fan.dok. ...diss. – T., 2002. -338-b.
7. Antonova Ye.S. Metody podgotovki po russkomu yazыku: kommunikativno deyatelnostnyy podxod. - M.: KNORUS, 2007. - 464 s.[1]
8. Baыksina T.M. Metod prepodavaniya russkogo yazыka kak nerodnogo (novogo): Uchebnoe posobie. - 2-ye izd., ispr. — M.: RUDN, 2010. —188 s.[2]
9. Bepalko V. P. Pedagogika i progressivnyye texnologii obucheniya. – M.: Izd-vo Instituta professionalnogo obrazovaniya Ministerstva obrazovaniya Rossii, 1995.
10. Zimnyaya, I. A. Klyuchevyye kompetensii — novaya paradigma rezultata obrazovaniya . Vysshee obrazovanie segodnya. - 2003. - № 5. - S. 36- 45.
11. Polat E.S. Novyye pedagogicheskie i informatsionnyye texnologii v obraz obrazovaniya . -M.: Izdat. sentr "Akademiya", 2002. - 272 s
12. Kovaleva A.G. Obuchenie inostrannomu yazыku v usloviyax informatsionno-kommunikatsionnoy professionalno obrazovatel'noy sredy. Materialy mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferensii prepodavateley, aspirantov i studentov, 19-20 aprelya 2018 goda. — Yekaterinburg: Izdatelstvo UMS-UI, 2018. — S. 57–62
13. Sayidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Moliya, 2003.
14. Xudayqulov X.J. Zamonaviy pedagogik texnologiya ia'lim samaradorlik asosidir. -T.: Dzayin-Press. 2011 y.

BIOLOGIYA FANINI O‘QITISHDA INTERFAOL USULDAN FOYDALANISH ORQALI TA’LIM SIFATINI OSHIRISH METODIKASI

Jumaeva Fotima Javlievna

Qashqadaryo viloyat, Yakkabog‘ tumanidagi

42-maktabning biologiya o‘qituvchisi

Аннотация: тадқиқот ишимизнинг долзарблиги мамлакатимиздаги мавжуд ижтимоий-сиёсий вазиятнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, шахс, жамият ва давлат ўртасидаги янги муносабатлар таълим тизимидаги ўзгаришларга асосланиб биология дарсларида интерфаол асосида мавзуларни ўқувчиларга етказиб уларни мавзуларни осон ва қулай усулда қабул қилишига, уларни ўзлаштириш самарадорлигини оширишга асосланади.

Калит сўзлари: Хариталаш, интерфаол, ошқозон ости беzi, гормон, метод, муассаса муҳит таълим майдони.

Аннотация: Актуальность нашего исследования обусловлена спецификой современной общественно-политической ситуации в нашей стране, новыми отношениями между личностью, обществом и государством, основанными на изменениях в системе образования.

Ключевые слова: Картирование, интерактив, поджелудочная железа, гормон, метод, институциональная среда, образовательная сфера.

Abstract: The relevance of our research is due to the specifics of the modern socio-political situation in our country, new relationships between the individual, society and the state, based on changes in the education system.

Key words: Mapping, interactive, pancreas, hormone, method, institutional environment, educational sphere.

KIRISH: Bugungi globallashuv davrida sizni e’tiboringizga havola etilayotgan maqolada maktabda biologiya darslarini samarali o‘rganish uchun interfaol texnologiyalardan foydalanish masalasi muhokama qilinib, unda dunyo miqiyosida bu masala dolzarb ekanligiga to‘xtalib o‘tiladi. O‘qitishning interfaol usullaridan foydalanish kelajakdagi maktab bitiruvchisining kognitiv, kommunikativ va shaxsiy fazilatlarini rivojlantirishga qaratilgan. Bundan tashqari, interfaol texnologiyalar tengdoshlar bilan hamkorlik qilish imkonini beradi, insonning muloqotga bo‘lgan tug‘ma istagini qondiradi va o‘quvchilarning bilim olishi va yuqori darajadagi muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Bu holatda o‘qituvchining roli o‘quvchilarning o‘qituvchi va tengdoshlari bilan interaktiv o‘zaro ta’sir qilish orqali mustaqil ravishda bilim olishlari uchun sharoit yaratishga qaratilgan. Evolyutsion materialni o‘rganish talabalar uchun eng qiyin, ammo bu o‘rta maktab o‘quvchilarining

ilmiy-materialistik dunyoqarashini shakllantirish, ekologik va vatanparvarlik tarbiyasi uchun muhimdir.

Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti —Xalq ta’limi tizimidagi maktabdan tashqari ta’lim samaradorligini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi qarorida jismonan sog‘lom, ma’nan yetuk, mustaqil fikrlaydigan, chuqur bilim va zamonaviy dunyoqarashga ega Vatanimizning taqdiri va kelajagi uchun mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishga qodir bo‘lgan barkamol yosh avlodni tarbiyalash hamda voyaga yetkazish uchun mamlakatimizda keng ko‘lamli ishlar olib borilishi lozimligini ta’kidlagan. Zamonaviy jamiyat ijtimoiy faol va ishbilarmon shaxsga muhtoj. Ta’lim esa zamonaviy bitiruvchilarga yangi talablarni qo‘yadi.

Zamonaviy ijtimoiy muhitda o‘quvchi nafaqat ma’lum fanlar bo‘yicha bilimlar to‘plamiga ega bo‘lishi, balki doimiy o‘zgaruvchan sharoitlarda harakat qilishi, qarorlar qabul qilishi, nostandart savollarga javob izlashi, belgilangan maqsadlarga erishishning yangi usullarini izlashi kerak va axborot maydoniga ega bo‘lishi lozim. Kompetensiyaga asoslangan yondashuvni amalga oshirish o‘quvchilarga bunday fazilatlarni rivojlantirish imkoniyatlarini amalga oshirish imkonini beradi. Bunday sharoitlarni yaratish imkoniyatlaridan biri o‘quvchining o‘quv jarayonida faol pozitsiyasini egallashi, o‘zi javob izlashi, munozaraga kirishishi, faoliyati natijalarini baholash imkonini beradigan interfaol o‘qitish usullaridan foydalanish hisoblanadi. Tez rivojlanayotgan zamonaviy jamiyat o‘rta maktab bitiruvchisiga alohida talablar qo‘yadi. Har qanday faoliyat sohasidagi mutaxassis faol va kommunikativ bo‘lishi, doimiy o‘z-o‘zini tarbiyalashga intilishi, eng yangi texnologiyalarni o‘zlashtirishga tayyor bo‘lishi, mustaqil qarorlar qabul qilishi, ijtimoiy va kasbiy jihatdan oson moslashishi, jamoada ishlashi va har qanday stressdan chiqish yo‘lini topishi kerak. [4].

Bunday malakali bitiruvchini yaratish uchun, birinchi navbatda, hozirgi maktab o‘quvchilarining kognitiv, kommunikativ va shaxsiy faolligini rivojlantiruvchi zamonaviy faol shakl va o‘qitish usullaridan foydalanish kerak. Bu borada eng samaralisi interfaol texnologiyalardan foydalanish bo‘lib, unda barcha talabalar o‘qituvchi bilan birgalikdagi faoliyat jarayonida o‘quv jarayoniga jalb qilinadi [6,].

Bu, ayniqsa, o‘rta maktabda umumiy biologiyani o‘rganishda dolzarb bo‘lib qoladi. Ta’limning interfaol shakllaridan foydalangan holda mashg‘ulotlar o‘quvchilarning yosh xususiyatlarini va berilgan sinf guruhining xususiyatlarini hisobga olgan holda muammoni hal qilishning bir nechta usullarini birlashtirishga imkon beradi, bu esa dars samaradorligini oshiradi. Interfaol darsni o‘tkazish va tayyorlashda siz quyidagi tamoyillarga e’tibor qaratishingiz kerak:

- mashg‘ulot – umumiy ish; har bir ishtirokchi ushbu masala bo‘yicha o‘z fikrini bildirish huquqiga ega;
- shaxslarni tanqid qilib bo‘lmaydi (faqat g‘oyani tanqid qilish mumkin);

- sinfda aytilgan hamma narsa harakatlar uchun qo‘llanma emas, balki fikrlash uchun ma’lumotdir.

Biologiya maktabdagi asosiy fanlardan biridir. O‘quvchilarda ilmiy materialistik dunyoqarashni shakllantirish, ekologik, estetik, vatanparvarlik tarbiyasida biologik materialning ahamiyati juda katta. Umumiy biologiyani o‘rganish talabalarda ma’lumot izlash, ilmiy adabiyotlar bilan ishlash, o‘z javoblarini asoslash, guruhda va yakka tartibda ishlash kabi umumiy ta’lim ko‘nikmalarini, shuningdek, eksperimentlar o‘rnatish, kuzatishlar o‘tkazish, tayyorgarlik ko‘rish kabi maxsus ko‘nikmalarni rivojlantirishga imkon beradi, mikroskoplardir, determinant bilan ishlash va oldingi sinflarga qaraganda ko‘proq aniqlik bilan. Yosh xususiyatlariga ko‘ra, umumiy biologiyani o‘rganish vaqti yuqori ijtimoiy faollik davriga to‘g‘ri keladi [3].

O‘rta maktab davri maktab o‘quvchilarining tabiiy yosh xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan o‘quv natijalarining pasayishi bilan tavsiflanadi. O‘quvchilar o‘rganilayotgan hodisalarning mohiyati va qonuniyatini anglab olishlari muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, o‘smirlik davrida fikrlash tabiati o‘zgaradi. O‘smirlarning faoliyati ta’lim faoliyatiga qaraganda birinchi navbatda tengdoshlari bilan muloqot qilishga qaratilgan. Maktab o‘quvchilari atrofdagi ijtimoiy makonni faol ravishda o‘rganadilar va guruhlarda yoki juftlikda vazifalarni bajonidil bajaradilar. Ular o‘qitishning yangi shakllari va usullarini osongina qabul qiladilar va ta’lim muammolarini hal qilishdan manfaatdordirlar. Boshqa hech kim kabi, interfaol texnologiyalar tengdoshlar bilan hamkorlik qilishga, insonning muloqotga bo‘lgan tug‘ma istagini qondirishga qaratilgan va o‘quvchilarning bilim olishi va muloqot qobiliyatlarini yuqori darajada rivojlantirishga yordam beradi. Interfaol ta’limning afzalliklari shundaki, o‘quvchilar barcha darajadagi bilimlarni (bilim, tushunish, qo‘llash, baholash va o‘zini o‘zi qadrlash) egallaydi va darsda materialni ongli ravishda o‘rganadigan va ko‘rgazmali talabalar sonining ko‘payishi va mavzuga qiziqishi ortadi. Talabalar bilim olishda faol ishtirok etadilar va yanada faollashadilar [7,]

Maktab o‘quvchilarining biologiyani o‘rganishning boshlanishi - katta ijtimoiy faollik davri. Etakchi faoliyat - ta’lim faoliyati emas, balki tengdoshlar bilan muloqot. Ular atrofdagi ijtimoiy makonni faol ravishda o‘rganadilar va guruhlarda va juftlikda vazifalarni bajonidil bajaradilar. Ular o‘qitishning yangi shakl va usullarini osongina qabul qiladilar va ta’lim muammolarini qiziqish bilan hal qilishadi. Ammo qiziqish, qoida tariqasida, barqaror emas va tez o‘zgaradi. Dasturning eng muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun kognitiv qiziqishni birlashtirish va rivojlantirish muhimdir. Shunday qilib, biologiya darslarida interfaol o‘qitish usullaridan foydalanishning afzalliklari quyidagilardan iborat:

- dialogga asoslangan muloqot;
- ikki tomonlama aloqaning mavjudligi;
- yuqori aqliy faollik;

- hissiy fonning kuchayishi;
- yuqori natijalar;
- faoliyat orqali o‘z-o‘zini bilish.

Interfaol texnologiyalar turli xil o‘qitish usullarini taklif etadi: munozaralar, aqliy hujum, biznes o‘yinlari, master-klasslar, loyihalar, keys texnologiyalari, forumlar va dasturiy ta‘minotdan foydalanish - virtual ekskursiyalar, interaktiv simulyatsiyalar, veb-kvestlar va boshqalar. Ushbu texnologiyalardan foydalanish umumiy biologiyaning quyidagi bo‘limlarini o‘rganishda materialni yanada samaraliroq o‘zlashtirishga sezilarli hissa qo‘shadi: evolyutsion ta‘limot, Yerda hayotning paydo bo‘lishi va rivojlanishi, tabiiy tanlanish qonunlari, bu erda qobiliyatni rivojlantirish ayniqsa muhimdir. o‘z fikr va g‘oyalarini to‘liq va adekvat ifodalash [7].

Faol ta‘lim usullarini qo‘llash asoslari ta‘lim muammolarini hal etishda mustaqillikni rivojlantirishga qaratilgan J.Dyui, rivojlantiruvchi ta‘lim (D.B.Elkonin, V.V.Davidov)ning muammoli ta‘lim texnologiyasida bayon etilgan. Interfaol usullar faol faoliyat orqali o‘rganishga qaratilgan. Bunday usullarni joriy etish bizga o‘quvchilarning fikrlash va tasavvuriga tayanishga, kognitiv muammolarni hal qilishda birgalikda (jamoaviy guruh) izlanishni faollashtirishga imkon beradi. Boshqacha qilib aytganda, interfaol ta‘lim, eng avvalo, dialogli ta‘lim bo‘lib, uning davomida o‘qituvchi va o‘quvchilar, shuningdek, o‘quvchilarning o‘zlari o‘rtasida o‘zaro ta‘sir o‘tkaziladi.

Interfaol usullar - bu ta‘lim muammolarini hal qilishda guruhlarining o‘zaro ta‘siri, hamkorlik va birgalikdagi faoliyatiga tayanish bilan bog‘liq bo‘lgan faol ta‘limning kommunikativ va dialog usullari. Ular fikrlash va tasavvurga tayanib, faoliyat orqali o‘rganishga qaratilgan. Interfaol o‘qitish usullaridan foydalangan holda kompetensiyaga asoslangan yondashuv talabaning individual bilim va ko‘nikmalarini o‘zlashtirishni emas, balki unga axborot sohasida mustaqil ravishda harakat qilish va ta‘lim muammolarini faol hal qilish imkonini beradigan shaxsni rivojlantirishni nazarda tutadi. Shuning uchun o‘qituvchi va o‘quvchilarning darslarda va uy vazifalarini bajarishdagi roli va asosiy faoliyati o‘zgarib bormoqda. Biologiya darslari quyidagi kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan:

1. **Intellektual soha:** o‘quvchilarda ilmiy bilimga va uning amaliy ahamiyatiga qiziqishni rivojlantirish, berilgan muammolarni hal qilishda faollik va mustaqillikni rivojlantirish.

2. **Muloqot sohasi:** dialog va munozaralarda faol ishtirok etish, o‘z nuqtai nazarini ifodalash, boshqalarning bayonotlarini tinglash va baholash qobiliyati, guruhda ishlash va boshqa talabalar bilan samarali muloqot qilish qobiliyati.

3. **Estetik soha:** biologik ob‘ektlarga qadriyat munosabatini shakllantirish, sog‘lom turmush tarzi ko‘nikmalarini shakllantirish.

Interfaol o‘qitish usullaridan foydalanishning afzalliklari quyidagilardan iborat:

- dialogik muloqot ; – fikr-mulohazalarning mavjudligi;
- fikrlash faolligi ; - hissiyotlarning kuchayishi;
- yuqori ta’lim samaradorligi ; - refleksiya.

O’qitishning quyidagi interfaol usullaridan foydalanishga alohida e’tibor beraman: takrorlash va mustahkamlashda munozara; Test metodi; T seximasi; aqliy hujum; bahs-munozara; ijodiy ish metodi; mavzuga oid mahsus jadvallarni to’ldirish yangi mavzuni tushuntirishda xaritalash usulidan foydalanaman. Xaritalash quyidagicha amalga oshiriladi:

Mavzu: Oshqozon osti va jinsiy bezlar, sekresiya bezlarini ishini boshqarilishi
Oshqozon osti bezi to’g’risida 1. oshqozonni ostida orqa sohasida joylashgan 2. uzunligi 16-20 sm 3. vazni 70-80 g 4. bezning 98-99% tashqi, 1-2% ichki sekresiya vazifasini bajaradi 5. aralash bez (ishlab chiqargan moddasini asosiy qismi 12 barmoqli ichakka quyiladi va ovqat qoldiqlari bilan tashqariga chiqib ketadi, langergans orolcha deb ataladigan qismidan ajraladigan modda shu qismdan o’tgan qon tomirga quyiladi) Bu bezdan ajraladigan gormonlar boshqa bezlar ishini boshqaradi. Shu sababli ham gipofiz rejissiyor bez ham deyiladi.

Mavzuni daftarlariga shu xolatda kanspekt qilishni o’quvchilarga o’rgatish kerak. Rangli ruchkadan (qora, yashil) foydalanish va xossalarini raqamlab yozish ko’proq mavzu haqida ma’lumotlarni esda qolishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Interfaol texnologiyalardan foydalanish talabalarni umumiy biologiya o’quv materialini faol o’zlashtirishga undaydi. Interfaol texnologiyalardan foydalanish biologiyani to’liq, qiziqarli va eng muhimi, yuqori sifatli o’qitish uchun zarurdir, chunki o’qitishning ushbu shakl va usullari to’plami kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko’rsatadi. Evolyusion materialni o’rganishda interfaol texnologiyalardan foydalanish ayniqsa muhimdir, chunki bu bo’lim o’zlashtirish uchun eng qiyin nazariy materialni o’z ichiga oladi. O’quv jarayoniga interfaol texnologiyalarning faol jalb etilishi tufayli biologiya darslari yanada qiziqarli va qiziqarli bo’ldi, bu sinfdagi ijobiy muhitga va o’quvchilarning yangi materialni o’zlashtirish sifatiga ta’sir qildi. Munozaralar, aqliy hujum va keys muammolari kabi interfaol texnologiyalardan foydalanish evolyusion materialni o’zlashtirishda sezilarli natijalarga erishish imkonini beradi. Shubhasiz, darslarni interfaol texnologiyalardan foydalangan holda o’tkazish nazariy va amaliy fikrlash, ijodkorlik, muloqot ko’nikmalari va jamoada ishlash ko’nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. O’zbekiston Respublikasining «Ta’lim to’g’risida»gi Qonuni. " Xalq so’zi" 2020 yil 23-sentabr

2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF5712-sonli farmoni

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Yoshlar – kelajagimiz» davlat dasturi to‘g‘risida 2018 yil 27 iyundagi Farmoni.Xalq so‘zi 2018 yil 28 iyun.

4. Karimov I.A.Yuksak ma’naviyat–yengilmas kuch. –T., Ma’naviyat, 2008, -176 b

5. Magomedova M.A., Magomedov G.A., Djamalutdinova T.M. Интерактивные методы как средство развития и самореализации школьников в процессе обучения биологии // Известия ДГПУ. 2017. Т. 11. № 2. С. 47-52.

6. Petrova M.B., Stryuchkova I.V., Xaritonova Ye.A., Kurbatova L.A., Pavlova N.V. Интерактивные технологии как средство оптимизации изучения биологии в медицинском вузе // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2018. № 7. С. 161- 166.

7. Nechaev M.P. Интерактивные технологии в реализации FGOS. 5–11 классы: методическое пособие для преподавателей. М.: ВАКО, 2016. 205 с.

8. Jarkova Yu.S., Korolev M.A. Интерактивные технологии в организации исследовательской деятельности учащихся основной школы // Учебный эксперимент в образовании. 2021. № 2 (98) С. 91-96.

9.Rodina Ye.N., Chekushkina Ye.N. Применение дискуссионных методов обучения на уроках естествознания // Гуманитарные науки и образование. 2021. Т. 12. № 2. С. 93-98.

10. D.Ruzieva, M.Usmonboeva, Z.Xrlikova. Interfaol metodlar: moxiyati va qo‘planilishi / Metodik qo‘llanma.. - Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU nashriyoti, 2013. - 136 bet

11. Xudoyqulov X.J., Xolov O.Ch. Tarbiyaviy ishlar metodikasi. Darslik - Termiz., 2020. - 225 b.

12.Xudoyqulov X.J.,Boboqulova D.M. Pedagogika. Darslik.-T.:Innovatsiya-Ziyo. 2021 y.

PRELIMINARY TRAINING IN THE GAME OF VOLLEYBALL AND ITS ESSENCE

Khaydarov Mukhammad Rakhmonovich

*Specialists in physical education and sports, teacher of
Samarkand branch of the Institute for training and
professional development*

E-mail: _xaydarov1994c@gmail.com

ABSTRACT

This article deals with the development of technical preparation, organizing, their training, the aim and task of training, the aids of it.

Keywords: Training, technical preparation, initial teaching, preparation, special exercises, the methods of teaching.

Introduction

In addition to the development of physical education and mass sports in our country, the importance is paid to the development of large sports. Every year in our Republic, international and world-class prestigious competitions are held, which make young people more interested in sports. Our athletes have achieved high results by participating in the Asian, World and Olympic competitions and glorify the fame of our country. One of the ways to solve this problem is to redirect various types of targeted physical education programs to the maximum satisfaction of the needs of each student, to take into account as fully as possible the level of physical development and training of the learners. Unfortunately, although sports games, in particular volleyball, are widely developed, there are no high results in international competitions. As a volleyball academic discipline, all educational institutions are included in the curriculum, operating during the extracurricular and extracurricular hours.

Literature analysis

Until now, a number of scientific studies have been carried out on the problems of the theory and practice of physical education and sports, which highlight the issues of differentiated methodology for the use of sports games in groups of sports training of higher education institutions. L.R.Ayrapetyans, M.A.Godik, 1991; Yu.D.Zheleznyak, 1994; M.C.Akhmatov, 2004. In addition V.A.Kobzev, 1996; N.A.Anashkina, 1998; A.Zelensky, 1998; V.P. In the scientific work of Guba, 2000 and others, the student laid out the scientific - theoretical and practical foundations and methods of using a differentiated approach to organizing the process of physical education of young people. Movement and play skills-passing the ball, receiving (defense), entering the ball into the game, striking, stumbling are mastered in the

specified stages, using certain styles and tools, and improvement-is resurrected. This process is based on pedagogical, biopsychological and biomechanical laws.

Results The teaching process is a pedagogical process that requires great skill, professional training from a coach-teacher. But even so, training in the technique of performing an action (game qualification) is due to other significant reasons. Including the activity of the child, the number, quality of training, duration of duration, auxiliary technical equipment, the conditions of the place of training, the interest of the child, the wealth of movement, experience, etc. It is also necessary to say that the duration of mastering the technique of movement also depends on the family conditions of the child, his social and economic capabilities and his mental state.

The above information and factors to consider in the training process should take place from planning documents based on a certain methodological procedure. In addition, it is necessary to determine the internal mystical capabilities of the child, as well as the available factors, with the help of a selection program and exercises. The results obtained should serve as a supporting factor in the application of teaching methods, stages and technology.

The initial training process is carried out in several stages, and each of these stages includes its own style and tools. General developmental exercises are applied to the player's physical perfection and bleaching of the movement skills and skills necessary for the player.

These include general physical, special physical, technical, tactical and Game training, with all exercises United in accordance with their direction, forming the main parts of the training's special training. Each type of preparation has its own leading factors with which the intended goal is achieved. At the same time, all types of preparations are inextricably linked with each other. For example, if the student is not physically well trained, he will not be able to do the striking technical exercise well in the attack. In this case, physical conditioning of the student is more useful than repeating the blow method many times. In the initial teaching, it is necessary to be guided step by step and based on the principle of teaching.

The first stage is acquaintance with the technique of movement to be studied. In this case, methods of telling, showing and explaining are used. The coach uses visual weapons along with the display, such as Motion Picture, Picture film, scheme, field layout, etc. The show should be accompanied by explanations. The first attempts of the coach-teacher form a primary sense of action in them.

The second stage is the study of the technique in a simplified state. Success in this learning phase depends in many cases on the correct selection of approach exercises. They should be close to the technique of the movement being studied according to the shape of their structure and capable of being performed by students.

Movements with a complex structure, that is, an attack shot, are disassembled into the main zvenos that make it up. At this stage, control techniques are used such as command, guidance, vision and hearing, review progress, technical means, etc. and visual action techniques such as direct assistance from the coach - teacher, application of auxiliary equipment, impact force on the Information ball, accuracy of fall, light or voice marking will be of particular importance.

The third stage is to teach the technique in a complicated setting. The following are used in this: repetitive method, execution of movement in complex conditions, play and assessment style, joint style, circular exercises. The repetition style is the most basic at this stage. It is only repeated many times that the qualification is formed. Repetition in order to generate competence assumes the performance of exercises under different conditions to change the conditions of movement, gradually complicating. Even when tired, the exercises are performed, the joint and playing styles will be aimed at simultaneously bleaching the technique, solving the issues of growing special physical qualities, and improving the technical and tactical training and playing skills.

The fourth stage-envisages strengthening the action in the game process. In this, a method of interpreting the actions performed is used (pictures, tables, educational films, pictorial films), in the process of playing, techniques-tactical, special training tasks, game and competition methods are used.

Discussion

In preparatory and educational games, it is envisaged to study each method (qualification), improve and perfect it. The highest means of strengthening qualification is to compete. In volleyball, as in other sports, exercise is the main means of teaching. They are very diverse. Therefore, they are categorized by their role in solving the tasks set at a particular training stage. Such a categorization is based on the competition activities of volleyball players. In connection with this, the exercises are divided into two large groups, these are the main or competition and the auxiliary or training. The effectiveness of tools when teaching volleyball movements in many cases will directly depend on the methods of their application. Methods are selected and applied depending on the task set, the level of training of those involved, specific conditions.

Depending on the task set, it is possible to use exactly one tool in different styles and use it in different ways. In addition, in each type of preparation, the sequence of tasks and types also has a certain logical connection. Tasks of one type of preparation change qualitatively, laying the groundwork for the next type of preparation. For example, preparatory exercises express the general structure of the studied technical method. Approach exercises act as a bridge in the transition from special physical training to technical training. Technical exercises built on a certain level of complexity

help to form tactical skills. On this basis, individual tactical actions are subsequently studied.

Conclusion

The main movement in volleyball consists of walking, running, walking on a side step, with a back, standing on a step, jumping. In most cases, movements are interpreted as not difficult, and they are not given enough attention. This is a misconception. Because the choice of position and location for the player to perform various actions directly affects the effect of the action to be performed. Therefore, it is necessary to pay close attention to the training of movements. The correct Organization of the initial training process by the coach provides the basis for the effective formation of such important tasks as ensuring the continuity of the national teams of the country and the cultivation of qualified Sports Reserves.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida”gi 394-sonli Qonuni (yangi tahriri). 2015 yil 5 sentabr. “Xalq so'zi” gazetasi 174-son.
2. Ayrapetyants L.R. Pulatov A.A. Voleybol nazariyasi va uslubiyati. Darslik. T.: O'zDJTI. 2011, - 280 b.
3. Masharipov F.T., Ro'zmetov N.Q., Ro'zmetov R.T. Voleybol mashg'ulotlarini olib borish va boshqarishning pedagogik asoslari. O'quv-uslubiy qo'llanma. Urganch.: 2012, - 72 b.
4. Masharipov F.T., Ro'zmetov A.T., Ro'zmetov R.T. Voleybol va uni o'rgatishning pedagogik asoslari. O'quv-uslubiy qo'llanma. Urganch.: 2018, - 80 b.
5. Isroilov Sh.X. Voleybol. Olimpiya zaxiralari talabalari uchun o'quv qo'llanma. T.: Tasvir, 2008. – 144 b.

THE ROLE OF SPORTS AND MEDICINE IN EDUCATING YOUNG PEOPLE IN A HEALTHY LIFESTYLE

Ergasheva Yulduzoy Olimovna

*senior lecturer of pharmacology at Angren University,
Faculty of General Medicine*

Annotatsiya: Yoshlar – har bir jamiyatning kelajagi, ularning sog'lom va barkamol tarbiyasi esa jamiyatning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Sog'lom turmush tarzi yoshlarning jismoniy va ruhiy salomatligini ta'minlashda, shuningdek, ularning ijtimoiy faoliyatini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Bu jarayonda sport va tibbiyotning o'ziga xos o'rnini bor. Ushbu maqolada Yoshlarni sog'lom turmush tarzida tarbiyalashda sport va tibbiyotning roli haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit soʻzlar: yoshlar, sog'lom turmush tarzi, jismoniy faoliyat, sport, yurak-qon tomir tizimi, tibbiyot.

Аннотация: Молодые люди – будущее каждого общества, и их здоровое и хорошо образованное образование важно для развития общества. Здоровый образ жизни играет важную роль в обеспечении физического и психического здоровья молодых людей, а также в повышении их социальной активности. Особое место в этом процессе занимают спорт и медицина. В данной статье представлена информация о роли спорта и медицины в воспитании молодежи к здоровому образу жизни.

Ключевые слова: молодежь, здоровый образ жизни, физическая активность, спорт, сердечно-сосудистая система, медицина.

Abstract: Young people are the future of every society, and their healthy and well-educated education is important for the development of society. A healthy lifestyle plays an important role in ensuring the physical and mental health of young people, as well as in increasing their social activity. Sports and medicine have a special place in this process. This article provides information about the role of sports and medicine in educating young people in a healthy lifestyle.

Key words: youth, healthy lifestyle, physical activity, sports, cardiovascular system, medicine.

INTRODUCTION.

Sports attract young people to physical activity. Exercise not only builds muscle, but also helps strengthen the cardiovascular system, boost immunity, and improve overall health. Young people discover their physical potential through sports and form a healthy lifestyle. Sports activities reduce stress, improve mood and strengthen mental health. Through sports, young people learn to manage their emotional states, which

improves their social relationships. Sport is a team activity, which helps to develop cooperation, team spirit and social skills among young people.

MATERIALS AND METHODS.

Youth learn friendship, mutual respect and responsibility through sports. Success in sports requires hard work, patience and determination. These qualities help young people develop the skills they need to succeed in life. Medicine encourages young people to make healthy lifestyle choices. Health care facilities and health workers encourage young people to eat well, be physically active and develop healthy habits. Medicine plays an important role in controlling the health of young people. It is possible to maintain the health of young people and prevent diseases through medical examinations, vaccines and preventive measures. Medical professionals help raise the awareness of young people by educating them about health and wellness. Information on healthy living, nutrition, exercise and stress management can help young people make informed decisions.

Medicine is also important in strengthening the mental health of young people by providing psychological support. Psychologists and psychiatrists help young people deal with their emotional problems, which improves their overall health. The impact of sports on the health of young people is very large and multifaceted. Sports increase physical activity, which helps to strengthen muscles and bones. Young people develop their muscles and increase bone density by playing sports. Sports help strengthen the cardiovascular system. Physical exercise increases the efficiency of the heart, normalizes blood pressure and improves blood circulation. [3]

RESULTS AND DISCUSSIONS.

Regular exercise increases immunity, which protects young people from diseases. Sport reduces stress and improves mood. During physical activity, the body produces endorphins (hormones of happiness), which improve the state of mind. Through sports, young people develop their skills, which increases self-esteem and confidence. Successful sports activities increase self-confidence of young people. Sport is a team activity that develops friendship, cooperation and team spirit among young people. Youth learn social skills and improve their social relationships through sports. Sports teach young people discipline and responsibility.

Regular training and participation in competitions encourages youth to be responsible for managing time and achieving goals. Playing sports encourages young people to eat healthy. Athletes often make good nutrition and healthy lifestyle choices that improve their overall health. Sports help keep young people away from harmful habits such as tobacco and alcohol. Playing sports encourages young people to choose a healthy lifestyle. The impact of sports on the health of young people is very important. It helps to improve physical, mental and social health and also develops healthy habits. Through sports, young people improve not only their health, but also their quality of

life. Therefore, it is very important to attract young people to sports and encourage them to choose an active lifestyle.[1]

Medicine plays a number of important roles in educating young people in a healthy way of life. Medicine helps young people learn healthy habits such as healthy eating, physical activity, sleep and stress management. Through health education programs, young people understand the importance of a healthy lifestyle. Medicine educates young people about diseases, their causes and methods of prevention. This, in turn, encourages young people to choose a healthy lifestyle.[5]

Medicine encourages young people to undergo regular medical examinations and early detection of diseases. This, in turn, is important in maintaining health and preventing disease. Medicine provides young people with the necessary vaccinations and preventive measures, which protect them from various diseases. Medicine plays an important role in supporting the mental health of young people. [2]

Psychologists and psychiatrists work with young people to help them deal with stress, depression and other mental problems. Medicine helps to increase the self-esteem of young people. Making healthy lifestyle choices and taking control of one's own health boosts young people's self-confidence. Medical professionals provide advice on healthy eating for young people. This, in turn, helps improve their eating habits. Medicine encourages young people to increase physical activity. By recommending sports and exercise, young people are encouraged to make healthy lifestyle choices. Medicine can help keep young people away from harmful habits, such as tobacco and alcohol. Through programs encouraging healthy lifestyle choices, young people learn to avoid harmful habits. Medicine encourages young people to make healthy lifestyle choices. This, in turn, improves their overall health and quality of life. Medicine plays an important role in educating young people in a healthy lifestyle. It encourages young people to make healthy lifestyle choices through health education, preventive medicine, psychological support and the development of healthy habits. This process helps to improve the health of young people and increase their quality of life.[4]

CONCLUSION.

The role of sports and medicine complement each other in educating young people in a healthy lifestyle. While sports are important in improving physical and mental health and developing social skills, medicine helps guide youth through health care and education. When young people choose a healthy lifestyle, they not only strengthen their own health, but also the future of society. Therefore, it is important to strengthen cooperation in the fields of sports and medicine, to educate young people in a healthy lifestyle.

REFERENCES

1. Guloyim Sattarovna Avezova, Zarnigor Beshimova, Gulshod Sattarovna Avezova. Means and problems of forming a healthy lifestyle among the population. //The American journal of medical sciences and pharmaceutical research, (2021) 3(05), 73-
2. Avezova G.S. Alcohol addiction and a systematic approach to its prevention // A new day in medicine - Scientific reference, spiritual and educational journal. - 2020, 4 (32)- 69-72 p.
3. Mamatkulov B.M., Nodirov T. Healthy lifestyle and family health. Do not use. Karshi, 2018.
4. Mamatkulov B. "Public health and health care management" "Ilm Ziya" publishing house, 2013. Chapter 7 82-100. Chapter 8 101-116.
5. Belova Yu. Yu. Question about the prevention of alcohol use among young people: a scientific publication // Problemy social hygiene, health care and historical medicine. - M., 2014. - N5. - C. 46-48.

UDK:622.221

DEHQONOBOD SUV OMBORINING HOZIRGI HOLATI VA OLIB BORILAYOTGAN ISHLAR

Mamarasulov Sobir Raxmonqul o‘g‘li

*“TIQXMMI” MILLIY TADQIQOT UNIVERSITETIning
Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti assistenti
sobirmamarasulov6@gmail.com*

Vafoyeva Aziza Toshtemir qizi

*“TIQXMMI” MILLIY TADQIQOT UNIVERSITETIning
Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti stajyor-o‘qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Dehqonobod suv omborining hozirgi holati va suv omborda olib borilayotgan ishlar, suv omborning ishlash sharoiti haqida ma’lumotlar berib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Suv ombori, ko‘rinshi, havza, inshoot, o‘zan, to‘g‘on, beton qoplama, foydali ish hajmi.

Аннотация: В данной статье представлена информация о современном состоянии Дехханабадского водохранилища, работах, проводимых на водохранилище, а также условиях работы водохранилища.

Ключевые слова: Водохранилище, внешний вид, котловина, сооружение, канал, плотина, бетонное покрытие, полезный объем.

Abstract: This article provides information about the current state of the Dehkhanabad reservoir, the works being carried out in the reservoir, and the working conditions of the reservoir.

Key words: Reservoir, appearance, basin, structure, channel, dam, concrete cover, useful volume.

Kirish. Dehqonobod suv ombori Qashqadaryo viloyati, Dehqonobod tumani “Nodira” MFY hududida joylashgan bo‘lib maydoni 248,6 gektar, o‘rtacha chuqurligi 48,6 metr, qirg‘oq chizig‘i uzunligi 1505 metr, umumiy hajmi 34,9 mln.m³, foydali ish hajmi 20,0 mln.m³, suv bilan taminlash maydoni 1600 gektarni tashkil etadi. Suv ombori 1982-yilda tabiiy ravishda tashkil topgan suv havzasi hisoblanadi, 2019-2023-yillarda suv ombori qayta rekonstruksiya qilingan Suv omborining suv chiqish inshooti teshiklar soni 2 dona, teshik balandligi 2 m, teshik eni 2 m, suv o‘tkazish qobiliyati 13,4 m³/s. Favqulodda suv chiqarish inshootining uzunligi 330,5 m, suv o‘tkazish qobiliyati bo‘yicha 315 m³/s. Suv ombori kichik O‘ra daryosi o‘zanida joylashgan.

1-rasm: Dehqonobod suv omborining umumiy ko‘rinishi

Asosiy inshootlarining majmui 1-tuproq to‘g‘onlari beton qoplama bilan qoplangan. Kichik-O‘ra daryosidan suv quyilishi va sel suvlaridan yig‘iladigan suvlar hisobiga to‘lishga mo‘ljallangan. Tuman markazi Qarashina shaharchasi hamda 12 ta mahalla fuqarolar yig‘inidagi aholi xonadonlarini suv bilan ta‘minlaydi.

Muammolar.“Ushbu sel suv omborining qurilishi Dehqonobod tumanidagi eng dolzarb masalalardan biri bo‘lib, tumandagi 29 ming gektar aholi tomorqa maydonlari va 1,6 ming gektar maydonlarda suv ta‘minoti uchun juda zarur hisoblangan.

Oxirgi yillarda olib borilayotgan ishlar. Qashqadaryo viloyatining Dehqonobod tumanida loyiha qiymati 66 milliard 706 million so‘m bo‘lgan sel suv ombori foydalanishga topshirildi.

Shunga asosan, Vazirlar Mahkamasining qator topshiriqlari asosida Respublika budjetining 66 milliard 706 million so‘m mablag‘ ajratilib, 2017—2022-yillarda sel suv ombori hajmi 20 million metr kubga yetkazish bo‘yicha qurilish ishlari olib borildi.

2020—2022-yillarda prezidentning Qashqadaryo viloyatiga tashriflari davomida ham agrar sohada ushbu dolzarb masala ko‘tarilib, barcha imkoniyatlarni ishga solib, ushbu suv omborni qurish ishlari jadallashtirish, aholi farovonligi va oziq-ovqat xavfsizligi ta‘minlash maqsadida joriy yilda suv omborning qurilish ishlarini yakunlash bo‘yicha alohida topshiriq berilgan”.

2-rasm: Suv omborning umumiy ko‘rinshi

Qashqadaryo viloyat hokimi Murotjon Azimov boshchiligidagi viloyat sektor rahbarlari tumanning nuroniylar va yoshlari ishtirokida 20 mln metr kub suv yig‘ishga mo‘ljallangan sel-suv omborini tantanali ochilish marosimida tashkil etildi. «Vazirlar Mahkamasining 2016-yil 30-dekabrdagi qaroriga asosan, ushbu suv omborining foydalanish hajmini oshirish ishlari 2017-yilgi manzilli dasturga kiritilgan, — deydi tuman hokimi o‘rinbosari Sohob Samadov. — Shu asosda tender savdolari o‘tkazilib, unda g‘olib deb topilgan «Yakkabog‘ Qo‘rg‘oni» korxonasi qurilish ishlarini bajarmoqda». 240 gektardan ortiq maydonni egallagan suv ombori hududida uzunligi 850 metr, balandligi 36,2 metr hajmdagi suv to‘g‘oni qurish, ta‘mirlash, ko‘prik barpo etish va boshqa ishlar amalga oshirilmoqda. Shuningdek, uning quvvatini yanada oshirish borasida ishlar davom ettirilishi ko‘zda tutilgan.

«Vazirlar Mahkamasining 2016-yil 30-dekabrdagi qaroriga asosan, ushbu suv omborining foydalanish hajmini oshirish ishlari 2017-yilgi manzilli dasturga kiritilgan, — deydi tuman hokimi o‘rinbosari Sohob Samadov. — Shu asosda tender savdolari o‘tkazilib, unda g‘olib deb topilgan «Yakkabog‘ Qo‘rg‘oni» korxonasi qurilish ishlarini bajarmoqda». 240 gektardan ortiq maydonni egallagan suv ombori hududida uzunligi 850 metr, balandligi 36,2 metr hajmdagi suv to‘g‘oni qurish, ta‘mirlash, ko‘prik barpo etish va boshqa ishlar amalga oshirilmoqda. Shuningdek, uning quvvatini yanada oshirish borasida ishlar davom ettirilishi ko‘zda tutilgan.

ISH TURLARI		Shartkor berilgi	Tacruk ko'rsatkichlar	Rekonstruksiya dan Tacruk ko'rsatkichlar	Yangi ko'rsatkichlar
Foydalanishga topshirilgan yili		yil	1982	2023	
Sel suv omborining umumiy hajmi	Shundan Loyqa bosgan hajmi, Foydali hajmi	min, m3	18,4 15,507 3,093	34,9 14,9 20,0	
Togon balandligi		metr	41,8	48,6	
Togon uzunligi		metr	850,0	1505,0	
Suv chiqaruvchi inshootning suv otkazish qobiliyati		m3/sek	13,4	13,4	
Favqulodda suv tashlama inshootning suv otkazish qobiliyati		m3/sek	335,0 315,0	335,0 315,0	
Suv taminoti yaxshilangan maydon		Gektar	1600	1600	

3-rasm.Suv omborning umumiy ko'rsatkichlari

Xulosa. Ushbu sel suv ombori yog'ingarchiliklar va tog'lardagi qorlarning erishi hisobiga to'yinadi va qishloq xo'jaligi aholisini suv omborini suv bilan ta'minlash uchun xizmat qiladi. Sel suv ombori hozirgi kunda qishloq aholisi va qishloq xo'jaligi yerlarini suv bilan ta'minlab turibti.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bakiyev M., Majidov I., Nosirov B., Xo'jaqulov R., Yangiyev A., "Gidrotexnika inshootlari" 2-jild Qarshi "Intellect" nashriyoti 2023 y
2. Majidov J, Fayziyev X, Husanxodjayev O', Raxmatov N "Gidrotexnika inshootlari" 1-jild "Ijod pres" Toshkent 2019-yil.
3. Bakiyev M.R., Majidov J., Nosirov B., Xo'jaqulov R., Raxmatov M. "Gidrotexnika inshootlari" 2-jild. Toshkent: "Ta'lim nashriyoti", "Iqtisod-moliya", 2009 y
4. Bakiyev M, Majidov J, Nosirov B, Xo'jaqulov R, Raxmatov M "Gidrotexnika inshootlari" 1-jild. - Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2008 y.
5. Bakiyev M, Nosirov B, Xo'jaqulov R "Gidrotexnika inshootlari" fanidan o'quv qo'llanma Toshkent-Talqin-2007 yil.
6. Mamarasulov.S.R va boshqalar "Yo'ldosh(Nasaf) nasos stansiyasini ekspluatatsiya qilishni yaxshilash bo'yicha takliflar" – 2024 y, 191-194- betlar.
7. Ikramova Malika Raximberdievna "Suv omborlaridan foydalanish" o'quv qo'llanma Baktriya Press Toshkent – 2019 yil.

Internet resurslari:

www.ziynet. uz.
www. edu. uz.
www.ziyo.net

XORAZM VOHA TABIIY VA ANTROPOGEN DENDRAFLORASI

A.O.Xasanova

Annotatsiya. Mazkur maqolada Xorazm vohasining tabiiy va antropogen dendraflorasi o'rganiladi. Tabiiy sharoitlar va inson faoliyati natijasida vohada shakllangan o'simliklar dunyosi, xususan, daraxt va butalar qoplaminig o'ziga xos xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Tabiiy dendraflora vohaning yarim cho'l va cho'l ekotizimiga moslashgan, suv resurslari atrofidagi to'qayzorlar, cho'l o'simliklari hamda tog' va adir hududlari uchun xos bo'lgan ko'chatlardan iborat. Antropogen dendraflora esa insonlar tomonidan qishloq xo'jaligi, bog'dorchilik va obodonlashtirish maqsadida shakllantirilgan bo'lib, vohaning ekologik tizimini saqlashda muhim ahamiyatga ega.

Xorazm vohasining tabiiy va antropogen dendraflorasi tabiiy resurslarni himoya qilish, eroziya va cho'llanish jarayonlarini oldini olishda, shuningdek, hududning ekologik holatini yaxshilashda katta rol o'ynaydi. Ushbu tadqiqot natijalari Xorazm vohasining ekologik barqarorligini ta'minlash va biologik xilma-xillikni saqlash uchun samarali choralar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: antropogen, dendraflora, landshaft, saksovul, boyalich, qo'ytikan, infratuzilma, eroziya.

Xorazm vohasi O'zbekistonning shimoli - g'arbiy qismida joylashgan bo'lib, uning tabiat manzaralari va o'ziga xos o'simlik dunyosi (dendraflorasi) bilan ajralib turadi. Vohada tabiiy sharoitlar va inson omilining (antropogen) ta'siri dendrafloraning shakllanishida katta rol o'ynaydi. Ushbu maqolada Xorazm vohasining tabiiy va antropogen dendraflorasi haqida umumiy ma'lumot beriladi.

Tabiiy dendraflora

Xorazm vohasining tabiiy dendraflorasi geografik joylashuvi va iqlim sharoitlariga bog'liq holda shakllangan. Asosan, yarim cho'l va cho'l landshaftlariga xos o'simliklar uchraydi. Tabiiy sharoitlarning o'ziga xos xususiyatlari (issiq va quruq iqlim, suv resurslarining cheklanganligi) tufayli vohada o'suvchi daraxt va butalarning moslashuvchanligi yuqori.

• **Tog' va adir o'simliklari:** Xorazm vohasining sharqiy qismidagi adirlarda va tog' oldi hududlarida shuvoq (*Artemisia*), boyalich (*Salsola*), qizilshuvoq (*Calligonum*) kabi yarim cho'lga moslashgan o'simliklar keng tarqalgan. Ular tuproqning tuzlanganligiga va qurg'oqchil sharoitlarga moslashgan bo'lib, tuproqni eroziyadan himoya qilishda katta ahamiyatga ega.

• **Daryo va kanallarning o'simliklari:** Amudaryo va vohadagi kanallar bo'yida to'qayzorlar (turang'i, jiya, chakanda) va suv yaqinida o'suvchi o'simliklar (qamish, sholg'om) uchraydi. Ushbu o'simliklar vohada suv resurslarini saqlash, suv eroziyasining oldini olish va bioxilma-xillikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

• **Cho'l o'simliklari:** Xorazm vohasining keng cho'l hududlarida saksovul (*Haloxylon*), boyalich, qo'ytikan (*Salsola rigida*) kabi cho'l o'simliklari o'sadi. Bu

o‘simliklar suv tanqisligi va tuzlilikka chidamli bo‘lib, kuchli ildiz tizimi yordamida tuproqni mustahkamlaydi va cho‘llanish jarayonini oldini olishga yordam beradi.

Antropogen dendraflora

Xorazm vohasida odamlarning tabiatga ta’siri dendrafloraning shakllanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Qishloq xo‘jaligi, suv xo‘jaligi, aholi zichligi va infratuzilmaning rivojlanishi antropogen dendrafloraning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi.

• **Bog‘ va poliz o‘simliklari:** Xorazm vohasining qishloq xo‘jaligi rivojlangan hududlarida mevali daraxtlar keng tarqalgan. Olma, o‘rik, anor, uzum, gilos, yong‘oq kabi daraxtlar bog‘ va polizlarda ekilib, vohaning ekologik sharoitiga moslashgan.

• **Yashil zonalaridagi manzarali o‘simliklar:** Shaharlarda va aholi zich yashaydigan hududlarda ko‘kalamzorlashtirish maqsadida ko‘chatlar ekiladi. Manzarali daraxtlar (qamish, archa, terak, chinor) va butalar vohaning obodonlashtirilishiga xizmat qiladi. Bu antropogen dendraflora vohaning shaharlaridagi havoning sifatini yaxshilash, chang va shovqinni kamaytirish uchun ahamiyatlidir.

• **Tuproqni himoya qiluvchi o‘simliklar:** Sug‘orish tizimlarini himoya qilish va eroziya jarayonlarini oldini olish uchun vohaning tuproq sharoitiga moslashgan o‘simliklar ekiladi. Ayniqsa, terak va saksovul kabi tuproqni tutib turuvchi o‘simliklar daryo bo‘ylarida va kanallar yaqinida ekiladi.

Xulosa

Xorazm vohasining tabiiy va antropogen dendraflorasi uning ekologik tizimining asosiy qismi hisoblanadi. Tabiiy dendraflora vohaning cho‘l va yarim cho‘l sharoitlariga moslashgan bo‘lsa, antropogen dendraflora insonlar tomonidan qishloq xo‘jaligi, bog‘dorchilik va obodonlashtirish maqsadida shakllantirilgan. Iqlim o‘zgarishi, cho‘llanish jarayonlari va qishloq xo‘jaligining rivojlanishi dendrafloraning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi.

Xorazm vohasining ekologik holatini yaxshilash, cho‘llanish jarayonlarini oldini olish va tabiiy resurslarni muhofaza qilishda dendrafloraning roli muhim bo‘lib, bu borada ilmiy izlanishlar va amaliy chora-tadbirlar amalga oshirilishi zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Rusanov F.N., Slavkina T.I. “O‘zbekiston dendrologiyasi”.-T: Tom GUIzd-vo “Fan” 1972., 368 b.
2. Q.Haydarov, Q.Hojimatov “O‘zbekiston o‘simliklari”- o‘quv qo‘llanma, T-1992, 32-bet.
3. X.O‘.Bekchanov, M.X.Abdusharipova, O.A.Xasanova “Xorazm viloyati dendrologiyasi” – monografiya, T-2022.
4. G‘.Yo‘ldoshev “Meliorativ tuproqshunoslik”: Agrokimyo va agrotuproqshunoslik yo‘nalishi talabalari uchun darslik — T-2008,125-bet.
5. The State of the world’s FOREST GENETIC RESOURCES country report The Russian Federation.

ADVANTAGES OF USING PREZI SOFTWARE IN TEACHING PROCESSES

Yo‘ldosheva Nilufar Yusufovna

Teacher of Bukhara Innovative Education and Medical University

yuldoshevanilufar76@gmail.com

Tel: +998914441318

Normaxamatov Islombek Sherzodovich

Student of Bukhara Innovative Education and Medical University

Tel: +998900877999

Abstract

Information about the role of information technologies and their use in various areas of the economy is presented.

Key words: information technology, education, Prezi programm, tools, computer, technology.

INTRODUCTION

In the teaching-learning processes, the new trends in information and communication technology are parallel, incorporating them into the educational field, gaining more and more space in the different academic environments, serving as support for the subject plans, based on the use of teaching tools, transversal projects, and teaching strategies, creating new methods and structures that involve the student in the construction and consolidation of knowledge, allowing the analysis of aspects of society, developing cognitive abilities that allow analyzing and reflecting giving solutions to problems according to Prezi is a platform used to prepare and present visual presentations, and unlike traditional slideshow programs, it is distinguished by its open interface, similar to cognitive maps. It helps to organize educational processes more vividly and efficiently.

1. Dynamic presentations and interactivity

Unlike static presentations, Prezi combines text, images, and video elements dynamically. In this way, the teacher conveys the topic in a more vivid and understandable way. Interactivity helps to actively involve students in the lesson.

2. Increases imagination

One of the biggest advantages of Prezi is the ability to connect all the elements of a presentation in one place. This allows students to understand the subject in a holistic way and remember complex concepts more easily.

3. Time saving and ease of use

Prezi has many ready-made templates to save time when preparing a presentation. Also, since Prezi is cloud-based, it can be accessed from any device, giving teachers the ability to edit and access their presentations anywhere.

4. The ability to display the topic more widely

Prezi allows the user to freely move between slides, which allows for a wider and more detailed presentation of the topic. This feature is especially useful for presentations that contain large amounts of course material.

5. Attracting and keeping students' attention

Prezi presentations are able to hold the attention of students for a longer period of time, as they have eye-catching graphics and visual transitions. This, in turn, increases the effectiveness of education.

Practical aspects of using Prezi in education

Using the Prezi program in education allows you to make educational processes more effective and visual. This program is a convenient tool for teachers to make lessons interactive and interesting, and facilitates the learning process of students. You might be wondering what makes Prezi different from other presentation software, like PowerPoint or Keynote. For one thing, Prezi is completely free to use. There are upgrades you can pay for to unlock additional features, but everything you need to create and share a dynamic prezi is available free of cost.

Another great reason to use Prezi is that it is run entirely through your web browser, meaning there will be fewer compatibility issues than with other programs like PowerPoint. Your prezi will always look the same, no matter what computer you're viewing it on.

LITERATURE ANALYSIS AND METHODOLOGY

The spread of information and communication technologies (ICT) affected the world economy in such a way that a new phenomenon - the digital economy - appeared. there was an opportunity to establish communication between people from different geographical regions, fields of activity, etc. It is the growth process of information communication that is the basis of the digital economy.

Optimize Results

Rather than guess how well your presentation went, Prezi lets you see real, measurable results using analytics. You'll know who viewed your presentation, which parts they focused on and which areas caused them to stop viewing, as well as how long they spent viewing it overall. And if you're working on a team, you can create live leaderboards that display competitive sales data to track your track your team's performance

Inferential performance when working in Prezi

In conclusion, this study explored students' experiences in learning and using Prezi from a qualitative perspective. The results showed that a period of acquiring

practical knowledge to use Prezi is short for undergraduate students who have just used traditional presentation tools. They were also willing to keep drawing advantage from Prezi to prepare their presentations in the future in order to create effective presentations because of the many beneficial features Prezi provided. Specifically, the use of Prezi in a mobile device allowed students to take their Prezi presentations with them anywhere even if there was no internet connection. Prezi was an innovative presentation tool to transform boring presentations into nonlinear, dynamic, engaging and effective presentations.

LIST OF REFERENCES

1. Ruona, W.E.A. (2005). Analyzing Qualitative Data. In Swanson, R.A, & Holton, E.F. (Eds.), *Research in Organizations, Foundations and Methods of Inquiry* (pp. 233-263). San Fransico: Berrett-Koehler Publishers, Inc. Santiana, S., & Fatimah, A. S. (2017). Prezi, cloud-based presentation, for teaching: how is it interesting?. *EduLite: Journal of English Education, Literature and Culture*, 2(2), 445-456
2. Information and communication technologies in education: UNESCO Institute for information technologies in education – M. : IITO YUNESKO, 2013.
3. Novak, P. The Growing Digital Divide: Implications for an Open Research Agenda. *Understanding the Digital Economy: Data, Tools and Research*. Ed. B. Kahin and E. Brynjolffson. Cambridge, MA: The MIT Press., 2000.
4. Measuring the Information Society (MIS). Executive Summary. ITU edition, 2015.

УДК 63.635.2.635.21/24

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ВСХОЖЕСТИ СЕМЯН БАТАТА В ЛАБОРАТОРНЫХ УСЛОВИЯХ

Худаёр Матиякубов

¹Каракалпакский сельско-хозяйственный и
агротехнологический институт, к.с.х.н., доцент.

Нураддинова Махбуба Мухатдиновна

²Каракалпакский сельско-хозяйственный и
агротехнологический институт, магистрант 2-ого курса.

Абдисаттаров Алауатдин Нураддинович

³Каракалпакский сельско-хозяйственный и
агротехнологический институт, магистрант 2-ого курса.

Исмоилова Насиба Низомаддиновна

⁴Каракалпакский сельско-хозяйственный и
агротехнологический институт, независимый исследователь.

Каракалпакский сельско-хозяйственный и
агротехнологический институт. Узбекистан.

Республика Каракалпакстан. г.Нукус.

Аннотация: Ушбу мақолада ширин картошка уруғларининг униб чиқишини ва унинг сифат кўрсаткичларини қандай аниқлашингиз мумкинлигини муҳокама қилади. Ҳароратларнинг таъсири ва нормалари, синов кунларининг таърифлари, термостатда уруғларнинг униб чиқишини ўтказиш усуллари. Шунингдек, унда уруғларнинг униб чиқиш ва униб ўсиш энергиясини қандай аниқлаш мумкинлиги кўрсатилган.

Summary: The article presents information about how to define sowing quality indicator of sweet potato in the condition of a laboratory. It also presents analyzing methodology, how to define growing energy and productivity, rules of counting them.

Ключевые слова: семена батата, температура, тара, влажность, всхожесть, энергия прорастания, сутки.

Keywords: sweet potat seeds, temperature, container, humidity, germination, germination energy, day.

Введение. Всхожесть- количество нормально проросших семян, выраженное в процентах к пробе, взятой для анализа. К нормально проросшим относятся семена, которое имеют корешок не менее половины длины семени.

Энергия прорастание –скорость прорастания, выражаемая в проценте семян, проросших (давших корешки, равные половине длины семени, и ростки)

в срок, установленный опытным проращиванием. Для полевых культур он колеблется в пределах от 5 до 14 суток [2].

Нам известно, что можно определить качества семян сельскохозяйственных культур в двух условиях: в лабораторных и полевых условиях.

Лабораторная всхожесть –определяется в лабораторных условиях и указывается в паспорте семян.

Полевая всхожесть–определяется по количеству всходов непосредственно на поле, практически во всех случаях она бывает ниже лабораторной.

"Батат - это съедобный корнеплод продолговатой формы с красно-розовой кожурой и сердцевинной желтоватого оттенка. Еще одно его название - сладкий картофель [1]. Внешне батат действительно напоминает картофель, но по факту родство овощей очень отдаленное.

Рис-1. Батат

Батат принадлежит к роду Ипомея семейства Вьюнковых, картофель - растение из рода Паслен семейства Пасленовые.

Родина батата - современная территория Мексики, Колумбии и Венесуэлы. Он любит тропический и теплый климат, растет в нем как многолетняя культура. В Европу батат завезли испанские мореплаватели, и сегодня его выращивают в том числе в умеренной полосе. Например, в России батат культивируют в Краснодарском крае и на Кавказе. Существует несколько десятков сортов батата, отличающихся окраской кожуры и мякоти. Клубни, как правило, продолговатой формы - до 30 см в длину, вес варьируется от 200 г до 1 кг.

Мы с целью получение хорошего урожая, изучили всхожести семян в лабораторном условий.

Условия и методика исследований. Исследованиям объекта было сорта семян батата Сочакинур и Бениазума, урожайность 2022 года хорошо хранившихся условиях. Исследование проводились в Центральной аккредитованной лабораторией «Каракалпакский государственный семенно-контрольном центре» в 2022-2023 гг.

Для определения всхожести мы применили для тары лабораторную пластмассовую ванночку (Рис-3). Исследование проводились с основе стандартно-нормативных документах как в точь-точь по стандартам картофеля (1-таблица).

Для начала по УзГОСТу 1080 взяли отборы проб, после выделяли по ту пробу для определения схожести хорошо отобранные семена в 2-х сортах по 2-х навески по 100 шт каждому варианту. Всхожесть семян проводили по УзГОСТу 1128-2006

1-Таблица

Основные показатели всхожести хлопчатника по ГОСТу

Наименование культур	Навеска, гр или штук	Температура, °С	Субстрат	Сутки (энергия прорастание и всхожесть)	Класс	Всхожесть, %
Батат	100 х 4	20-30	Фильтровальная бумага	5/14	1	98
					2	90

Для начала после отбора проб семян выделяли 400 шт семян для каждого варианта (УзГОСТ 1080). Для определений всхожести мы использовали чашку Петри.

На каждой чашку Петри вложили фильтровальную бумагу и на поверхность фильтровального бумагу вложили по 100 штук семян не задев друг друга. После вложение семян в чашку Петри положили на термостат ТПС-180. Внутри в камере термостата температура должна быть +25 °С. После вложения семян на термостат фиксировали время и дату анализа.

Потому что каждый день в то же время 4-5 минут надо проветривать и увлажнять. Этот процесс должно повториться в течений 14 дней (5 дней для определений энергий прорастаний и следующий 9 дней для всхожести семян). После проветриваний чашку Петри переставляли на разных точках камеры для того чтобы от всех точек одинакова получали температур и это длилась до окончание анализа.

Рис-3. Пластмассовая ванночка

Результаты исследований. Исследование проводилось в течений 14 суток, на 5-ом сутке определяли энергию прорастание (2-таблица), то есть из термостата взяли чашку Петри и положили на лабораторную стол и с пинцетом каждую навеску отдельно определяли росту семян.

2- Таблица

Определения энергия проращение семян хлопчатника

№	Навески	Высеянные семена, шт	Энергия проращения семян, шт.	Энергия проращения семян, %	В среднем, %
Сочакинур	1-ом навеске	100	70	70	71
	2-ом навеске	100	72	72	
Бениазум	1-ом навеске	100	68	68	69
	2-ом навеске	100	70	70	

В исследований мы отличили проросшие семена от непроросшего. В 1-ом и во 2-ом варианте проросшие семена не очень-то отличались друг друга, хорошо дружеским сформированными проросшими корешками. Проросших семян посчитывали каждую навеску отдельно. Не проросших семян увлажняв снова положили на чашку Петри поставили внутри термостата. Итого энергия проращение семян составили в среднем нижеследующий:

1. В сорте Сочакинур - 71 %
2. В сорте Бениазум - 69 %

Оставшие 9 сутки определяли всхожесть семян. После 14-го суток из термостата взяли ванночки определяли всхожесть семян (3-таблица).

Во время анализа определение всхожести было обнаружено, что в сорте Бениазум проросло чуть больше семян, чем в сорте Бениазум.

3-Таблица

Определения всхожесть семян хлопчатника

№	Навески	Высеянные семена, шт	Всхожесть семян, шт..	Общая всхожесть семян, %	В среднем, %
Сочакинур	1-ом навеске	100	24	24	23
	2-ом навеске	100	22	22	
Бениазум	1-ом навеске	100	22	22	21
	2-ом навеске	100	20	20	

Итого всхожесть семян составили в среднем нижеследующий:

1. В сорте Сочакинур - 23 %
2. В сорте Бениазума - 21 %

В итоге исследований общая всхожесть семян сортов хлопчатника Сочакунур и Бениазум с 2022 года урожая хорошо сохранявший условиях составляло в среднем (%) нижеследующий (4-таблица):

4-Таблица

Итоги определения общую всхожести семян хлопчатника

№		Высеянные семена, шт	Общая всхожесть семян, шт..	В среднем, %
Сочакунур	На 2-х навеске	200	188	94
Бениазум	На 2-х навеске	200	180	90

Выводы: Анализ полученных результатов показал, что всхожесть семян сортов хлопчатника Сочакунур и Бениазум по показанию качеств семян соответствует 2-ому классу. Всхожесть семян сорта Сочакунур более хорошо дал результат, чем сорта хлопчатника Бениазум.

Библиографический список:

- 1.Атабаева Х.Н., Худойкулов Ж.Б. Ўсимликшунослик (дарслик). Тошкент. 2018. -Б. 279-282.
- 2.Мавлянова Р.Ф., Межидов С.М. Технология выращивания батата в Узбекистане. Рекомендация. Ташкент. – 2003-С.18.
- 3.Arancibia, R.A., Smith, C.D., LaBonte, D.R., Main, J.L, Smith, T.P., and Villordon, A.Q. 2014. Optimizing sweetpotato production for fresh and processing markets through plant spacingandplanting-harvesttime. HortTechnology, 24: 16-24.
4. Методы определения всхожести семян сельскохозяйственных культур. ГОСТ 12038-84

ҚАРАҚАЛПАҚ ХӘМ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ПРОЗАСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Жуманазарова Гулбадам Досназаровна

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Қорақалпоғистон
бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти
таяниш докторанти
jumanazarova89@mail.ru*

ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ КАРАКАЛПАКСКОЙ И КАЗАХСКОЙ НАРОДНОЙ ПРОЗЫ

Жуманазарова Гулбадам Досназаровна

базовый докторант, Каракалпакский научно-исследовательский
институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения
Академии наук Республики Узбекистан

GENRE FEATURES OF KARAKALPAK AND KAZAKH FOLK PROSE

Jumanazarova Gulbadam Dosnazarovna

basic doctoral student, Karakalpak Research Institute of Humanities of
Karakalpakstan Branch of the Academy of Sciences of Uzbekistan

Аннотация: Maqolada xalq nasri janri va uning mohiyatiga oid ilmiy qarashlar bayon etilgan. Qoraqolpoq va qozoq xalq nasrining janrlari qiyoslanadi va tushintiriladi.

Калит сузлар : адабиёт, фольклоршунослик, назария, тадқиқотлар, жанр, услуб.

Аннотация: В статье описывается жанр народной прозы и научные взгляды на его сущность. Сопоставляются и поясняются жанры Каракалпакской и Казахской народной прозы.

Ключевые слова: литература, фольклор, теория, исследования, жанр, методика.

Abstract: The article describes the scientific views on the folk prose genre and its essence. The genres of Karakalpak and Kazakh folk prose are compared and explained.

Keywords: literature, folklore, theory, research, genre, method.

Қарақалпақ хәм қазақ халық прозасының жанрлық өзгешеликleri

Жанрдың қалай пайда болғанлығын туұралы фольклористика илиминде системалық изертлеу ұсылы, яғный биринши жанрды туұдыратуғын факторларды анықлау, жанрдың қурылысы менен ондағы турақлы мотивлердин келип шығуы тийкарларын избе-из изертлеу арқалы ғана жанр ҳаққында толық мағлыұматты алыуға болады. Бизге белгили егер жанрдың турақлы, бир неше белгилеринин қайталаныу процессleri болмаса ол толық жанрлық принциплерине ийе бола алмайды. Турақлы түрде сақланатуғын принциплерине сюжеттин өрилиуи ҳәм сол сюжеттин шөлкемлестирилиуи, соның менен бирге қайталанып отыратуғын турақлы мотивleri жанр поэтикасының негизинде турады. Хәр бир жанрдың баслы белгиси өз композициясы, сюжетлик, көркемлик сұўретлеу ұсылларына ийе болыуында.

Әдебият пенен фольклордың объекти адамды көркем сөз бенен сұўретлеу болғаны менен екеуинин сұўретлеу ұсылында бир-бирине жақынласпайтуғын өзгешеликleri менен бирге екеуинин жақын тәреpleri де бар екенлиги белгили. Әдебиятта көркем сөз өнери тарауларға, жанрларға түрлерге бөлинсе, ұсы бөлистириу принципин фольклорға да пайдаланады. Ұсы принципти тутыу дүнья фольклортаныу илиминде де көриуге болады. Фольклорда жанр түсинигин басқа халықлар фольклортаныу илиминде изертлениу жағдайына нәзер салғанда, ұлыұма фольклордың теориялық өзгешеликleri рус, өзбек, қазақ, қарақалпақ ҳәм т.б. фольклортаныу илиминде жанрдың теориясы бойынша пикирлер бир-бирине жақын екенлигин көремиз. Сонлықтан фольклордың жанрларын классификациялаудың илимий тийкарлары жанрдың түрлерин жәмийетлик турмыста жасауына байланыслы және идеялық мазмунының берилиуине, сюжетине, қурылысына байланыслы олар туұысқанлық белгилерине, атқарылыу белгилерине қарай үлкен жанрларының өзи түрлерге, топларға бөлинеди. Фольклордың жанрлары аўызеки жасағанлықтан оны жүйелеуде қатып қалған илимий критерияны табыу қыйын.

Фольклордың әдебияттан ең баслы өзгешелиги оның аўызеки жасауы, оның авторының көпшилик болыуы, вариантлылығы, аўызеки тарауы, аўызеки туұылыуы, ұсы ең баслы өзгешелиги деген белгилеринин барлығы әдебият пенен жақынласпайды. Ұсы өзгешеликleri фольклордың барлық жанрларында көринеди. Фольклортаныушылар (Н.Дәўқараев) жоқарыдағы әдебияттың үш тарауға (лирика, эпика, драма) бөлинуин фольклорға да пайдаланып, фольклорды эпикалық ҳәм лирикалық, драмалық (қарақалпақ фольклорында элементleri туұылған)¹ деп үш тарауға бөлип, «тараудан кейинги

¹ Мақсетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры,...68-бет.

бөлинийлерди,.. жанр» дейди де, «жанрдың ишіндегі бөлинийлерди «түр»² деп пикир жүргізеді. Фольклорда усы тараулар менен жанрлардың, оның түрлерінің жасауы хәр бир халықтың жәмийетлик, сиясий, тарийхый жасау жағдайына байланысly хәр түрлі көринеді.

Жанрдың пайда болыуы, өлиуі, жасауы хәр бир халықтың жәмийетлик турмысының өзгеріуі менен тығыз байланысly иске асады. Фольклордың да, әдебияттың да хәр дәуірде пайда болатуғын жанрлары болады, соның менен бирге жаңа дәуірге хызмет ете алмай өлип кететуғын да жанрлары болады. Сонлықтан жанр тарийхтың жемиси. Жанр тарийхый дәуір менен бирге өзгерип, жаңарып, жаңа жанрларды туудырып отырады. Жанр дегенимиз турмыс шынлығын белгили бир түрде түсиндириудің усылы. Турмыста болған бир уақыяны түсиндириудің бир неше дәстүри түри болыуы мүмкин. Жанр сол уақыяны қандай түрде беріуді уақыяның мазмунына қарай анықлайды. Мысалы, «Алпамыс» эпосының сюжети тек сол эпоста ғана берилиуі мүмкин. Оның мазмунын қуры айтып берген жағдайда ол эпослық мазмунын жоғалтып, көбирек ертекке жақынласып кетиуі мүмкин.

Халық дөретиушилигинің хәр бир жанры тарийхый, жәмийетлик-сиясий турмыс пенен байланысly тууылған, тарийхый мазмунына ийе категория. Оның пайда болыуы тосаттан болатуғын қубылыс емес, ол жәмийетлик-сиясий, экономикалық турмыстың нәтижесі ретінде пайда болады. Фольклорда да, әдебиятта да жанрды анықлайтуғын нәрсе шығарманың сюжети менен сол сюжеттің берилиу жоллары. Фольклорда сюжеттің атқарылыуы, қандай жерде атқарылыуы, қалай атқарылыуы, ким тәрөпинен атқарылуы, халық арасына қалай таралыуы сыяқлы өзгешеликлері фольклорлық жанрдың ең баслы принциплеріне киреди.

Фольклордың үлкен бир тарауы халық прозасы деп алсақ, усы халық прозасының өзи еки үлкен тарауға бөлинеді. Дүнья фольклортаныу илиминде ертеклердің жанында ертектің поэтикасына пүтинлей жақын келмейтуғын жанрлар бар екенлиги анықланып, оны өз алдына «ертеклик емес проза» деп қарау көптен бери қабыл етилип жүр. «Ертеклик емес проза»ға аңыз, әпсана, гүрриң, рәуият киреди. Бул жанрдың ең баслы өзгешелиги шынлыққа, тарийхый фактке тийкаланады. Бунда да айтыушы, яғний шығарманы атқарыушы қатнасады, оны тыңлаушыға қызықлы етип айтып беріу ушын тыңлаушыны исендириуді мақсет етеді. Бул шығармалар өзинің сюжетлик өзегін қыялға, фантастикаға, қыялдан табылған сюжетлерге қурмайды, бирақ шығарманың шынлыққа, фактке, тарийхый болған уақыяға тийкарланыуы қыялды керек етпейді, ертекте қыял көркемлеу қуралы ретінде оның хызметіне шекленбеген

² Мақсетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры,..69-бет.

мүмкіндік берілсе, бұнда қыялдың хызметі жоқ, бар болған жағдайда да шекленген болады. Бұнда баслы нәрсе шынлықты айтыу, шынлыққа тыңлаушыны исендириу. Ал, ертек жанрында тыңлаушы исендириу баслы орында турмайды.

Егер ертектерді айтыу үшін белгилі бір аудитория керек болса, бұл халық прозасында шәрт емес. Аңыз, эпсана, мифтерді арнауысыз жерде, адамдар сөйлеп тұрған сөзінде, дәстүрхан басында, жолда қалған жерінде айтыла береді. Айтыушы менен тыңлаушы ортасында ара қатнас әңгімелесіу, гүрріңдесіу пикир алысуы жағдайында да өте береді. Бұнда уақыяны айтыушы айтып отырған аңыз, я эпсанасының көркемдік жағына кеуіл бөлмейді. Оны егер көркемдеп айтқан жағдайды ол өзінің жанрлық қасиетін жоғалтады. Керісінше, көркемдіктен гөре онда шынлықтың айтылуына, уақыяны хабарлауға кеуіл бөледі. Бұл жанрларды атқаруы үшін арнаулы түрде таярлық болмайды. Оны керек жерінде айта беруі мүмкін. Сондықтан оны баслау үшін ертектер сыяқлы «бір бар екен, бір жоқ екен» деп басланатуын традициялық баслау, ямаса «соның менен мұрат мақсетіне жетіпті» деп жуымақлауын жуымақ болмайды.

Бұл жанрлардың атқарылуы илимий міндеттерге ұқсас, айтылатуын материал тыңлаушыға бейтаныс болса, онда айтыушы алды менен оны түсіндіріп, таныстырып алады. Соннан соң тейікарғы сюжетті айтыуға өтеді.

Ертектік емес прозаның ең баслы өзгешелігі ол тек ғана шынлықты айтып беруі мақсат етеді, ол көркемдік жақтан жүде әпидея, онда көркемдеп айтыу шәртті емес, айтылып отырған хәр бір уақыя тыңлаушыға бейім беріп, оның санасын оятып жаңалықты ашып отырады.

Ертектік емес прозаның барлық жанрлары аңыз, эпсана, миф, рәуият, гүррің бұлар тосынан туылған қубылыс емес, олардың хәр биі жәмийеттік тарихый сананың жемісі, тарихый категория. Олар адамзат бейне болғалы бей бар ең ескі жанрлардың биі. Оның қашан туылғаны, хәр бір жәмийеттік формацияда қалай жасағаны жөніндегі материалды халық прозасының өзі береді. Бей бейміз жанрдың туылуының өзі тарихый. Әйемгі дәуірдегі тарихый уақыяларды сөз ететуын «Хаял патша хакқында ертект», «Томарис хакқында», «Ақшолпан хакқында», «Арыухан хакқында» аңызлар ертектік емес прозаның әйемгі дәуірден тамырын алған жанр екенлігін көрсетеді.

Хәр жанрдың туылған уақыты бар. Фольклорлық жанрдың өзгешелігі ол жасап өткен жәмийеттік турмыстың мазмұнын өзінде сақлап алға қарай жылыса береді. Ең әйемгі адам баласының дүнианың қубылыстарын еле түсіне алмай атырған уақытлары ауыз әдебиятта пайда болған жанр миф. Бұнан соңғы дәуірлерде пайда болған жанрлар аңыз, эпсана, тарихый гүрріңлер хәм

т.б. Ал, усы тарийхый аңызлар менен эпсаналар халық тарийхының аўызеки халық ядында сақланып аўызеки айтылып келген түри.

Ал, бизге ең жақын туўысқан қазақ фольклористика илиминде ертеклер менен ертеклик емес прозаны улыўма «халық прозасы» деп алған. Қазақ фольклортаныўшысы С.Қасқабасовтың «Қазақ халық прозасы» мийнетинде халық прозасын еки топқа бөледі: 1. Ертеклик проза. 2. Ертеклик емес проза. Бириншиси, ертеклик прозаға ертек жанрын киргизип үйренеди, ал, екинши ертеклик емес прозаға: миф, хикая, аңыз, эпсана, әңгимелерди киргизеди. С.Қасқабасов мифти «қалдық ҳалында сақланып қалған миф жанры» деп, оны халық прозасының бир жанры сыпатында қарайды³. Халық прозасын классификация жасаўда С.Қасқабасов Проптың классификациясына тийкарланады⁴.

Демек, жанрдың баслы өзгешелиги шынлыққа, фактке, болған ўақыяға тийкарланыўы, ал тыңлаўшыны болған ўақыяға исендириўи. Ал, ертеклерде бул принцип талап етилмейди. Ертектің тийкарында фантастикалық ўақыялар менен болған ўақыя аралас болып келиўи де мүмкин, бирақ ертектен тарийхый шынлық ҳәм оған исендириў талап етилмейди.

Пайдаланылған әдебиятлар

- 1.Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная 1740-41 гг, поручиком Гладышевым и геодезистом Муравиным //Географические известия, СПб, 1850.
- 2.Риза-Кули-Мирза. Краткий очерк Амударьинской области. СПб, 1875.
- 3.Рычков П. Топография Оренбургской губернии. Сочинения и переводы Оренбург, Отд. Русско-географ. Об-ва, Оренбург, 1887.
4. Каразин Н. Сказка о женском царстве.//Древняя и новая Россия. Т.3. 1875.
5. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – М., 1874.
6. Валиханов Ч. Сочинения, записи Русского географического общества по отделению этнографии. Т.ХХІХ, СПб, 1904.
7. Кун А.Л. Поездка по Хивинскому ханству в 1873 г. //Известия Русского географического общества. Т.Х. СПб, 1874.
8. Беляев И.А. Шежире. Сказание о Шыңғызхане // Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. Вып. 1. – Ашхабад, 1917.
9. Ыалиханов Ш. Шығармалар жыйнағы. Т.1. – Алматы, 1961. – Б. 196.

³ Каскабасов С. Казахская несказочная проза. – Алмата. 1990. – с. 73-110.

⁴ Қасқабасов С. Қазақ халық прозасы. – Алматы: «Ғылым», 1984.

10. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1977. – Б. 61-71.
11. Айымбетов Қ. Қарақалпақ халық нақыл-мақалларының қысқаша түсіндірме сөзлігі хәм жүйели сөзлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2007.
12. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1988.
13. Айымбетов Қ., Кожуров О. Қарақалпақ әдебиятының түрлері //Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы. – Төткүл, 1939. – № 4-5.
14. Каскабасов С. Казахская сказочная проза. – Алмата. 1990.
15. Қаскабасов С. Қазақ халық прозасы. – Алматы: «Ғылым», 1984.

UDK 63.635.61-635-611

**QORAQALPOG‘ISTON RESPUBLIKASIDA TUPROQ IQLIM
SHAROITIDA QOVUNNI BAHORGI MUDDATLARDA YETISHTIRISH
UCHUN ISTIQBOLLI NAVLARNI TANLASH**

Hudoyar Matiyakubov

Qoraqalpog‘iston qishloq xo‘jaligi va agrotexnologiyalar instituti q.x.f.n., dotsent.

Abdisattarov Alauatdin Nuratdin o‘g‘li

Qoraqalpog‘iston qishloq xo‘jaligi va agrotexnologiyalar instituti

2-kurs magistranti

Nuretdinova Maxbuba Muxatdinovna

Qoraqalpog‘iston qishloq xo‘jaligi va agrotexnologiyalar instituti

2-kurs magistranti

Ismoilova Nasiba Nizomaddin qizi

Qoraqalpog‘iston qishloq xo‘jaligi va agrotexnologiyalar instituti mustaqil

Izlanuvchi O‘zbekiston. Qoraqalpog‘iston Respublikasi. Nukus shaxri.

Аннотация: В данной статье представлены сведения об изучении местных сортов, созданных учеными нашей республики, и сортовых образцов, привезенных и других зарубежных стран в весенний период с целью комплексного изучения сортовых образцов свеклы в почвенно-климатических условиях. Республики Каракалпакстан и выбрать перспективные сорта.

Annotation: This article presents information about the study of local varieties created by scientists of our republic, and varietal samples brought from and other foreign countries in the spring for the purpose of a comprehensive study of beet varietal samples in soil and climatic conditions. Republic of Karakalpakstan and select promising varieties.

Ключевые слова: сорта дыни, посев, биометрические измерения, период вегетации, всхожесть семян, генетий, андрокции, боковые ветви, основные ветви, длина стебли.

Key words: melon varieties, sowing, biometric measurements, growing season, seed germination, genetium, androcia, lateral branches, main branches, stem length.

Kirish. Qoraqalpog‘iston Respublikasida poliz ekinlaridan muntazam yuqori, sifatli hosil etishtirish uchun iqlim, tuproq sharoitlaridan kelib chiqib, navlarini to‘g‘ri tanlash orqali hosildorlikni 50 foizga oshirish imkonini beradi. Bu o‘z navbatida aholini poliz ekinlariga bo‘lgan talabni qondirish va qovun assortimentini kengaytirish aholining o‘sib borayotgan ehtiyojini qondirib qolmasdan, balki mamlakatimizga kelib tashrif buyirgan va shu erda istiqomat qilayotgan xorijliklar talabini ham qondirib,

tarmoq salohiyatini oshiradi.

Shu maqsaddan kelib chiqib amal davri qisqa, o‘zining to‘yimliligi va tarkibining qimmatliligi bilan ajralib turadigan qovun nav namunalari to‘plamini o‘rganish va Qoraqalpog‘istoniston Respublikasi iqlim sharoitiga mos navlarni tanlash vazifasi qo‘yildi.

. avlodiga mansub bo‘lib, uning 40 ga yaqin madaniy va yovvoyi turlari borligi qayd

Tajribada o‘rganilgan 7 ta qovun navlari orasidan eksportbop, yuqori sifatli navlarni ajratib olinib, 2022-2023 yillarda ularning tanlov sinovi o‘tkazildi. Bunda Qoraqalpog‘iston qishloq xo‘jaligi va agrotexnologiyalar instituti ilmiy tajriba stanciyasida qovunni o‘rganilgan nav namunalari ichidan ajratib olingan serhosil, yuqori sifatli ko‘rsatkichlarga ega bo‘lgan navlari o‘rganildi.

Tajribada erta-o‘rtapishar Dakara, Torpedo, Kichkintoy va Bo‘rikalla navlaridan taqqoslovchi sifatida Dakara navi 1-standart qilib olindi. Kechpishar Andirxon, Tirish va Chordjau sariq qovuni navlaridan Andirxon navi 2-standart qilib o‘rganildi. Dala tajribasi davlat nav sinash markazi uslubiyatiga asosan olib borildi. Tajriba 4 qaytariqda, har bir maydoncha uzunligi 6 m. bo‘lib, maydonachada 20 tadan o‘simlik joylashgan, oziqlanish maydoni 16,8 m² ni tashkil etdi. Urug‘larni ekish muddati va ekish sxemasi yuqoridagi tajribalar singari bir xil vaqtda o‘tkazildi.

Tajribada urug‘larni unib chiqishi, dala unuvchanligi, otalik va onalik gullarining gullashi va mevalarining pishib yetilishi aniqlandi. Fenologik kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, barcha nav namunalari urug‘lari deyarli bir xil muddatda, ya‘ni 16 kunda yalpi unib chiqdi. Urug‘larni dala unuvchanligi esa standart navlarda 83-88 foizni tashkil etib, nisbatan kam ko‘rsatkich Kichkintoy navida 78 foiz va nisbatan yuqori ko‘rsatkich, ya‘ni 90 foiz Chordjou sariq qovuni navida kuzatildi.

Tajribada otalik va onalik gullarni paydo bo‘lishi kuzatilganda erta-o‘rtapishar navlarda otalik gullarning paydo bo‘lishi 35-37 kun, onalik gullarni paydo bo‘lishi esa

1-jadval

Tanlov nav sinovida qovun nav namunalari o‘simliklar (2022-2023 yy.)

Nav namunalari	Urug‘ unib chiqishi, kun	Urug‘ining	Gullarining ochilishi, kun		Mevasining etilish davri, kun
			otalik	onalik	
Dakara - st ₁	15	87	37	51	92
Kichkintoy	16	78	36	43	94

Torpedo	16	80	37	44	95
Bo'rikalla	16	86	37	45	98
Andirxon – st ₂	16	85	36	45	104
Tirish	16	83	35	48	114
Chordjou sariq qovuni	16	90	36	45	107

M

e

Tanlov nav sinovida ham o'simliklarning yer ustki qismining o'sish va rivojlanishi bo'yicha kuzatuv-o'lchov ishlari olib borildi. Bunda o'simlikning asosiy poyasi uzunligi, yon shoxlar soni, yon shoxlarning uzunligi va palaklarning umumiy uzunligi aniqlandi.

Biometrik o'lchov natijalarining ko'rsatishicha, asosiy poyaning uzunligi erta-

f

2-jadval

Tanlov nav sinovida o'rganilgan qovun navlarining poyasini biometrik ko'rsatkichlari bo'yicha farqlanishi (2022-2023 yy.)

Nav namunalari	Asosiy poya uzunligi, sm	Yon shoxlar soni, dona	Yon shoxlar uzunligi, sm	Umumiy uzunligi, sm
Dakara - st ₁	6		2	568,0
Kichkintoy	1		4	573,6
Torpedo	5		4	600,9
Bo'rikalla	7		4	611,5
Andirxon – st ₂	5		5	682,5
Tirish	5		0	683,2
Chordjou sariq qovuni	5	4	3	684,7

5

0

7

O'rganilgan qovun navlari o'simliklarida palagidagi yon shoxlar sonini aniqlash shuni ko'rsatdiki erta-o'rtapishar Kichkintoy va Torpedo navlarida eng kam – 3,5 donadan yon shoh hosil bo'ldi, bu esa standart navdan 1 dona kamdir. Kechpishar qovuni navida 4,4 donani va eng kami Andirxon va Tirish navlarida 4,0 donadan bo'ldi.

r

5

8

8

a

0

a

Qovun navlari o'simliklarining yon shoxlari uzunligini aniqlash shuni ko'rsatdiki, ushbu fiziologik ko'rsatkich nav namunalararo 432,0-534,0 sm ni tashkil etdi.

O’simlikni asosiy poyasi va yon shoxlarning umumiy uzunligi erta-o’rtapishar Torpedo

D

a

k

Xulosa

Qoraqalpog‘iston Respublikasida o‘rganilgan 7 ta nav namunalaridan o‘simlikni onalik

r

a

2. Navlar ichida o‘simlik er ustki qismining kuchli o‘sishi (600 sm dan yuqori) Torpedo, Bo‘rikalla, Andirxon, Tirish va Chordjou sariq qovuni navlarida qayd etildi.

Nisbatan kalta palagi bilan (600 sm dan kam bo‘lgan) Dakara, Kichkintoy nav

6

8

,

Foydalanillan adabiyotlar

0 1

K

R., Hakimova A., Turdieva M. O‘zbekiston Qovunlari. IPGRI. Toshkent, 2005. Sida urug‘ni ekisholdi maqbul o‘stiruvchi moddalarda ishlash va qulay ekish muddatlarini

h

C

h

4.Mavlyanova R., Rustamov A., Hakimov R.,Hakimov A., Turdieva M., Pagylosi

o‘zbekiston qovunlari. IPGRI. – Toshkent, 2005. – B. 206.

r

d

j

o

u

s

a

r

i

q

q

o

v

u

n

i

6

**“QORAQOLPOG‘ISTON RESPUBLIKASI MINTAQASIGA
IQLIMLASHTIRILGAN EVROPA VA MAHALLIY NOK NAVLARI,
NOKNI UMUNIY TAVSIFI VA ETISHTIRISH TARTIBI”**

Yusupova Malohat Sadillaevna

akademik M.Mirazev nomidagi BUVITI 3-bosqich doktoranti (PhD)

Reypnazarova Gulperiyzat Nukusbayevna

Qoraqalpog‘iston qishloq xo‘jaligi va agrotexnologiyalar instituti

q.x.f.f.d asisstanti Gulperiyzat.@gmail.com

Uzaqbegenov Ulug‘bek Tanatar uli

akademik M.Mirazev nomidagi BUVITI Qoraqolpoq ITS ilmiy ishlar

va innovatsiyalar director o‘rinbosari

Annotatsiya: Ilmiy maqolada nokning umumiy xususiyatlari va mahalliy urug‘li mevali payvantaglarga nokning Evropa Oliva de Serr navini o‘z muddatida payvandlash va ularni o‘sishi rivojlanishini va fenologik fazalarning o‘tishi davomiyligi hamda muddatini aniqlash bo‘yicha ishlar olib borildi.

Kalit so‘zlar: Nok o‘simligi, payvantag, urug‘li mevalar payvantagi, variant Olive de serr navi.

Аннотация: В научной статье проведены работы по общей характеристике груши и определению продолжительности и длительности перехода фенологических фаз европейского сорта груши Олива де Серр прививкой на местные семенные прививки плодов и их развитие роста.

Ключевые слова: растение груши, прививка, прививка семян, вариант сорта Олив де Серр.

Abstract: In the scientific article, work was carried out on the general characteristics of the pear and the determination of the duration and duration of the transition of phenological phases of the European pear variety Oliva de Serre by grafting onto local seed grafts of fruits and their growth development.

Key words: pear plant, grafting, seed grafting, variant of the Olive de Serre variety.

Bugungi kunda dunyoda oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talab ortib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan «Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi» ning 3.30-bandida ham «Qishloq xo‘jaligini ilmiy asosda intensiv rivojlantirish orqali dehqon va fermerlar daromadini kamida 2 baravar oshirish, qishloq xo‘jaligining yillik o‘sishini kamida 5 foizga yetkazish» masalalari alohida belgilab qo‘yilgan. Nok mevali o‘simliklari qadimdan boshqa mevalar singari hozirgi vaqtgacha yetib

kelgan hisoblanadi. Nok ming yillar oldinlari qadimgi Yunonistondan kelib chiqqan bo‘lib hozirda nokning harxil navlari manzarali o‘simlik sifatida va mevali daraxtlar sifatida foydalanilib kelinmoqda.

Nok - Rosaceae oilasiga mansub bargli, mevali daraxt hisoblanadi. Urug‘li mevalar orasida esa olma daraxtidan keyin egallagan maydoni bo‘yicha dunyoda ikkinchi o‘rinda turadi. Nok daraxti 50 dan 300 yilgacha yashaydi. Bu daraxt yorug‘likni yaxshi ko‘ruvchi, qurg‘oqchilik va sovuqqa o‘rtacha darajada chidamli, qumli va sho‘r yerlardan tashqari hamma joyda yaxshi o‘sadi.

Nokning og‘ir va egiluvchan qattiq yog‘ochi buyumlar uchun yani faqat bino ichkarisida foydalaniladigan buyumlar keng qo‘llanilib kelinmoqda. Nok yog‘ochining tuzilishi juda ingichka, bir tekis va biroz farqlanadigan yillik halqalarga ega hisoblanadi. Markaziy Osiyoda XIX-asr oxiridan Yevropa nok navlari yetishtirila boshlagan bo‘lib, G‘arbiy Yevropa va AQSHdan olib kelingan nok navlari keng tarqalgan. Bugungi kunda O‘zbekistonda nokning 17 navi yetishtirib kelinmoqda, va nokning turli xilligiga qarab, ular mamlakatning derlik barcha hududlarida ekilib kelinmoqda. Nok payvandlab ko‘paytiriladigan o‘simlik turlariga kirib, 5-6 yilda meva beradigan ikki yoshi ko‘chatlardan yaratiladi. Nok mevalari shakli bo‘yicha yassilangan va yumoloq bo‘lib, yuzasi xiraroq, pishib etilish paytida och sariq rangga kirib qizil nuqtalar qoplanadi. Ta‘mi shirin, suvli pulpasi oq-sariq og‘izda eriydigan fosfarga boy meva hisoblanadi.

Shu sababli biz tajribalarimizda nok o‘simligini xususiyatlarini o‘rganish maqsadida Qoraqolpog‘iston Respublikasi sharoitida etishtirish va plantatsiyalarini yaratish ustida 2024-2026 yillar davomida Kegeyli tumanida joylashgan Qoraqolpog‘iston ilmiy tajriba stansiyasi tajriba maydonida Nokning urug‘li payvantaglariga Fransiyada yaratilgan Olive de Serr nok navini payvand qilish, o‘sish, rivojlanishi va fenologik fazalarning o‘tishi davomiyligi hamda muddati, o‘simliklarda kechadigan fiziologik va biokimyoviy jarayonlar, morfologik hamda biologik o‘zgarishlar bo‘yicha tajribalar olib borilmoqda.

Tadqiqotni olib borish sharoiti va uslubi. Tajribalar Toshkent akademik “M.Mirzayev nomidagi mevalilik, uzumchilik va vinochilik ilmiy tadqiqot instituti” loyihasida ishlab chiqilgan uslub bo‘yicha olib borilmoqda. Dala tajribalari Qoraqolpog‘iston Respublikasi, Kegeyli tumani Qoraqolpog‘iston ilmiy tajriba stansiyasida o‘tkazilmoqda. Biometrik o‘lchovlar va hisoblar: har bir variantda 100 ta o‘simlikda olib borildi. Tajriba to‘rt qaytariqda o‘rganilmoqda.

Tajribalarimizda biz o‘rganayotgan payvand qilingan, nokning Olive de serr navini vegetatsiya davridagi o‘sish kuchi, rivojlanish davomidagi vegetatsiya fazasining o‘tish davomiyligi, o‘simlik novdalarini umumiy o‘sish uzunligi, shoxlanishi, barg bilan qoplanish, barg sathining o‘lchami va shu kabi bir qancha biometrik ko‘rsatkichlari fenologik kuzatuvlar davomida qayd etib borildi va tahlil

etildi. Nokning yangi novdalardagi yosh barglar dastlabki 12-15 kunda o‘zining rivojlanishi uchun daraxtning boshqa qismlarida ishlab chiqarilgan oziq moddalarni sarflaydi.

Nokning barg sathi yaxshi bo‘lsa, mevalarining o‘shishi uchun sharoit ham shuncha yaxshi bo‘ladi, Mevaning o‘shishi hisobiga barg qancha tog‘ri kelsa, u shuncha yaxshi rivojlanadi. Nokning yaxshi rivojlanishiga yorug‘likning tasiri katta. Daraxt oladigan yorug‘lik muqdiri quyosh nurining 70-80 foizidan tushib ketishi nok mevasi rangi va tarkibidagi eruvchan moddaga putur etkazadi hamda quyosh nuri kam tushishi o‘simlikda fotosintez, gul shakllanishi va mevalarning rivojlanishiga salbiy tasir ko‘rsatadi. Nokning ildizlarining rivojlanishida esa tuproq harorati 15-25 °S bo‘lganda yaxshi natija beradi. Nok ildizlari bir yilda ikki marotaba o‘shish davrini boshdan kechiradi ya’ni erta bahorda va kuzda hosil yig‘imi vaqtida yoki undan keyin sezilarli darajada o‘sadi. Ildizning bahorgi rivoji kurtaklar chiqib, tuproq o‘simliklar o‘shish uchun etarlicha ilishi bilan boshlanadi. Novdalar faol o‘shish jarayoniga o‘tganidan keyin ildizlar rivojlanishi sustlasha boshlaydi. Yoz fasli oxirlarida o‘simliklar shoxlari rivojlanishdan toqtagan va mevalarni rivojlanishi ham sekinlashgan paytida ildiz otish rivoji yana avj olishni boshlaydi.

Xulosa qilib aytganda Qoraqolpog‘iston iqlimi sharoitida nokning Olive de serr navini mahalliy urug‘li payvantaglargacha payvand qilib, ko‘paytirish va fenologik fazalarni o‘tishi, rivojlanish davomiyligini kuzatish hisoblanadi. Hozirda Qoraqolpog‘iston ilmiy tajriba stansiyada mahalliy urug‘li payvantaglargacha shu yilning avgust oyida nokning Evropa Olive de serr navi payvand qilindi va hozirda ilmiy tajribalar asosida fenologik jarayonlar olib borilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoev Sh. “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasida belgilangan vazifalarni amalga oshirish chora tadbirlari to‘g‘risida” PQ-4575-son qarori. –Toshkent, 2020 yil 28-yanvar.

2. Ostanaqulov T.E., Islamov C.Y., Xonqulov X.X., Sanaev S.T., Xolmirzaev D.K., “Mevachilik sabzavotchilik” S., 2011-y 232-250 b
3. Rajametov Sh., Abrorov Sh “Zamonaviy intensiv nok bog‘larini yaratish va parvarishlash texnologiyasi” Toshkent “Bakteria press”, 2018. b – 11-80
4. Aripov A.U., Aripov A.A., “Urug‘li intensiv meva bog‘lari” Toshkent: “Sharq”, 2013 –b 108-121.

THE IMPORTANCE OF CRITICAL READING IN EDUCATION

Shokhista Khasanova

*Uzbekistan State World Languages University,
English department, English language teacher*

Annotation. This article explores critical reading methods in secondary education, focusing on their effectiveness and applicability. The study reviews experiments taken by several researchers and focuses on the several questions have been raised about applications of CT into curriculum, so this paper will look at the benefits of it, obstacles hindering broad application and activities fostering critical reading and thinking of school pupils.

Keywords: critical thinking, secondary education, ideologies, motivation, assumptions, perspectives

Critical reading has become an effective method in education, having significant role in contemporary world of diverse and complex ideologies. The importance of critical reading in academic success and necessity of CT in our daily lives was observed by several researchers and this paper discusses the case of some (Al Roomy,2022; Brookfield,2012; Tsai&Wu&Braten&Wang,2022; Alam&Ferdous,2022; Yuan&Stapleton,2019). According to Brookfield (2012) “when people think critically they question the fundamental assumptions behind how problems are defined”. Also Brookfield (2012) states that “ideologies are everywhere; they are beliefs accepted by majority as natural for organizing the world; ideologies like capitalism and democracy are highly public; mostly ideologies are learned from schools, media, families, workplaces, church, political associates”. So critical thinking assists the reader not to be logical or solve problems but rather to gain understanding of ideologies in the society or media. As extensive research has shown that critical reading is not facile method, this paper highlights the strategies for critical reading. Also several researches was conducted to experiment the effect of critical reading into reading comprehension which will be analyzed in this paper

According to Halonen and Gray (2000) “critical reading is not one activity; rather the term refers to a collection of thinking skills that advance intellectual focus, motivation and engagement with new ideas”. Critical reading generally consists of 6 strategies according to Ferdous and Alam(2022). Authors generally consider that previewing, annotating, summarizing, analyzing, rereading and responding are key components of critical reading. However, Brookfield (2012) associates critical reading with for processes: hunting assumptions, checking assumptions, seeing things from different viewpoints and taking informed actions. If author delves into specifics he

explains that hunting assumptions is discovering assumptions that influence the way we think, checking assumptions is checking reliability and accuracy of them. He also points out that seeing things from different viewpoints means to look at idea from different perspectives. Brookfield considers taking informed actions into ideas is last but most significant step as he defines this step as taking actions based on accurate understanding of situations which can bring satisfactory results. The research of Tsai& Wu, Braten and Wang(2022) has tended to focus on thinking aloud while reading is crucial in order to explore cognitive process during task completion. Authors points out that “ it is an overt data about covert process”. However, Tsai& Wu, Braten and Wang(2022) studies do not take into account the time spent for that process as thinking aloud needs data that produced by interview and data-analysis which might take a long period of time. Also Carigus(2002) suggested strategies for critical reading which consist of two steps. The first is skimming the text for main idea and identifying the organization of text by transitional phrases. The second is utilizing higher level of thinking on making synthesis, summary, evaluation of material. On the other had Huijie(2010) provided a hierarchy for critical reading in four stages: structural analysis, rhetorical analysis, social relevance and holistic evaluation. The first and second is associated with understanding the context while third level reveals and links retrospective basis of reader to the context. The fourth is alternative of analyzing, gathering the evidence, questioning the sources and ideologies to contrast facts and opinions. Huijie (2010) emphasizes on incorporating higher order of thinking where students should not remember data but analyze, evaluate and create a summary of it.

Several researches were conducted by authors which analyzed the impact of critical reading to reading comprehension (Tsai & Wu & Braten & Wang,2022). The result of studies showed that participants could achieve positive outcomes by implementing critical thinking into reading tasks (Tsai & Wu & Braten & Wang,2022). It also affected on writing responses where they were able to question statements and justify their viewpoints with justifications. Another study by Bag and Gursoy (2021) was conducted about applying critical reading into the curriculum of EFL students. The results were positive as participants by integration of CR could rectify their higher order of thinking skills and language proficiency. The implication of CR into school curriculum was observed by several authors who conducted a research in three-year Master of TESOL Program in China (Yuan & Stapleton ,2020). During the research two groups of students 6 of each had group interviews where authors were facilitators by asking questions and organizing discussions. Questions were about their comprehension of CT in pedagogy, the description of CT and the methods of implementing CT in teaching. Participants were also encouraged to define the merits and obstacles they encountered during the practice of CT. As a result, students understanding of CT and CR was considerably poor which hindered their efforts to

incorporate it during teaching. Another interesting research was conducted by Tsai& Wu, Braten and Wang(2022) who utilized several innovative technologies to identify participants’ information processing during reading. That study used eye-tracking technology that tried to discover how students allocated their visual attention on text and what strategies they used while reading. The findings indicated that students who scored higher on critical reading were mostly focused on supporting and opposing arguments, while others paid huge attention on unfamiliar words. So critical reading assisted readers to foster their analyzing and evaluating skills which are highly essential while receiving new information. In the study of Moeniasl; Taylor; Debraga; Manchanda; Huggon& Graham (2022) EFL undergraduate students participated by applying critical reading in reading. The findings revealed that students’ performance were low because of their low general English. Also Gao (2019) with EFL students conducted a research on how analytical reading mode influenced on students’ cognitive skills. The research concluded that analytical mode has positive impact on students thinking process. Participants could transfer their thinking from logical to flexible. In one study conducted by Ozensoy(2019) there were discovered the influence of critical reading on students’ reading comprehension. The findings were positive where students were productive in academic reading by using critical reading strategies. In one study, Karacok, Ruegg & Gu(2022) conducted a research for undergraduate students. The findings revealed that in order to improve critical reading students should have access to the wide range of academic sources like books and journals.

Developing critical thinking ability of students has become crucial for their learning (Al Roomy,2022). So how essential to implement critical reading into curriculum? Approaches to this question are ambivalent. On the question of incorporating CR into curriculum, Al Roomy (2022) highlighted that “critical thinking and reading are key skills that EFL students need the most to expedite and promote the learning process”. He suggests that reading plays a pivotal role in developing general English as reading is fundamental receptive skill which is really essential for succeeding in academic course. But what challenges occur while applying critical reading in schools and universities? According to Yuan & Stapleton (2019) the research findings demonstrated that the potential obstacle for applying CR was due to the rigid school policies which hindered intensive implication of CR. Also teachers’ limited and unsystematic knowledge about CR triggered passive implementation of CR during classes (Yuan & Stapleton, 2019). Another interesting research finding show that students considered critical reading as a new subject with challenging questions (Al Roomy, 2022). However, after systematic understanding of strategies of critical reading students task completion boomed. They began look for main ideas of text rather than translating every new words (Al Roomy, 2022). So, implementation of CR in education can transfer students thinking level from lower to higher. But there should

be gradual application. Firstly, language teacher education should emphasize on CR by providing rich and authentic materials to encourage student teachers rectify their CR as future language teachers (Yuan & Stapleton, 2019). To be precise, it is important to study with student teachers' global issues regarding English and methods of teaching them in different socio-cultural contexts. Group discussion in classes about global problems leads learners to analyze, synthesize and evaluate the issues which generally can make lessons more interactive and student-centered. Secondly, teachers should be flexible and creative in order prepare meaningful, engaging tasks with authentic learning materials (Wilson, 2016). For example, as Brookfield (2012) proposed there are variety of activities to utilize during lessons at schools and universities. According to Brookfield (2012) an activities called “critical debate” is designed to persuade students think critically and express their ideas with clear justifications. In this activity students in two groups organize debate about one particular issue. But interesting fact is that they argue against positions they were committed at the beginning. This method makes students to form both supporting and opposing arguments towards one issue. Another activity designed by Brookfield (2012) can be implemented during classes. This is called “Exemplars and Flaws” where students choose a topic which influenced their knowledge about topic. Topic might be about mathematical proof or historical event that students enthusiastic to delve into details and investigate at home. Finally, students in trio share their responses why they made their choice. These explanations follow turn-taking which enrich each students' insight into different events. The most beneficial part of this activity is focusing on particular text, concept that learners encouraged to choose (Brookfield, 2012). However, there are some contradicting viewpoints about application of CR and CT in education. For instance, Willingham (2007) considers that “critical thinking is inextricably intertwined with domain knowledge and highly contextual and students may learn to think in one area but be unable in another”. So, Brookfield (2012) agrees with Willingham's idea and supports the idea of unnecessary of teaching critical thinking within the context of academic subjects or disciplines. He suggests that critical thinking should be taught within the context of students' own life for dealing with challenges they encounter during the college or university period.

Since critical thinking associates with higher order of thinking, critical reading is likely to enhance learners reading skills. As Yuan & Stapleton (2019) suggests that “the cultivation of CR is significant goal of language education in today's increasingly complex social environment”. However, Brookfield (2012) argues that “teaching students to read critically, the way they practice considerably varies from department to department, program to program”. For EFL learners this job requires CT-oriented language teachers who gained deep understanding of CT and have sufficient pedagogical methods to promote CR in their classrooms. But as Brookfield (2012)

mentioned “ critical thinking and reading are not something that only people with college degree can do”. So this method can be learned outside the classroom either. And students have to think critically not only in classroom but outside of class (Al Roomy, 2022). Because students encounter majority of information while surfing the net. So critical reading form a habit of making appropriate assumptions leading to actions which will bring satisfactory results.

Reference list:

- Al Roomy, M. A. (2022). Investigating the Effects of Critical Reading Skills on Students’ Reading Comprehension. *Arab World English Journal*, 13 (1) 366-381. DOI: <https://dx.doi.org/10.24093/awej/vol13no1.24>
- Bağ, H. K., & Gürsoy, E. (2021). The Effect of Critical Thinking Embedded English Course Design to The Improvement of Critical Thinking Skills of Secondary School Learners. *Thinking Skills and Creativity*, 41, 100910. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2021.100910>
- Brookfield, S.D. (2012). Reading and writing critically. *Teaching for critical thinking*. United States of America.129-155.
- Carrigus, R. (2002). *Design in reading: An introduction to critical reading*. New York: Longman.
- Ferdous, Z. and Alam, M. (2022). Exploring the Meaning of Critical Reading. *Language in India*, 22:7 248-252. ISSN 1930-2940
- Gao, Y. (2019, July). Analytical Reading as an Effective Model for Enhancing Critical Thinking. In *4th International Conference on Contemporary Education, Social Sciences and Humanities* (ICCESSH 2019) (pp. 318-322). Atlantis Press. <https://doi.org/10.2991/iccessh-19.2019.72>
- Huijie, L. I. (2010). Developing a Hierarchical Framework of Critical Reading Proficiency. *Chinese Journal of Applied Linguistics* (Foreign Language Teaching & Research Press), 33(6), 40-54
- Karakoç, A. I., Ruegg, R., & Gu, P. (2022). Beyond comprehension: Reading requirements in first-year undergraduate courses. *Journal of English for Academic Purposes*, 55, 101071. <https://doi.org/10.1016/j.jeap.2021.101071>
- Moeiniasl, H., Taylor, L., deBraga, M., Manchanda, T., Huggon, W., & Graham, J. (2022). Assessing the Critical Thinking Skills of English Language Learners in a First Year Psychology Course. *Thinking Skills and Creativity*, 101004. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2022.101004>
- Ozensoy, A. U. (2021). The Effect of Critical Reading Skill on Academic Success in Social Studies. *Eurasian Journal of Educational Research*, 93, 319-337.DOI: 10.14689/ejer.2021.93.15

Tsai, M. J., Wu, A. H., Braten, I., Wang, Ch. Y. (2022). What do critical reading strategies look like? Eye-tracking and lag sequential analysis reveals attention to data and reasoning when reading conflicting information. *Computers & Education*,187 1-15.

Willingham, D. “Critical Thinking: Why it is so hard to teach?” *American Educator* ,2007.31(2),8-19.

Wilson, K. (2016). Critical reading, critical thinking: Delicate scaffolding in English for Academic Purposes (EAP). *Thinking Skills and Creativity*, 22, 256-265. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2016.10.002>

Yuan, R.,Stapleton.(2020). Student teachers’ perceptions of critical thinking and its teaching. *ELT Journal*,74(1),40-48.

SANOAT ISHLAB CHIQUARISHGA HAQ TO‘LANISHI TARIXI

Samandarova Yorqinoy Xolmurodovna - tadqiqotchi

Termiz davlat pedagogika instituti

HISTORY OF THE PAYMENT IN INDUSTRIAL PRODUCTION

Samandarova Yorkinoi Kholmurodovna - researcher

Termiz State Pedagogical Institute

ИСТОРИЯ ОПЛАТЫ ТРУДА В ПРОМИШЛЕННОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

Самандарова Ёркиной Холмуродовна

Термезский государственный педагогический институт

Annotatsiya. Mazkur maqolada tarixda sanoat ishlab chiqarishda haq to‘lanishiga oid davlatlar misolida ma’lumotlar haqida fikr yuritilgan.

Аннотация. В данной статье рассматриваются данные на примере стран относительно выплаты заработной платы в промышленном производстве в истории.

Abstract. This article reflects on the data on the example of the countries in history regarding the payment of wages in industrial production.

Kalit so‘zlar. Mehnatga haq to‘lash, oziq ovqat, uy—joy, sivilizatsiya, ish haqqi, feodal jamiyat, infilyatsiya, iqtisodiy o‘sish, sanoat inqilobi.

Key words. Wages, food, housing, civilization, wages, feudal society, inflation, economic growth, industrial revolution.

Ключевые слова. Заработная плата, еда, жилье, цивилизация, заработная плата, феодальное общество, инфляция, экономический рост, промышленная революция.

Kirish. Ish haqining tarixiy jihati. Ilk jamiyatlar.

Kishilik jamiyatining dastlabki bosqichlarida mehnatga, birinchi navbatda, oziq-ovqat, uy-joy yoki tovarlar kabi natura shaklida haq to‘langan. Ovchilik, terimchilik yoki dehqonchilik kabi ishlarda qat’iy maosh bo‘lmagan. Sivilizatsiyalar rivojlanishi bilan quldorlik instituti paydo bo‘ldi, bu yerda odamlarning mehnati ularning mavjudligi bilan to‘lanadi. Feodal jamiyatida qishloq mehnatkashlari ko‘pincha yerni (uy uchastkasini muhofaza qilish va undan foydalanish huquqi evaziga) belgilangan ish haqisiz ishlagan, ularning hissasi natura shaklida soliqlar hisobiga hisoblangan.

Metodlar: Maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar-tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyiillari asosida yoritilgan.

Tadqiqot natijalari va muhokama: Sanoat inqilobi.

18-19-asrlarda sanoat inqilobining boshlanishi bilan ish haqining tubdan o'zgarishi sodir bo'ldi. Zavod ishlab chiqarishining rivojlanishi naqd to'lov tizimini joriy etish zaruriyatini keltirib chiqardi. Ishchilar naqd ish haqi ola boshladilar, lekin ish sharoitlari va ish haqi ko'pincha juda yomon edi.

Ish haqi nazariyalari. Marjinal mahsuldorlik nazariyasi.

Ushbu nazariyaga ko'ra, ishchining ish haqi uning ishlab chiqarishga qo'shgan marjinal (inglizchada margin trading savdoga qo'shilgan summa) hissasi bilan belgilanadi. Ya'ni, ishchi umumiy mahsulotga qancha qo'shsa, shuncha oladi. Bu nazariya ish haqini ishchining to'plangan bilimi, malakasi va tajribasi funksiyasi sifatida ko'rib chiqadi. Ta'lim va malaka darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ish haqi shunchalik yuqori bo'ladi.

Muzokaralar natijasida ish haqi nazariyasi

Ushbu nazariyaga ko'ra, ish haqi xodim va ish beruvchi o'rtasidagi savdolashish darajasi bilan belgilanadi. Ish haqini belgilashda kasaba uyushmalari va jamoa shartnomalari asosiy rol o'ynaydi.

Bozor raqobati nazariyasi

Bu nazariyaga ko'ra, ish haqi mehnat bozoridagi talab va taklif asosida shakllanadi. Ishchilar uchun yuqori raqobat sharoitida ish haqi yuqori bo'ladi, ortiqcha taklif sharoitida esa ish haqi past bo'ladi.

Iqtisodiy kuchlar

1. Iqtisodiyot holati: Iqtisodiy o'sish va ishsizlikning pastligi sharoitida ish haqi o'sish tendentsiyasiga ega.

2. Inflyatsiya darajasi: inflyatsiya xarid qobiliyatini saqlab qolish uchun ish haqini oshirish zarurligiga olib kelishi mumkin.

Ijtimoiy omillar

1. Ma'lumot va malaka: Oliy ma'lumotli va maxsus malakaga ega bo'lgan ishchilarning ish haqi odatda malakasiz ishchilarga qaraganda yuqori.

2. Jins va yosh: Ish haqidagi farqlar jins va yosh mezonlari bo'yicha kuzatilishi mumkin, bu qabul qilingan ijtimoiy me'yorlar va kutishlar bilan bog'liq.

Siyosiy omillar

1. Eng kam ish haqi to'g'risidagi qonun hujjatlari: Eng kam ish haqi standartlarini belgilash ish haqi tarkibini o'zgartiradi.

Tashkiliy omillar

1. Boshqaruv strategiyalari: Kompaniyada inson resurslarini boshqarish siyosati, jumladan, bonuslar, bonuslar va qo'shimcha imtiyozlar ham umumiy ish haqi tarkibida rol o'ynaydi. Ish haqi evolyutsiyasini tushunish bizga iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy omillarning ish haqi va mehnat sharoitlariga qanday ta'sir qilganligini ko'rish imkonini beradi.

Mehnat va to'lovning dastlabki shakllari.

1. Ibtidoiy jamiyat:

Qadimgi davrlarda mehnatga natura shaklida haq to'langan: odamlarning mehnati evaziga oziq-ovqat va uy-joy berilgan. Asosiy mehnat turlariga ovchilik, terimchilik va dehqonchilikning oddiy turlari kiradi.

2. Qadimgi sivilizatsiyalar:

Qadimgi Misr, Yunoniston va Rimda mehnatning turli shakllari, jumladan, qul mehnati ham mavjud edi. Ishchilar, qoida tariqasida, pul kompensatsiyasini olmaganlar va ularning mehnat sharoitlari va mavjudligi yer yoki mulk egalariga bog'liq edi.

3. Feodalizm:

O'rta asrlarda feodalizm tuzumi mavjud bo'lib, dehqonlar feodallarga tegishli yerlarda mehnat qilganlar. Dehqonlar mehnatiga haq sifatida himoya va yerning bir qismidan foydalanish huquqini olishlari mumkin edi; biroq, ular ko'pincha natura shaklida soliq to'lashlari yoki korvée (erkin mehnat) qilishlari kerak edi.

20-asr va hozirgi zamon. Postindustrial davr:

20-asrda texnologiya, avtomatlashtirish va ishlab chiqarishni boshqarishning yangi shakllari rivojlanishi bilan mehnatni tashkil etish va unga haq to'lashda o'zgarishlar ro'y berdi. Mehnat va eng kam ish haqi to'g'risidagi qonunlar keng tarqala boshladi, bu ko'plab mamlakatlarda mehnat sharoitlarini yaxshiladi.

Mehnatga haq to'lash shakllarini diversifikatsiya qilish:

Zamonaviy dunyoda mehnatga haq to'lash yanada xilma-xil bo'ldi: belgilangan ish haqi bilan bir qatorda, mehnat natijalariga ko'ra mukofotlar, mukofotlar va moddiy rag'batlantirishning boshqa shakllari joriy etildi. “Moslashuvchan mehnat” va masofaviy ish kontseptsiyasining rivojlanishi ish haqi va mehnatni tashkil etishga yangicha yondashuvlarga ham ta'sir ko'rsatdi.

Xulosa.

Ish haqi tarixi, unga ta'sir etuvchi nazariyalar va omillar ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi. Ushbu jihatlarni tushunish mehnat bozoridagi tendentsiyalarni tahlil qilish va bashorat qilishga yordam beradi, shuningdek, zamonaviy jamiyatda adolatli va samaraliroq to'lov tizimini yaratishga yordam beradi.

Ish haqining tarixiy jihati sanoatdan oldingi jamiyatlardan tortib zamonaviy iqtisodiy tuzilmalargacha bo'lgan keng ko'lamli o'zgarishlarni qamrab oladi. Ish haqining tarixiy jihati vaqt o'tishi bilan mehnatga haq to'lash mexanizmlarining o'zi ham, ishchi kuchining ishlash shartlari qanday o'zgarganligini ko'rsatadi. Oziq-ovqat, ijtimoiy va texnologik taraqqiyot, shuningdek, ishchilar huquqlari uchun kurash va zamonaviy mehnat harakati turli mamlakatlar va sanoat tarmoqlarida ish haqining tuzilishi va darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatishda davom etmoqda.

Adabiyotlar:

1. Аллен Р. Глобальная экономическая история. Краткое введение. Пер.с англ. М.: Изд-во Института Гайдара, 2013. – 224 с.
- 2.Заславская М.Д. История экономики: Учебное пособие для бакалавров М.Д.Заславская. – М.: “Дашков и К°”, 2013. – 296 с.
- 3.Зубарева Т. С. История экономики – Новосибирск: Изд-во НГТУ, 1999, – ч. 1. – 73 с.
- 4.Зубарева Т. С. История экономики – Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2001, – ч. 2. – 73 с.
- 5.Tenney Frank// An Economic History of Rome (Second Edition Revised)/Kiechener-2004. - Baltimore, MD, 538 pages.
6. History of economic thought / Harry Landreth, David C. Colander.- 4th ed. 2002.- Boston : Houghton Min, 511 pages.
- 7.<http://www.istmira.com/vsemirnaya-istoriya-v-3-ch-ch-2-xix-v-oktyabr-v84-/3896-soedinennye-shtaty-ameriki-v-konce-xix-nachale-xx-v.htm>

“ISSIQLIK NURLANISHI” MAVZUSINI O‘QITISHDA SAMARALI PEDAGOGIK USULLAR

G‘afforova Shaxnoza Fattayevna

O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti tadqiqotchisi,

Email: shanozgaffarova1991@gmail.com

ANNOTATSIYA

O‘qitishda talabalarni faol ishtirok etishga undash, mustaqil fikrlash va ijodiy ishlash qobiliyatlarini rivojlantirish, shuningdek, o‘qituvchi-talaba hamkorligini kuchaytirish juda muhimdir. Har bir ta’lim texnologiyasi o‘qituvchi va talabalar o‘rtasida samarali hamkorlikni shakllantirishga yordam berishi kerak. Darsliklar va metodik qo‘llanmalar ham zamonaviy talablarga javob berishi kerak. Bu talabalarga mustaqil fikrlash, ijodiy ishlash va o‘rganish jarayonida faol qatnashishga imkon beradigan yangi avlod ta’lim materiallarini yaratishni talab qiladi. Ta’lim jarayonini yanada samarali va talabalar uchun qiziqarli qilish uchun muhim yo‘nalishlarni ko‘rsatib beradi. Bu yo‘nalishlarni qo‘llash bilan biz talabalarning bilim darajasini oshirish, ularni ijodiy fikrlashga undash va o‘qitish jarayonida faol ishtirok etishga undash mumkin.

ASOSIY QISM:

O‘qitish jarayonida maqsad bo‘yicha kafolatlangan natijaga erishishda qo‘llaniladigan har bir ta’lim texnologiyasi o‘qituvchi va talaba o‘rtasida hamkorlik faoliyatini tashkil eta olsa, har ikkalasi ijobiy natijaga, o‘quv jarayonida o‘qituvchi-talabalar mustaqil fikrlashiga, ijodiy ishlashiga, izlanishi, tahlil eta olishi, o‘zi hulosa qila olishi, o‘ziga, guruhga, guruh esa ularga baho bersa, o‘qituvchi esa ularning bunday faolliklari uchun imkoniyat va sharoit yarata oladi. Bizning fikrimizcha ana shu, o‘qish jarayonining asosi hisoblanadi. Har bir dars, mavzu o‘quv predmetining o‘ziga xos texnologiyasi bor, ya’ni, o‘quv jarayonidagi pedagogik texnologiya-bu yakka tartibdagi jarayon bo‘lib, u talaba-talabaning ehtiyojidan kelib chiqqan holda yo‘naltirilgan, oldindan loyihalashtirilgan va kafolatlangan natija berishiga qaratilgan pedagogik jarayondir.

Klaster metodi. Klaster (tutam, bog‘lam) – axborot xaritasini tuzish yo‘li –barcha tuzilmaning mohiyatini markazlashtirish va aniqlash uchun qandaydir biror asosiy omil atrofida g‘oyalarni yig‘ish.

Bilimlarni faollashtirishni tezlashtiradi, fikrlash jarayoniga mavzu bo‘yicha yangi o‘zaro bog‘lanishli tasavvurlarni erkin va ochiq jalb qilishga yordam beradi. Mazkur metod turli g‘oyalar o‘rtasidagi aloqalar to‘g‘risida fikrlash imkoniyatini beruvchi tuzilmani aniqlashni talab etadi. ”Klaster” metodi aniq ob'ektga yo‘naltirilmagan fikrlash shakli sanaladi. Undan foydalanish inson miya faoliyatining ishlash tamoyili

bilan bog‘liq ravishda amalga oshadi. Ushbu metod muayyan mavzuning o‘quvchilar tomonidan chuqur hamda puxta o‘zlashtirilguniga qadar fikrlash faoliyatining bir maromda bo‘lishini ta‘minlashga xizmat qiladi. Bu metod puxta o‘ylangan strategiya bo‘lib, undan o‘quvchilar bilan yakka tartibda yoki guruh asosida tashkil etiladigan mashg‘ulotlar jarayonida foydalanish mumkin.

“Issiqlik nurlanishi” mavzusiga oid “Klaster”

Metod guruh asosida tashkil etilayotgan mashg‘ulotlarda o‘quvchilar tomonidan bildirilayotgan g‘oyalarning umumlashirish va ular o‘rtasidagi aloqalarni topish imkoniyatini yaratadi. Klasterni tuzish qoidasi bilan tanishadilar. Yozuv taxtasi yoki katta qog‘oz varag‘ining o‘rtasiga asosiy so‘z yoki 1 – 2 so‘zdan iborat bo‘lgan mavzu nomi yoziladi.

Grafik oraganayzerlar talabalar tomonidan o‘zlashtirilgan o‘zaro yaqin nazariy bilim, ma‘lumot yoki dalillarni qiyosiy tahlil etishga yordam beradi. Undan muayyan bo‘lim yoki boblar bo‘yicha yakuniy darslarni tashkil etishda foydalanish yanada samaralidir. Uni qo‘llash bosqichlari quyidagilardan iborat:

Grafik organayzerlarni qo‘llash jarayonida har bir guruh muayyan mavzuga oid topshiriqlarni bajaradi.

“Fizik diktant” interfaol metodi

Diktant yozish uchun talabalarga, masalan, quyidagi fizik atamalar havola qilinadi: masalan, atom, elektr zaryadi, kondensator, elektr toki, kuchlanish, qarshilik kabilar.

Diktant yozib bo‘lingach, talabalar har bir fizik atamaning ma’nosini sharhlashlari va uning qaysi bo‘limga oid ekanligini aytishlari lozim bo‘ladi.

- 1- topshiriq. Fizik atamalarining ma'nosini sharhlang.
- 2- topshiriq. Mazkur atamalar bilan bog‘liq formula qoidalarni eslang.
- 3- topshiriq. Berilgan atamalarni ajratib guruhlang.

Shu tariqa fizik diktant tarkibidagi atamalarining og‘zaki sharhlanishi natijasida talabalarda:

- mantiqiy tafakkur doirasi kengayadi va rivojlanadi;
- fikr ifodalash ko‘nikmasi shakllanadi va rivojlanadi;
- dars jarayonida egallangan bilimlar aniqlanadi, umumlashtiriladi, mustahkamlanadi.

“Issiqlik nurlanishi” “Fizik diktant” interfaol metodini qo‘llashga doir

Diktant yozish uchun talabalarga mazkur mavzuga doir atamalar, olimlarning ismu-shariflari, xodisalar beriladi va ular bo‘yicha talabalar o‘zlarining bor bilimlarini namoyon qilishlari kerak. Masalan, xodisa bo‘lsa, uni yoritishi, formula bilan ifodalansa, formulani yozishi va uni tushuntirishi, misollar keltirishi, formulaga oid qoidalarni keltirishi va atamalarni ajratib ko‘rsata bilishi kerak. “Issiqlik nurlanishi” mavzusi bo‘yicha quyidagi tanyach iboralar bo‘yicha fizik diktantni tashkil qilish mumkin: 1. Nurlanish; 2. Temperatura; 3. Sheele; 4. Pikte; 5. Prevo; 6. Issiqlik; 7. Jismning nur chiqarish qobiliyati; 8. Jismning nur yutish qobiliyati; 9. Jismning spektral nur chiqarish qobiliyati; 10. Jismning spektral nur yutish qobiliyati; 11. Absolyut oq jism; 12. Absolyut qora jism; 13. Absolyut kulrang jism; 14. Elektromagnit to‘lqin; 15. Molekula; 16. Atom; 17. Aylanma harakat; 18. Kirxgof; 19. Reley; 20. Stefan; 21. Bolsman; 22. Vin; 23. Chiziqli spektr; 24. Uzlukli spektr; 25. Uzluksiz spektr; 26. Erenfest; 27. “Ultrabinafsha halokat”; 28. Plank; 29. Foton; 30. Kvant. 31. Pirometriya; 32. Radiasion pirometr; 33. Ravshanlik pirometri; 34. Rangli pirometr; 35. Teplovizor; 36. Yorug‘lik manbalari; 37. Cho‘g‘lanma lampa.

“Blis-so‘rov” metodi

Nazoratning bu turida maqsad aniq bo‘lishi, nima uchun blis savollar berilayotganini o‘ylab, rejalashtirib ko‘rilish kerak bo‘ladi. Savollar qo‘llanilishi maqsadga ko‘ra:

- a) mavzuni o‘zlashtirishdagi kamchiliklarni aniqlashga, chuqurroq o‘zlashtirishga erishishi uchun;
- b) ma'lum bir mavzu bo‘yicha olingan bilim, ko‘nikma va malakalarni sinash ko‘rinishlarida bo‘lishi kerak.

Savollar ishonchli, amaliy bo‘lishi lozim. Har bir talabaga beriladigan savollarning oddiylik yoki murakkablik darajasi va mavzu doirasi bir xil bo‘lishi lozim.

Asosiy tushunchalar quyidagilar:

Ochiq savollar – bu muammoli, so‘zlashuvni davom ettirishga imkon beradigan savollar. Ularga qisqa, bir xil javob berish mumkin emas.

Yopiq savollar – bunda oldindan “ha” yoki “yo‘q” tipidagi to‘g‘ri, ochiq javoblarni berish ko‘zda tutiladi.

Biz bu erda ushbu usulni “So‘z o‘yini” metodi bilan birgalikda, kombinasiyalashgan ko‘rinishda o‘tkazilsa, talabalarning ijodkorligini, intuisiya va erudisiyasini yanada rivojlantirishi mumkin. “So‘z o‘yini” metodida “Optika” bo‘limiga hamda ko‘pchiligi mavzuga oid savollar beriladi. Talabalar berilgan “So‘z o‘yini” dan topilgan so‘zlarni topib, qalam yoki ruchka bilan birlashtirib chiqadilar. Ushbu usulni darsning tugashiga 15 – 20 daqiqa qolganda o‘tkazilsa, o‘tilgan mavzu bo‘yicha tushunchalarni, bu sohaga katta ulush qo‘shgan olimlarning familiyalarini, fizikaviy jarayonlarni va fizik kattaliklarni yana bir marta esga tushiradilar. Bu esa mavzuning uzoq vaqt davomida esda qolishini ta‘minlashi mumkin.

“So‘z o‘yini” metodi

1. fizik	Optik jarayon	I	Q	L	I	K	Sh	E	O	E	L	E	K	T	R	O
		S	E	L	E	Y	L	E	V	M	T	I	N	G	A	M
		S	R	R	L	P	E	E	E	O	K	U	A	T	O	M
		I	N	U	A	I	K	T	R	L	E	L	A	A	Y	L
		M	E	T	N	I	N	S	P	S	T	E	A	M	N	A
		P	E	Sh	I	J	A	X	G	Q	O	F	A	N	B	O
		A	R	A	T	I	K	R	O	F	R	A	K	U	N	L
		T	U	R	P	O	K	I	U	G	N	A	R	L	A	N
		Ch	I	Z	I	Q	L	I	Z	L	U	K	S	I	M	S
		U	L		T	I	N	F	R	A	Q	I	I	Z	U	Z
		I	B	A	R	R	E	N	F	L	I	Z	L	K	U	L
		N	A	F	Sh	E	T	S	E	P	L	A	N	K	R	A
		F	A	N	A	R	A	D	P	R	I	L	N	A	Sh	V
		O	V	T	M	E	A	I	I	T	Ya	I	K	Q	U	Yo
		T	K	P	O	T	S	N	R	E	E	Y	N	T	E	Sh
		O	N	I	R	R	I	O	O	M	O	Q	E	Sh	Y	H

(nurlanish); 2. Fizik kattalik (temperatura), 3. Issiqlik nurlanishi tushunchasini kiritgar kimyogar (Sheele); 4. Issiqlik nurlanishi bo‘yicha dastlabki tajriba o‘tkazgan olim (Pikte); 5. Har bir modda nurlanishini aytgan olim (Prevo); 6. Molekular intensivligini tavsiflovchi fizik jarayon (issiqlik); 7. Qora jism nurlanishi formulasini klassik nuqtai nazardan keltirib chiqargan olim (Reley); 8. To‘lqin turi (elektromagnit); 9. Zarra turi (molekula); 10. Bo‘linmas zarra (atom); 11. Issiqlik nurlanishining sababi bo‘lgan harakat turi (aylanma); 12. Qora jism nurlanishi formulasini klassik nuqtai nazardan keltirib chiqargan olimlardan yana biri (Jins); 13. Absolyut qora jism nurlanishi

qonunini yaratgan olimlardan biri (Stefan); 14. Absolyut qora jism nurlanishi qonunini yaratgan olimlardan yana biri (Bolsman); 15. Fizikaning yorug‘lik xossalarini o‘rganuvchi bo‘limi (Optika); 16. Absolyut qora jism nurlanish qobiliyati qonuni muallifi (Kirxgof); 17. Yorug‘likni to‘la yutuvchi jism ranggi (qora); 18. Barcha to‘lqin uzunliklari uchun yorug‘likni yutish qobiliyati bir xil bo‘lgan jism (kulrang); 19. Spektr turi (chiziqli); 20. Spektrning yana bir turi (uzlukli); 21. Issiqlik nurlanishining spektri turi (uzluksiz); 22. “... halokat” (ultrabinafsha). 23. Quyosh nurlanishini 50% dan ortiq nurlanishi to‘g‘ri keladigan spektr sohasi (infraqizil); 24. “Ultrabinafsha halokat” tushunchasini kiritgan olim (Erenfest); 25. Zarrachalarning kvant xarakterda ekanligini taklif qilgan olim (Plank). 26. Yorug‘lik zarrasi (foton). 27. Nemischadan tarjimasini “porsiya” ekanligini bildiruvchi fizik atama (kvant). 28. Temperaturani masofadan o‘lchovchi asbob (pirometr); 29. Optik pirometrlarning bir turi (radiasion); 30. Issiqlik nurlanishi qonunlariga asoslanib temperaturani o‘lchash usuli (pirometriya); 31. Tolasi ko‘rinmaydigan pirometr (ravshanlik); 32. Olamda mavjud eng kuchli issiqlik nurlanishi manbasi (quyosh); 33. Yorug‘likning kvant nazariyasini yaratgan nemis olimi (Eynshteyn); 34. Yorug‘likni kam yutadigan jism ranggi (oq).

XULOSA

“Issiqlik nurlanishi” mavzusining ma’ruza qismini yoritib berish uchun “Klaster” grafik organeyzeridan vosita sifatida foydalanildi va bu talabalarga ma’ruza materiallarini etkazib berishda ancha engillik beradi. “Issiqlik nurlanishi” mavzusining ma’ruza qismi taqdim etilgach, talabalarning mavzuni o‘zlashtirishganini tekshirish uchun oxirgi 10 – daqiqa davomida “So‘z o‘yini” va “Blis so‘rov” usullarining kombinasiyasidan foydalanilsa, qiziqarli va talabalarning mavzuni o‘zlashtirish samarasi yanada oshishi mumkin, “So‘z o‘yini” metodi mavzuga doir atamalarni va tarixiy ma’lumotlarni bilishni talab etadi. Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, grafik organayzerlardan “Issiqlik nurlanishi” mavzusini o‘qitishda foydalanish, talabalarning o‘zlashtirish qobiliyatini va fanga bo‘lgan qiziqishlarini yanada o‘rttiradi. “Issiqlik nurlanishi” mavzusini va boshqa mavzularni ham o‘qitishda axborot kompyuter texnologiyalaridan foydalanish mavzuning samaradorligini, ko‘rgazmaluvchanligining samarasini o‘rttiradi. Hozirgi davr talabalariga javob beradigan darslik, metodik qo‘llanmalar, elektron darsliklarning yangi avlodini yaratish lozim.

Adabiyotlar

1. PQ-3931 of the president of the Republic of Uzbekistan dated September 5, 2018 “on measures to introduce new principles of management into the public education system”.
2. Khakimov, S. R., & Sharopov, B. K. (2023). Educational Quality Improvement Events Based on Exhibition Materials in Practical Training Lessons. American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education, 1(2), 5-10.

3. “STEAM education for English learners”
<http://exclusive.multibriefs.com/content/steam-education-for-englishlearners/education>
4. Akhmedov, B. A. (2021). Cluster-Innovation Technologies in teaching modules of Information Technology Science in education-principles of use. Ministry of higher and secondary special education of the Republic of Uzbekistan, 441.
5. Landsberg G.S., “Optika”, Toshkent, 1981.
6. I.V.Savelev, Umumiy fizika kursi, Toshkent, “O‘qituvchi”, 1976, 3 tom, 444 bet.
7. S.E.Frish, A.V.Timoreva, Kurs obshey fiziki, Moskva, 1957g
8. С.А.Ахманов, С.Ю.Никитин, Физическая оптика, Москва, изд. МГУ, 1998.
9. Л.В.Тарасов, Введение в квантовую оптику, Москва, Высшая школа, 1987.

KIMYONI O'QITISHDA O'QUVCHILARNING QIZIQISHINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

Ametova Guljamila Elbrusovna

Nukus shahri 25-umumiy o'rta ta'lim maktabi kimyo fani o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quvchilarda qiziqish va chuqurroq tushunishni kuchaytiradigan strategiyalar, o'qitish usullari va vositalari haqida umumiy ma'lumot berilgan. Faol o'qitish texnikasi, fanlararo yondashuvlar va o'qitish jarayonida texnologiyalarni birlashtirishga alohida e'tibor beriladi. Tadqiqot natijalari ushbu usullarning talabalarning kimyo sohasidagi faolligi va akademik ko'rsatkichlarini yaxshilashdagi samaradorligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Fanga qiziqish, kimyo ta'limi, o'qitish metodikasi, faol o'rganish, fanlararo yondashuvlar, talabalarni jalb qilish, texnologiya integratsiyasi.

So'nggi yillarda barcha ta'lim darajalaridagi talabalar o'rtasida fanga qiziqishni kuchaytirishga e'tibor kuchaymoqda. Kimyo Markaziy fan bo'lib, turli sohalarda, jumladan tibbiyot, muhandislik, atrof-muhit fanlari va texnologiyalarda muhim ro'l o'ynaydi. Uning ahamiyatiga qaramay, ko'plab talabalar kimyo tushunchalari bilan kurashadilar va ko'pincha uni qiyin va mavhum mavzu sifatida qabul qiladilar. O'qituvchilar uchun muammo kimyoni yanada qiziqarli va dolzarb qilish va shu bilan talabalarning fanga qiziqishini uyg'otishdir.

Ushbu maqola o'qituvchilar turli xil pedagogik yondashuvlarni qo'llash orqali kimyoga chinakam qiziqishni qanday kuchaytirishi mumkinligini hal qilishga qaratilgan. Ushbu yondashuvlarga faol ta'lim strategiyalari, fanlararo o'qitish va virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar kabi zamonaviy texnologiyalardan foydalanish kiradi. Ushbu tadqiqot, shuningdek, ushbu metodologiyalar o'quv natijalarini yaxshilashga va ilmiy fanlarga doimiy qiziqishga qanday hissa qo'shishini o'rganadi.

Fanga, xususan kimyoga qiziqishni shakllantirish talabalarni faol jalb qiladigan va mavzuni Real dasturlar bilan bog'laydigan strategik yondashuvni talab qiladi. Quyida talabalar orasida kimyoga qiziqishni kuchaytirish uchun tavsiya etilgan metodika keltirilgan:

Haqiqiy zamonaviy ilovalari bilan kimyoni kontekstualizatsiya qilish

- Kundalik hayot bilan bog'liq: kimyo o'quvchilar har kuni duch keladigan ovqat pishirish, kosmetika, tozalash vositalari va atrof-muhit kabi narsalarda qanday ishtirok etishini ta'kidlang.

- Sanoat ilovalari: sanoat, tibbiyot, energetika va atrof-muhitni muhofaza qilishda kimyoning ro'lini tanishtirish. Talabalarni kelajakdagi potentsial yo'llar haqida ilhomlantirish uchun kimyo bo'yicha kareralarni muhokama qiling.

- Amaliy loyihalar: talabalarni suvni filtrlash, qayta tiklanadigan energiya manbalari yoki biologik parchalanadigan plastmassalarni yaratish kabi hayotiy muammolarni hal qiladigan loyihalarga jalb qilish.

Interfaol va amaliy ta'lim

- Tajribalar va namoyishlar: muntazam amaliy tajribalar o'rganishni aniq qiladi. Rang o'zgarishi, portlashlar yoki gazlarni yaratish kabi vizual ravishda jozibador va hayajon keltiradigan tajribalarni tanlang.

- Laboratoriya asosida o'rganish: o'quvchilarni laboratoriya tajribalarida nazariyani qo'llashga undash, ularga tushunchalarni passiv o'rganish emas, balki izlanish orqali o'zlari kashf etishlariga imkon berish.

- Virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar: sinfda osongina namoyish etilmasligi mumkin bo'lgan stsenariylar uchun onlayn simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalardan foydalaning va chuqur o'rganish tajribasini taqdim eting.

So'rovga Asoslangan Ta'lim

- Muammoni yechish yondashuvi: talabalarni tajriba orqali savollar berishga, tekshirishga va javob topishga undash. Bu ularga tanqidiy fikrlash va ilmiy yondashuvni rivojlantirishga yordam beradi.

- Amaliy tadqiqotlar: qiziqish va munozarani uyg'otish uchun tarixiy kashfiyotlar yoki zamonaviy muammolardan (masalan, iqlim o'zgarishi yoki sog'liqni saqlash inqirozi) amaliy tadqiqotlar sifatida foydalaning.

- Ilmiy loyihalar: talabalarga o'z qiziqishlari asosida kichik ilmiy loyihalarni loyihalashtirishga, ularni ilmiy jarayonga yo'naltirishga imkon bering.

Hamkorlikda O'rganish

- Guruh ishi: jamoaviy ish va muloqot ko'nikmalarini shakllantirish uchun guruh tajribalari va loyihalarini osonlashtirish, shu bilan birga munozaralar va umumiy o'quv tajribalarini rag'batlantirish.

- Tengdoshlarni o'qitish: talabalarni bir-biriga tushunchalarni tushuntirishga undash, bu esa tushunish va faollikni chuqurlashtirishi mumkin.

Texnologiyadan foydalanish

- Interaktiv vositalar: murakkab molekulalar yoki reaksiyalarni tasavvur qilish uchun interaktiv 3D modellar, onlayn viktorinalar va videolar kabi raqamli manbalarni o'z ichiga oladi.

Kimyoni boshqa Fanlar bilan bog'lash

- Fanlararo ta'lim: kimyoni fizika, biologiya yoki hatto san'at (masalan, rasmdagi ranglar nazariyasi) bilan birlashtirib, uning keng dolzarbligini ko'rsatish va turli qiziqishlarga murojaat qilish.

- Kross-o'quv loyihalari: oziqlanish (biologiya) kimyosi yoki muhandislik (fizika) materiallari kabi fanlarni qamrab oladigan loyihalarni rag'batlantirish.

Hikoya va tarixiy nuqtai nazardan foydalanish

- Kashfiyot Dramatizatsiyasi: mavzuni insoniylashtirish uchun elementlar, reaksiyalar yoki qonunlarning kashfiyotini sarguzasht, raqobat yoki muammolarni hal qilish hikoyalari sifatida taqdim eting.

Ijodiy mustahkamlash va ijodkorlik

- Qiziquvchanlikni rag'batlantirish: qiziquvchanlik va mustaqil fikrlashni mukofotlash. Kimyoni o'rganishda harakat, ijodiy echimlar va ishtiyoq uchun ijobiy fikr bildiring.

- Ochiq topshiriqlar: o'quvchilarga kimyo haqidagi tushunchalarini o'ziga xos tarzda ifodalashga imkon beradigan video, plakat yoki modellar tayyorlash kabi ijodiy loyihalarni amalga oshirish imkonini beradi.

Ekologik va ijtimoiy muammolarni o'z ichiga oladi

- Yashil kimyo: yashil kimyo va barqarorlik tamoyillarini o'rgatish, kimyo ifloslanish va chiqindilarni kamaytirishda qanday ro'l o'ynashini muhokama qilish.

- Ijtimoiy ta'sir: kimyo toza energiya, suvni tozalash va sog'liqni saqlash kabi global muammolarni qanday hal qilishini o'rganing.

Ilmiy jamoalar bilan aloqada bo'ling

- Dala sayohatlari: talabalar kimyoni amalda ko'rishlari mumkin bo'lgan mahalliy sanoat, tadqiqot laboratoriyalari, universitetlar yoki muzeylarga tashriflarni tashkil qiling.

- Mehmon ma'ruzalari: turli sohalardagi kimyogarlarni yoki olimlarni nutq so'zlash va talabalarni o'z ishlari bilan ilhomlantirish uchun taklif qiling.

- Ilmiy yarmarkalar: ilmiy yarmarkalarda ishtirok etishni rag'batlantirish, talabalarga o'z tadqiqotlari yoki tajribalarini kengroq auditoriyaga taqdim etish imkonini beradi.

Ushbu metodologiya faol o'rganish, Real aloqalar va talabalarning faolligini ta'kidlaydi. Kimyoni dolzarb, interaktiv va qiziqarli qilish orqali o'qituvchilar talabalarning fan va kimyoga bo'lgan qiziqishini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

Xulosa.

Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, talabalarning kimyoga bo'lgan qiziqishini oshirishda faol ta'lim metodologiyasi ham, texnologiya integratsiyasi ham hal qiluvchi ro'l o'ynaydi. Ushbu usullar faol ishtirok etishni rag'batlantiradi, tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi va mavhum tushunchalarni yanada qulayroq qiladi. O'qituvchilar ushbu yondashuvlarni talabalarning fan fanlari bo'yicha faolligini va samaradorligini oshirish uchun o'qitish strategiyalariga kiritishni o'ylashlari kerak.

Talabalarning kimyoga bo'lgan qiziqishi va ishlashiga faol ta'lim va texnologiyalarni takomillashtirishning uzoq muddatli ta'sirini baholash uchun tizimli tadqiqotlar o'tkazing.

Ushbu usullarni turli xil o'quv ehtiyojlari va kelib chiqishi bo'lgan talabalar uchun qanday moslashtirish mumkinligini o'rganing.

O'qituvchilarga ushbu metodologiyalardan o'z sinflarida samarali foydalanishlari uchun malaka oshirish imkoniyatlarini taqdim eting.

Ushbu strategiyalarni qo'llash orqali o'qituvchilar qiziqish va fanga bo'lgan muhabbatni uyg'otadigan o'quv muhitini yaratishi mumkin, natijada katta ilmiy muvaffaqiyatlarga va kelajakda ilmiy jamoatchilikka hissa qo'shadi.

Adabiyotlar.

1. Суравегина И. Теория и практика формирования ответственного отношения школьников к природе в процессе обучения биологии: Автореф. дисс. ... докт. пед. наук. – М., 1986. – С. 35.
2. Зверев И.Д. Экология в школьном образовании. - М.: «Знание», 1988. - С. 96.
3. Nishonboeva M.G. Biologiya darslarida ekologik tarbiya. - T.: «O'qituvchi», 1992. – 27 b.
4. Turdikulov E.O. Fizika va ekologik ta'lim. – T.: «O'qituvchi», 1992. – 228 b.
5. Azizxo'jaeva N.N. O'qituvchi tayyorlashning pedagogik texnologiyasi. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2000. – 52 b.
6. Tolipova J.O., G'afurov A.T. Biologiya o'qitish metodikasi. Bakalavriat ta'lim 3. yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma. – T.: «Iqtisod-Moliya», 2007. – 224 b.
7. I.Sh.Ismatov. Kimyo. 10-sinf umuta'lim maktablari uchun darslik. – Toshkent: 2022. – 98 b.
8. N.G'.Raxmatullayev, H.T.Omonov, Sh.M.Mirkomilov. Kimyo o'qitish metodikasi. – Toshkent: “Iqtisod-Moliya”, 2013.
9. G'afurov A. va boshqalar. Biologiya. 10-sinf umuta'lim maktablari uchun darslik. – T.: «SHarq», 2017. - 50 b.

ВАҚФЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Р.М.КЕНЖАБОВЕВА,

*Исломиунослик фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)*

Аннотация: Мақолада вақфларнинг шаклланиши ва ривожланиши, олтин даври ва таназзулга юз тутиши, аксар ислом дунёси мамлакатларида вақфлар мустамлака давридан сўнг олдинги ҳолига қайта олмагани ҳақда сўз юритилган.

Калит сўзлар: ислом ҳуқуқи, вақфлар, вақф мулки, авлодий вақфлар.

Вақфларнинг шаклланиш ва ривожланиш жараёнини шартли равишда 7 босқичга бўлиб ўрганиш мумкин: 1) Пайғамбарлик (нубувват) даври; 2) саҳобалар даври; 3) тобиъинлар ва табаъа тобиъинлар даври; 4) олтин давр (IX-XIV аср); 5) таназзулга юз тутта бошлаган давр (XV-XVI аср); 6) вақфларнинг кескин камайиши ёхуд тугатилиши даври (XVII-XIX аср); 7) вақфларнинг қайтадан жонланиш даври (XX-XXI аср).

Ислом ҳуқуқи тарихида илк қилинган вақф ҳақда баъзи манбаларда Расулуллоҳ (с.а.в.) номини, бошқа манбаларда эса Умар ибн Хаттоб исмини учратиш мумкин¹. Умар ибн Хаттобнинг ўз вақфини ёзиб қўйгани² эса Ислом ҳуқуқи тарихидаги илк ёзма вақфномадир. Манбаларда ислом тарихидаги биринчи вақф Расулуллоҳнинг Мухойрик вафот этганда қилган вақфлари, деб тилга олинган ўринлар мавжуд. Ривоятларга кўра, Мухойрик “Менга бирор кор-ҳол бўлса, мол-мулким Расулуллоҳникидир”, - деб васият қилган. Расулуллоҳ ўша мол-мулкни олиб садақа қилган. Бу воқеа Умарнинг вақфидан анча йиллар олдин юз берган. Шунинг учун Хассоф “Вақфлар” китобида “Исломда биринчи садақа Расулуллоҳнинг вақфларидир”, - деб қайд этган. Умар ҳижрий еттинчи йилда Расулуллоҳ Хайбардан қайтганидан сўнг ҳижрий саккизинчи йилда садақа қилган³. Расулуллоҳнинг Мадинадаги вақфларига тўхталадиган бўлсак, улардан бир гуруҳи саҳоба Мухойрикнинг Мадинадаги мулклари (улар етита девор – Аъвоф, Софийа, Дулол, Масийб, Барақиҳ, Ҳисний, Умму Иброҳим (Расулуллоҳнинг ўғли Иброҳим) боғидан иборат бўлган⁴), иккинчи гуруҳи эса

¹ Ибн Ҳажар Асқалоний. Фатҳу-л-Борий би-шарҳ Саҳиҳи-л-Бухорий. 5-жилд. – Дамашк: Дору-л-фикр нашриёти. – Б. 403; Муҳаммад ибн Али Шавконий. Нийл ал-автор шарҳ мунтако ал-ахёр. 6-жилд. 1-нашр. – Дамашк: Дору-л-фикр нашриёти, х. 1402. – Б. 26.

² Абу Бакр Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Ҳузайма. Саҳиҳи Ибн Ҳузайма. №2483 / тадқиқ этувчи: Муҳаммад Аъзамий. Ислом нашриёти.

³ Қр. Абу Бакр Аҳмад ибн Амр Шайбоний (Хассоф Ҳанафий). Аҳкому-л-вақф. – Қоҳира: Ас-сиқофату-д-динийя кутубхонаси, 1322. – Б. 4.

⁴ Қр. Абу Бакр Аҳмад ибн Амр Шайбоний (Хассоф Ҳанафий). Аҳкому-л-вақф. – Қоҳира: Ас-сиқофату-д-динийя кутубхонаси, 1322. – Б. 4.

Хайбар ва Фадак ерлари ҳамда шаҳарнинг баъзи қишлоқларидан иборат эди. Қайд этилишича, Расулуллоҳ Хайбарни фатҳ қилганида яҳудийлар омонлик тилаб, бунинг эвазига Фадакни у зотга беришган⁵. Расулуллоҳ (с.а.в.) ўз вақфларини бошқариш учун Абу Рофиъни нозир қилган. Абу Рофиъ у вақфдан бир йилга ўзи ва оиласи учун етарлисини олиб, қолганини мусулмонлар учун сарфлаган. Маълумотларга кўра, Али ибн Абу Толиб ҳам Расулуллоҳнинг баъзи вақф мулкларини бошқарган⁶.

Расулуллоҳ (с.а.в.) яшаган даврда кўплаб саҳобалар ўз мулкидан вақф қилишган. Улар қаторида Умар ибн Хаттобнинг юқорида тилга олинган Самғ боғи⁷, Усмон ибн Аффоннинг Мадинада сотиб олиб вақф қилган Румо қудуғи⁸, Холид ибн Валид вақф қилган қалқон, Зубайрнинг ўз уйининг бир қаватини ўғлига ва турмушга чиққунича бўлган муддатга қизига қилган вақфи⁹, Анаснинг Мадинада вақф қилган уйи, Фотима бинту Расулуллоҳнинг Ҳошим авлодларига ва Мутталиб авлодларига қилган вақфини санаб ўтишимиз мумкин. Тўрт халифа даврида масжидлар вақфи юқори чўққига кўтарилди. У даврда масжидлар халифаларга ва амирларга тегишли бўлиб, улар мазкур масжидларнинг имомлари эдилар. Умар ибн Хаттоб даврида масжидлар янада кўпайди. У масжидларни турли шаҳарларда қуришни амр қилди. У тайинлаган волийлардан бири Саъд ибн Абу Ваққос Куфа масжидини таъсис этишни амр қилди. Умар ибн Хаттоб Масжиди Ҳаромни кенгайтиришда ҳам бош-қош бўлган. Кейинчалик Усмон ибн Аффон ҳам Масжиди Ҳаромни кенгайтirdи, атрофдаги жуда кўп уйларни сотиб олди ва унинг таркибига киритди. Али ибн Абу Толиб ҳам турли минтақаларда кўплаб масжидлар қурдирди. Кенг оммага мўлжалланган оммавий вақфлар ҳам тўрт халифа даврида ниҳоятда ривожланган. Улардан йириклари уйлар, экин майдонлари, жанг учун қурол-аслаҳа, ҳайвон ва мол-мулклар, қудуқлар ва сув йўллари дир. Уйларни вақф қилиш, айниқса, оммавий тус олган эди. Вақф қилинган энг йирик экин майдонлари эса Умар ибн Хаттоб, Усмон ибн Аффон, Али ибн Абу Толиб ва Зубайр ибн Авомнинг қилган вақфларидир. Умар ибн Хаттоб Саъд ибн Абу Ваққосга Куфа аҳли учун дарё қазилни, Абу Мусо Ашъарийга эса Басра волийсилик чоғида шу шаҳар халқи учун дарё қазилни амр қилган.

Саҳобалар даврининг охирларида вақфлар масаласида турли қарама-қарши фикрлар ҳам илдиз отган. Кўпчилик, вақфларни, айниқса, авлодий вақфларни қизларни ўз улушларидан маҳрум қилишда бир баҳонага айланиб қолаётганидан

⁵Бу воқеа Имом Ибн Шибх Хасил ибн Хорижадан ривоят қилинган.

⁶Имом Бухорий. “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ”.

⁷Абу Бакр Аҳмад ибн Амр Шайбоний (Хассоф Ҳанафий). Аҳком ал-вақф. – Қоҳира: Ас-сикофа ад-динийя кутубхонаси, 1322. – Б. 10.

⁸Олтин силсила. Саҳиҳул Бухорий. 4-жилд. – Т.: “Hilol-Nashr” нашриёти, 2014, 2018. – Б. 4-5.

⁹Олтин силсила. Саҳиҳул Бухорий. 4-жилд. – Т.: “Hilol-Nashr” нашриёти, 2014, 2018. – Б. 39.

ташвишда эканини билдирган. Хусусан, ривоятларда келишича, Оиша бинту Абу Бакр авлодий вақфларни қизларни ўз ҳаққидан маҳрум қилиш йўлида фойдаланилаётганидан ташвиш билдириб, уни Қуръони Каримнинг Анъом сураси 139-оят¹⁰идаги ҳолатга қиёслаган. Умар ибн Абдулазиз ўз халифалик даврида одамларнинг аёлларни ман этган садақа ва вақфларини вақф сифатида эътироф этилмаслигига доир фармон чиқаришни режалаштирган, аммо бу ишни амалга оширишга муваффақ бўлмай туриб оламдан ўтган. Умар ибн Абдулазизнинг қизлар ҳисобга олинмаган садақаларни рад этганини садақалар ҳам ўғилларга, ҳам қизларга қилиниши кераклигининг исботи, деб хулоса қилиш мумкин.

Ислом давлатчилиги тарихида уммавийлар даврига келиб вақфлар янги фатҳ этилган ўлкалар – Миср, Шом ва бошқа ҳудудлар бўйлаб кенг тарқалди. Бунга сабаб фатҳ қилинган ҳудудларнинг кенгайиши ва вақф соҳаларининг кўпайиши эди. Бу даврда вақфлар фаолияти фақат фақир ва мискинларни қўллаб-қувватлаш билан чекланиб қолмай, кўплаб илм масканлари (дору-л-улум) бунёд этиш, илм олувчиларга маблағлар ажратиш ҳамда масжид ва хайрия уйлари қуриш ишлари ҳам ривожланди. Инсонларнинг вақфларга жиддий эътибор қаратиши натижасида вақфларни назорат қилиш ҳамда яхшилаш ва ривожлантириш учун ҳайъатлар ташкил этилди. Вақфлар аввалига вақф қилувчилар ёки улар тайинлаган вакиллар томонидан идора этилган бўлса, энди вақфлар сони ва турининг кўпайиши натижасида баъзи идоралар вақфларга эътибор қарата бошлади. Қозилар вақфларни назорат қилар ва вақф нозирлари (мутаваллилар)ни ҳисоб-китоб қиларди, агар нозирларда бирор қусур ёки вақфларни сақлаш ва муҳофаза қилишда бирор қониқарсизлик аниқланса, уларни тўғрилашар ёки ишдан олишарди. Ҳишом ибн Абдулмалик замонида Мисрда қозилик қилган Тавба ибн Нимр ибн Ҳавмил Ҳадрабий (ваф. Ҳ. 120 й.) дейди: “Бу садақаларнинг ўрни фақат фақирлар ва мискинлардир. Шундай экан, уларни алдов ва меросдан асраш учун маҳкам тутишим керак”. Вақфлар масаласида ўта эҳтиёткор шахс бўлмиш Тавба ибн Нимр ҳаётлик чоғида унинг ташаббуси билан вақфлар учун қози назорати остида бошқа девонлардан ажратилган мустақил девон ташкил топди¹¹. Бу девон нафақат Мисрда, балки, бутун ислом оламида вақфларни назорат қилувчи илк девон эди. Ўша даврда вақфлар қозилар назорати остида фаолият юритиши одат тусига кирган эди¹².

¹⁰Қаранг: Қуръони Карим ва ўзбек тилидаги маънолари таржимаси / таржима ва тафсир муаллифи: Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. – Тошкент: “Нил” нашриёт-матбааси, 2020. Анъом сураси, 139-оят. Маъноси: “Улар, мана шу чорваларнинг қорнидаги нарсалар эркакларимизга ҳалол, аёлларимизга ҳаром, дерлар...”

¹¹ Муҳаммад Амин. Ал-авфоқ ва-л-хайоту-л-ижтимоъийа би-Миср. 1-нашр. – Қоҳира: Дору-н-наҳдо, 1980. – Б. 48.

¹² Муҳаммад Шилбий. Аҳқому-л-васойо ва-л-авқоф. 4-нашр. – Байрут: Дору-л-жомийя, х. 1402. – Б.288; Муҳаммад ибн Убайд Кубайсий. Аҳқому-л-вақф фи-ш-шарийъати-л-исломийя. 1-жилд. – Бағдод: Иршод нашриёти, х. 1397. – Б.38.

Аббосийлар даврида вақфлар ривожланишда давом этган. Бу пайтга келиб вақфлар фақат фақирлар, мискинлар ва илм олувчилар билан чекланиб қолмай, кутубхоналар ташкил этилди ва уларга маблағлар ажратилди, беморларга бепул хизмат кўрсатадиган шифохоналар қурилди, фақир ва мискинлар учун уй-жойлар қурилди. Шунингдек, бу даврда вақфлар идораси учун бош раҳбар тайинланган ва у вақфлар бошлиғи (садру-л-вукуф) деб аталган. У барча вақфлар назоратини бошқарган ва бу ишни амалга ошириш учун ўзига хос ходимлар (аъёнлар) тайинлаган. Аббосий халифа Маъмун даврида унинг Мисрдаги қозиси Лаҳийъа ибн Аббос Ҳадрабий вақфларни назорат қилган. Бу давр қозилик девонидан алоҳида мустақил вақфлар девони ташкил этилишининг дастлабки босқичи эди¹³. Вақфлар доимо аббосий халифалар томонидан қўллаб-қувватлаб турилган. Ибн Касир ўзининг “Ал-бидоя ва-н-ниҳоя” китобида 631 ҳижрий йил воқеаларида зикр қилишича, ўша йили Бағдодда халифа Ал-Мустансир биллоҳ томонидан қурила бошлаган мадрасанинг қурилиши ниҳоясига етган. Бундай мадраса ҳеч қаерда бўлмаган. Мадрасада таълим олиш жараёнида суннийликдаги тўрт мазҳабга тегишли илм олувчиларнинг ҳар бирига бир хил, яъни тенг имконият яратилган. Ҳар бир мазҳабдан 62 нафардан факих, тўрт нафар ёрдамчи, ҳар бир мазҳабнинг мударриси, ҳадис устози, икки қори, 20 нафар тингловчи, тиббиёт устози ва тиббиёт билан шуғулланадиган 10 нафар мусулмон шахс, етим болалар учун махсус ўқув маскани мавжуд бўлган. У ерда барча учун етарли нон, гўшт, ҳолва ҳамда етарли нафақа бўлган¹⁴. Аббосийлар давлати заифлашганда Миср ва Шомда бир нечта мустақил давлатлар пайдо бўлган. Улардан бири Мисрдаги фотимийлар давлати бўлиб, бу ҳудудда ҳам вақфлар кўпайишда ва ривожланишда давом этган. Бу даврда ҳам вақфлар учун мустақил девон мавжуд бўлган. Бу девон оддий халқ ёки юқори лавозимдаги шахслар қилган вақфлар фаолиятини мувофиқлаштириш, харажатларини назорат қилиш ва бунда вақф қилувчининг шартларига риоя қилинишини назорат қилган¹⁵. Шунингдек, фотимийлар даврида баъзи ҳукмдорлар, хусусан Ал-Ҳоким биамриллаҳ вақфларга, айниқса, масжидлар ва хайрия муассасалари қурилишига катта эътибор қаратган. Фотимий вазирлардан Солиҳ Талоиъ ибн Зурайк ҳам ўз даврида кўплаб вақфлар ташкил қилган¹⁶. Мисрда айюбийлар даврида ҳам вақфлар сони ортиб борган. Бу давлат султонлари вақфлар учун махсус маблағлар ажратишган. Мисол тариқасида айтишимиз мумкинки, одил подшоҳ Нуриддин Маҳмуд ибн Занкий (ваф. ҳ. 569) ҳар бир ҳудудда кўп сонда

¹³ Мухаммад Амин. Ал-авфоқ ва-л-хайоту-л-ижтимоъийа би-Миср. 1-нашр. – Қоҳира: Дору-н-наҳдо, 1980. – Б. 52-54.

¹⁴ Исмоил Ибн Касир. Ал-Бидоя ва-н-ниҳоя. 13-жилд. – Байрут: Мактабату-л-маориф. – Б. 139.

¹⁵ Аҳмад ибн Али ал-Мукризий. Ал-хутоту-л-Мукризийя. 2-жилд. – Байрут: Дор ихёи-л-улум. – Б. 294; Мухаммад Амин. Ал-авфоқ ва-л-хайти-л-ижтимоъийа би-Миср. 1-нашр. – Қоҳира: Дору-н-наҳдо, 1980. – Б. 52-54.

¹⁶ Аҳмад ибн Али ал-Мукризий. Ал-хутоту-л-Мукризийя. 2-жилд. – Байрут: Дор ихё ал-улум. – Б. 295.

мадраса ва хонақоҳлар қуришни амр қилган ва уларга кўплаб мол-мулкларни вақф қилган. У Дамашқда Дору-л-Ҳадис қурдирган ҳамда унга ва унда фаолият олиб боровчиларга кўплаб мол-мулк вақф қилган. Подшоҳ Нуриддин Маҳмуд ибн Занкий ислом тарихида илк ҳадис институти (дору-л-ҳадис)ни қурдирган подшоҳдир. У етимлар учун ҳам таълим масканлари қурдирган ҳамда у ерда етимлар ва уларнинг таълим олишлари учун катта миқдорда маблағлар ажратган, шунингдек, масжидлар қурдирган ва у ердаги Қуръон қорилари учун мол-мулклар вақф қилган. Айюбий ҳукмдорлардан Султон Салоҳиддин ҳам вақфларга жиддий эътибор қаратган. Салибчилар ҳижрий 564 йилда Мисрга ҳужум қилганида улар томонидан асир олинган мусулмонларни озод қилиш учун Булбайс шаҳрини вақф қилган. Бу вақф барча мусулмонлар озод қилингунча давом этган¹⁷. Салоҳиддиннинг вақфлари мамлакатдаги барча хайрия ишларини қамраб олган эди. Вақфларга султонлар томонидан эътибор қаратилиши ва вақфларнинг ривожланиши давом этиб келар экан, айюбийлар даврида подшоҳ Комил ҳукмронлик қилганда вақфлар девонида коррупция авж ола бошлади. Бунга сабаб вақфлар девонининг айрим гуруҳлар томонидан эгаллаб олиниши бўлди. Натижада, вақфлар хароб аҳволга келди. Айюбийлар даврида вақфларда юз берган коррупциянинг кўринишларидан бири вақфларга тегишли бўлган ҳудудларнинг катта маблағ эвазига ижарачиларга бериб юборилиши эди. Мамлуклар даврида ҳам вақфлар сони ва кўлами ортишда давом этди. Миср ва Шомнинг кўпгина ҳудудларида катта-катта ер майдонлари вақф қилинган эди. Бу вақфлар давлатнинг имомларга маош ва масжидларга тўловлар юкини камайтирар эди. Бора-бора вақфлар шу даражада бойиганки, ҳижрий 649 йилда давлат ўз эҳтиёжлари учун вақф бойликларидан қарз тариқасида пул олган¹⁸. Мамлуклар икки ҳарамни сақлаш ва муҳофаза қилиш учун ҳам катта миқдорда вақфлар ажратган. Йўллар ҳолатини яхшилаш, хавфсизлик, таъмир ва бошқалар бунга мисолдир. Фойдаси фақатгина икки ҳарам учун сарфланадиган жуда кўп сонли ва катта ҳажмли вақфлар мавжуд бўлган. Мисрдаги Мамлуклар ҳукмронлиги даврига оид тарихий қайдномалардан маълум бўлишича, вақфлар у даврда шу даражада ривожланганки, ҳокимлар вақфлар бошқарувига эгалик қилишни истаб қолган. Баъзи заиф уламо ва қозилар бу ишда уларга ёрдам беришган ва собиқ султонлар вақфларини олишга фатво беришган. Баъзида эса ҳокимлар фақиҳ ва қозиларга бориб ўтирмай, ўз истакларини амалга ошираверишган¹⁹. Шундай воқеалар ҳам сабаб бўлиб мазкур даврларда баъзи

¹⁷ Маносируддин ибн Фурот. Тарийху-д-дувал ва-л-мулк. 4-жилд. – Б. 23.

¹⁸ Ибн Тағаррий Бардий. Ан-нужуму-з-зоҳироҳ фимулук миср ва-л-қохироҳ. 7-жилд. – Б. 32.

¹⁹ Мухаммад Амин. Ал-авфоқ ва-л-хайоти-л-ижтимоъийа би-Миср. 1-нашр. – Қоҳира: Дор ан-наҳдо, 1980. – Б.322.

уламолар вақфларни инкор қила бошлади. Уларга мисол қилиб Изз ибн Абдус-Салом ва Имом Нававий номларини зикр қилиш мумкин.

Ҳижрий учинчи асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ҳуқуқий жиҳатдан шаклланиб бўлган вақф институти салжуқийлар ва усмонийлар даврида ҳам ривожланишда давом этган. Бу даврларда барча хизматлар бевосита ёки билвосита шаклда вақфлар томонидан амалга оширилган. Салжуқийлар ҳукмронлигининг ривожланиши билан параллел равишда вақф институти ҳам ривожланишда давом этган. Кўп сонли масжид ва мадрасалар очилган. Ижтимоий ёрдам муассасалари сони ортган. Шифохоналар мисли кўрилмаган даражада кўпайган, уларнинг ҳар бирига тегишли йирик вақф мулклари мавжуд бўлган, табиблар ўз маошларини мазкур вақфлардан олишган²⁰.

Усмонийлар даврида шаҳарсозлик ишлари тўлиқ вақф тизими томонидан амалга оширилган²¹. Шаҳарсозлик ишларини амалга оширишда на давлатдан моддий кўмак, на халқдан солиқ олинган²². Таълим, тиббиёт, ижтимоий кўмак, шаҳарсозлик, сувсозлик ва бошқа барча соҳаларда вақфлар давлат кўмагисиз ва халқдан олинмаган йиғимларсиз юқори даражада хизмат кўрсатиш даражасига етган.

Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида алоҳида минтақалар нуқтаи назаридан кўриб чиқадиган бўлсак, Бухородаги бугунги кунгача етиб келган илк вақф ҳужжатларидан бири XIII асрга оиддир. Бу ҳужжат XIII аср охирларида Бухоро-Самжон касабаси Ҳамина қишлоғидаги икки масжид ва Хожа Ҳамина мақбараси қаровида фойдаланиш учун ташкил этилган вақфга тегишлидир. Мазкур ҳужжатдан ўрин олган маълумотларга кўра, масжид ва мақбара учун тўқиш дастгоҳлари, тегирмон, уй ва бошқа кўчмас мулклар вақф қилинган²³. Бухоро вақфига оид илк ҳужжатлардан яна бири XIV аср бошларида Бухоро яқинидаги Фатҳобод мавзесидаги Шайх Сайфиддин Боҳарзий мақбараси, хонақоҳ ва ҳаммомга оиддир²⁴. Бухорода вақфлар энг кўп ривожланган давр Абдуллоҳ хон(1533-1598)нинг Бухорони 1557 йилда Шайбонийларнинг пойтахтига айлантирган вақтига тўғри келади. Бу даврда Бухоро ва унинг атрофларида кўплаб диний, ижтимоий ва маданий мақсаддаги вақфлар қурилган²⁵.

Самарқандда вақфлар энг ривожланган давр эса Темур ва темурийлар ҳукм сурган асрларга тўғри келади. XIV-XVI асрларда Самарқанд минтақанинг сиёсий, диний ва маданий марказига айланган ва бу шаҳарда кўплаб вақфлар

²⁰ O.Turan. Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar. – Ankara: 1988. – Б. 51.

²¹ O.Ergin. Türk İmar Tarihinde Vakıflar Belediyeler Patrikhaneler. - İstanbul, 1944. – Б. 35.

²² A.Ertem.Osmanlıdan günümüze vakıflar.- İstanbul: Divan Dergisi Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları, sayı 6, 1999. – Б.13.

²³ Арендса А. К., Халидова А. Б., Чехович О. Д. Бухарский вакуф XIII. в. Факсимиле, издание текста, перевод с арабского и персидского, введение и комменарий. – Москва. 1979.

²⁴ Чехович О.Д., Бухарские документы XIVв. – Ташкент, 1965.

²⁵ ErşahinS. Sovyetlerin vakıf politikası ve Türkistan'da vakıfların kamulaştırılması. –Б. 132.

курулган²⁶. Темурийлар даврида Нақшбандия шайхларининг йирик намояндасидан бўлмиш Хожа Аҳрор Валий (1404-1490) ва авлодлари атрофида йирик вақфлар ташкил топган. Бу вақф ҳужжатлари айна пайтда Самарқанд ва унинг атрофидаги қишлоқ ва шаҳар ҳаёти ҳақда маълумот беради²⁷. Узоқ йиллар давомида Хоразмда ҳукмрон бўлган Хива Хонлигининг пойтахти бўлмиш Хива шаҳри ҳам вақф жиҳатдан ривожланган ҳудуддир.

Туркистон XIX аср иккинчи ярмида чор ҳукумати қўлига ўтгач, бошқа диний ташкилотлар қаторида вақфлар масаласи ҳам қайта кўриб чиқилад бошлади. Ўрта Осиёнинг катта қисмини бошқаруви остига олган К.П.Кауфман 1867 йилда “Туркистон вилоятини бошқариш тўғрисидаги низом”ни чиқарди. Бу низомда “Туркистон вилоятининг вақф мулкларини бошқариш” тўғрисидаги бўлим мавжуд эди. Шундай қилиб Туркистон вақфлари руслар назоратига ўта бошлади. Мустамлака сиёсатининг вақфларни тартиб олишга бўлган иштиёқи йигирма йилга яқин вақт ўтиб янада ортди. 1886 йилдаги “Туркистон вилоятини бошқариш тўғрисидаги низом”нинг 265, 266, 267 моддалари бевосита вақфлар масаласига қаратилди. Бу моддаларга кўра, халқ фойдаланаётган ва давлат мулки деб қабул қилинган вақф ерлари деҳқонларга берилишига қарор қилинди. Шу билан бирга янги вақфлар ташкил этиш фақатгина “алоҳида ҳолларда” алоҳида рухсат билан амалга ошишига қарор қилинди. Шу йўл билан вақф қуриш ҳам чегараланди. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ҳудудларида вақфлар Совет даври бошлангунга қадар олдинги мақомини сақлаб қолди.

Болшевиклар даврига келиб 1918 йил 23 январда “Черковни давлатдан ва мактабни черковдан ажратиш тўғрисида”ги қарор қабул қилинди. Бу қарорнинг 12 ва 13 моддаларида вақфларга тегишли қуйидаги моддалар мавжуд эди: “Ҳеч бир черков жамияти ва диний жамоат мулк эгаси бўла олмайди. Улар юридик шахс мақомидан маҳрумдир”²⁸; “Россиядаги мавжуд черков жамиятларининг ва диний жамоатларнинг мулки халқ мулки деб эълон қилинди” дейилган эди. Бу қарорга кўра диний ташкилотлар мулк эгаси бўла олмаслиги, уларга тегишли мулклар, хусусан, барча вақфлар халқ мулкига айлантирилиши кўзда тутилган эди.

Ер-сув ислохотининг бошланиши минтақа вақфлари учун энг катта йўқотишни бошлаб берди. Масалан, 1925 йил ноябрида Ўзбекистон КП Конгрессида тупроқ ислохотининг амалга татбиқ этилишига қарор қилинди. Шу қарорга биноан 1925 йил 19 декабрида чиқарилган 168 сонли қарор билан шаҳарлар ташқарисидаги боғлардан ташқари барча вақфлар Қишлоқ хўжалиги

²⁶ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Тошкент: 1994. – Б. 27.

²⁷Чехович О.Д. Самаркандские документы XV–XVI вв. (О владениях Ходжи Ахрара в Средней Азии и Афганистане). – Москва: 1974.

²⁸ ЎРФК ва “Диний ташкилотлар тўғрисида”ги Қонунида эса бунинг акси қайд этилган.

халқ комиссарлигига берилди. Боғлар диний жамоатлар ихтиёрида қолдирилди. Қисқа вақт ўтиб, шаҳардаги вақфлар ҳам мусодара қилиниб даромадлари Маориф халқ комиссарлигига берилди. Фақатгина масжидларнинг вақфларидан имом ва муаззинларга улуш ажратилишига рухсат берилди. Шундай қилиб бу даврга келиб фақат масжидлар вақфлари қолди. ва Халқ Комиссарлари Советининг ... август 1927 йилдаги қарори билан Бош вақф идораси тугатилди ва диний вақфлар ҳам халқ мулкига айланттирилди. Бу қарорда бундай дейилган эди: “Ушбу қарор чиқишидан аввал мавжуд бўлган вақф идоралари томонидан бошқарилган диний вақф мулклари ҳам ҳукумат мулклари деб қабул қилинсин ва Маориф халқ комиссарлиги ихтиёрига ўтказилсин”. Шундай бўлсада 1920 йиллар охирларига қадар вақфлар бутунлай давлат ихтиёрига ўтказилмади. 1930 йилга келиб эса Москвадаги марказий ҳукумат ерсиз аҳолига ер бериш ваъдаси билан қолган вақфларни ҳам халқ мулкига айланттирганини эълон қилди.

Вақфларнинг шу ва шунга ўхшаш тарзда тугатилиши ислом маданияти ривожланган кўпгина мамлакатларга хосдир. Миср, Ливан, Жазоир каби давлатлар бунга мисолдир. Туркияда бу иш амалга ошмаган бўлсада вақф номи ўзгартирилиб бир муддат таъсис номи билан юритилган. Мусулмон жамиятларнинг мустамлака қилиниши оқибатида давлатлар иқтисодиёти, таълим ва соғлиқни сақлаш тизимида катта молиявий рол ўйнаган вақфлар мақсадли ва тизимли равишда заифлаштирилган ва йўқ қилинган. Афсуски, юқори даражада вақф маданияти ва иқтисодий салоҳиятига эга бўлган давлатларнинг аксари вақфлар фаолияти борасида ҳали ҳам ўзининг олдинги даражасига қайта эриша олмади.

PECULIARITIES OF TEACHING ENGLISH IN TECHNICAL UNIVERSITIES

Mustayeva Guldora Salokhiddinovna

Toshkent davlat transport universiteti

Kushakov Yusup Khaytbayevich

Toshkent davlat transport universiteti

Annotatsiya: Zamonaviy globalizatsiya jarayonida ingliz tili nafaqat xalqaro aloqa tili, balki ilm-fan, texnologiya va biznes sohalarida ham muhim rol o'ynaydi. Texnik universitetlarda ingliz tilini o'qitish, talabalarni global mehnat bozoriga tayyorlashda, ularning professional ko'nikmalarini rivojlantirishda va ilmiy tadqiqotlar olib borishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada texnik universitetlarda ingliz tilini o'qitishning o'ziga xos xususiyatlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: ingliz tili, o'qitish jarayoni, terminologiya, muhokamalar, taqdimotlar va loyiha ishlari.

Аннотация: В процессе современной глобализации английский язык является не только языком международного общения, но и играет важную роль в сферах науки, техники и бизнеса. Преподавание английского языка в технических университетах важно для подготовки студентов к мировому рынку труда, развития их профессиональных навыков и проведения научных исследований. В данной статье рассматриваются особенности преподавания английского языка в технических вузах.

Ключевые слова: английский язык, учебный процесс, терминология, дискуссии, презентации и проектная работа.

Abstract: In the process of modern globalization, English is not only the language of international communication, but also plays an important role in the fields of science, technology and business. Teaching English in technical universities is important in preparing students for the global labor market, developing their professional skills and conducting scientific research. This article examines the peculiarities of teaching English in technical universities.

Keywords: English language, teaching process, terminology, discussions, presentations and project work.

INTRODUCTION.

The main purpose of teaching English in technical universities is to prepare students for successful work in professional fields. This includes developing technical and scientific terminology, problem solving and professional communication skills for students. During the course of training, students should develop the skills to read and

understand technical documents, articles and research in English. When teaching English in technical universities, teachers often use materials that contain technical terminology and topics. This allows students to learn specific words and phrases used in their field. For example, students expand their knowledge through materials related to engineering, computer science, biology, or other technical fields.

MATERIALS AND METHODS.

Special attention is paid to practical communication in the course of teaching English in technical universities. Students develop their English language skills through group discussions, presentations and project work. This will help them improve their communication skills and work effectively in a professional environment. Modern technologies and interactive teaching methods are widely used in teaching English in technical universities. Teachers make lessons more interesting and effective with the help of multimedia materials, online platforms and simulations. This makes the learning process more interactive and engaging for students. A cross-discursive approach is used in the teaching of English in technical universities.

This approach prepares students to express themselves in English in a variety of contexts, such as scientific, technical and social discussions. Students also develop skills in using English to solve problems that arise in their fields. In the process of teaching English in technical universities, the qualifications of teachers are also important. Teachers are usually experts in their fields who apply their knowledge and experience to make the process of learning English more effective and interesting for students. English for students at technical universities Various resources are provided for language learning. These resources include e-books, online courses, video tutorials, and interactive programs. Students will have the opportunity to strengthen and develop their knowledge using these resources.

RESULTS AND DISCUSSIONS.

Interactive methods used in teaching English encourage students to actively participate and make the learning process interesting. Students divide into small groups and discuss a specific topic. This method develops exchange of ideas and communication skills among students. Students assume different roles and communicate in specific situations. For example, simulating a conversation between a buyer and a seller. Students prepare a presentation in English on a topic of their choice and present it in class. This method develops the skills of students to express their thoughts and perform in front of the team. Through games, the teaching process becomes more interesting. For example, word games, crosswords or English games played on online platforms. Lessons can be made more interesting with the help of video, audio and interactive programs. Students can watch video materials and then discuss them or answer questions based on audio materials. [2]

By simulating real-life situations, students can put their skills to the test. For example, conducting an interview in English or simulating a business meeting. With the help of modern technologies, students can learn English on online platforms. These platforms have interactive lessons, tests and tasks where students can strengthen their knowledge. Students can prepare creative projects in English, such as writing a blog, making a video or writing a story in English. This method develops their creativity and practical language skills. Students can analyze each other's work through mutual evaluation and feedback. It develops mutual learning and self-assessment skills. Interactive methods in teaching English make the learning process more effective and interesting for students. [5]

With the help of these methods, students develop the skills of practical application of their knowledge, communication and creative thinking. English is the main language of communication in many technical and scientific fields. Students should develop skills in reading and understanding technical materials, articles and research in English. In the process of globalization, students need to work and communicate in an international environment. Knowing English prepares them to participate in international projects, conferences and seminars.[4]

Knowledge of the English language increases employment opportunities for students. Many companies and organizations require professionals who know English. Many technology resources, programs and online platforms are available in English. Students need to be proficient in English to use these resources effectively. Learning English helps to develop cooperation and teamwork among students. This, in turn, is important in solving problems and developing innovative ideas. Thinking and communicating in English encourages students to think creatively and solve problems. These skills are very important in technical fields. Learning English provides opportunities for students to meet and understand other cultures. This, in turn, is important when working in a global environment. Teaching English in technical universities is aimed not only at developing students' language skills, but also at preparing them for their professional and personal development. It plays an important role in making students competitive in the global job market and mastering modern technologies.[3]

CONCLUSION.

The process of teaching English in technical universities has its own characteristics, which play an important role in preparing students for the global labor market. Targeted teaching, technical terminology, practical communication, interactive methods, cross-discursive approach, teacher competence and student resources are key aspects of this process. These features make learning English more effective and interesting for students, preparing them for successful careers in professional fields.

REFERENCES:

1. www.ziynet.uz
2. Абдуллаева, Ш. А. (2019). Педагогик диагностика. Тошкент: Университет,
3. Jumaevich, K. K., & Abdullajonovna, A. G. (2021). Technology of Cooperation in the Formation of Spiritual and Moral Education of Young People in Society and Its Qualimetry. Annals of the Romanian Society for Cell Biology, 7062-7068.
4. Qayumov B.A. Ilg'or xorijiy davlatlardagi ilmiy daraja tizimlari tahlili. // "Ilm-fan va innovatsion rivojlanish". 2020. - №.3. - 136-147 b.
5. Qayumov B. A., Abdullajonova Yu. Oliy ta'limni transformatsiya jarayonida kredit-modul o'qitish tizimini tatbiq etish pedogog va talaba nigohida // Academic research in educational sciences. - 2021. - T. 2. - №. NUU Conference 1. - S. 118120.
6. Sadikova, S. (2020). UNIVERSITY STUDENTS TRAINING SYSTEM FOR PEDAGOGICAL ACTIVITIES. InterConf.

**UMUMIY O‘RTA TA‘LIM MUASSASALARIDA “LESSON-STUDY”
YONDASHUVIDAN FOYDALANISHNING NAZARIY ASOSLARI**

Muradova Feruza Abdurazak qizi

A.Avloniy nomidagi pedagogik

mahorat milliy instituti

2-bosqich tayanch doktoranti

E-mail: feruzabonu_muradova@mail.ru

Annotatsiya: Shiddat bilan rivojlanib borayotgan zamonda umumta‘lim maktablarida ta‘lim sifatini yanada oshirish eng muhim vazifalarimizdan biri hisoblanadi. Shu sababli turli xil metodikalarni ta‘lim tizimida sinab ko‘rish va eng maqbulini ta‘lim tizimi foydalanuvchilariga taqdim qilish darkor. Shu maqsadda “lesson-study” metodikasi orqali ta‘lim tizimini yanada rivojlantirish zarur deb hisoblaymiz.

Annotation: Improving the quality of education in secondary schools is one of our most important tasks in the rapidly developing era. Therefore, it is necessary to test different methods in the educational system and present the most suitable one to the users of the educational system. For this purpose, we believe that it is necessary to further develop the education system through the “lesson-study” methodology.

Kalit so‘zlar: Lesson-study, tadqiqot, o‘qituvchi, o‘quvchi, dars jarayoni, model.

Keywords: Lesson-study, research, teacher, student, teaching process, model.

Lesson study – bu Uzoq Sharqdagi sinfdagi so‘rovning shakli bo‘lib, u hamkorlikda uzoq muddatli o‘rganish orqali o‘qitish va o‘rganishning bir jihatini yaxshilashga qaratilgan. Pit Dadli uning kelib chiqishi va Angliyada foydalanish uchun qanday moslashtirilganligini tasvirlaydi. [3]

Ta‘lim va o‘rganish bo‘yicha tadqiqot dasturi (TLRP) “Sinflarda, maktablarda va tarmoqlarda qanday o‘rganishni o‘rganish” loyihasi davomida o‘qituvchining ta‘lim strategiyalarini baholashdan foydalanish bo‘yicha amaliyotini ishlab chiqish va amaliyotchilar o‘rtasida qanday o‘tkazish mumkinligini o‘rgandi. Loyihaning bir qismi darslarni o‘rganish deb ataladigan kasbiy ta‘lim va amaliyotni o‘tkazishning o‘ziga xos yondashuvini o‘rganishni o‘z ichiga oldi. Tadqiqot davom etmoqda, ammo sinov bosqichi yakunlandi va ushbu maqolaning mavzusi bo‘lib, unda quyidagilar tasvirlangan:

- Lesson study nima?
- U qanday ishlaydi?
- Va nima uchun bu o‘qituvchilar, maktablar va siyosatchilar uchun ahamiyatini oshiradi. [5]

“Lesson-study” nima?

“Lesson-study”ning ildizlari Uzoq Sharqda joylashgan bo‘lib, u Xitoy va Yaponiyada keng qo‘llaniladi. Bu g‘arb o‘qituvchilarining e‘tiboriga 1990-yillarda uchinchi xalqaro matematika va fanlarni o‘rganish (TIMSS) davomida ma‘lum bo‘ldi. Ikki amerikalik tadqiqotchi Ketrin Lyuis va Richard Xiyeber Yaponiyada bo‘lganlarida o‘qituvchilar va maktablar orasida “Lesson-study” yondashuvining keng tarqalgan amaliyotiga duch kelishdi. “Lesson-study” jarayonida o‘qituvchilar guruhlari o‘quvchilarning bilim olishi va o‘z sinflarida yaxshilanishi kerak bo‘lgan rivojlanish sohasini aniqlaydilar. Keyin ular o‘quvchilar ta’limining ushbu jihatiga ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan o‘qitishdagi o‘zgarishlarni surishtiradilar. Quyida Yaponiyada ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan hamda so‘nggi paytlarda olib borilgan keng ko‘lamli o‘qituvchilar tadqiqotlarini ko‘rib chiqamiz.

Bunda bir nechta turli xil fanlardan dars beruvchi o‘qituvchilardan tuzilgan guruh jamoasi shakllantiriladi.

Guruh bir yildan uch yilgacha birga ishlaydi. Ushbu guruhning vazifalari quyidagilardan iborat:

- o‘quvchilarning bilim olishini yaxshilashi va ta’lim sifatini oshirish mumkin bo‘lgan darslarni rejalashtirish;
- ushbu “tadqiqot darslarini” o‘rgatish va hamkorlikda yaqindan kuzatish;
- natijalarni diqqat bilan muhokama qilish va nima sodir bo‘lishini yozish – “muvaffaqiyatlar” va “muvaffaqiyatsizliklar”.

So‘nggi to‘qqiz yil ichida “Lesson-study” AQShning bir qator joylarida ishlab chiqilgan. U Angliya va Gonkongdagi Xalqaro Sifatli Ta’lim Assotsiatsiyasi (IQEA) loyihasida ham qo‘llaniladi. Ushbu maqolada tasvirlangan tadqiqot Buyuk Britaniyadagi darslarni o‘rganish bo‘yicha markazlashtirilgan va moliyalashtirilgan birinchi ishlanma va tadqiqotdir. [4]

“Lesson-study”ning asosiy komponentlari:

- Birgalikda tadqiqot rejimida ishlashning asosiy qoidalari.
- Case o‘quvchilaridan foydalanish.
- Siz o‘rganmoqchi bo‘lgan tadqiqotingiz yoki so‘rovingiz nima uchun ekanligini aniqlash.
 - Diqqatingiz haqida ma‘lum bo‘lgan narsalar bilan bog‘lanish.
 - Birgalikda rejalashtirish.
 - Birgalikda kuzatish va ma’lumotlarni yig‘ish.
 - O‘quvchilar va tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan narsalarni muhokama qilish, tahlil qilish va yozib olish.
 - Amaliyot davomida ma’lumotlarni yozib olish va distillash (masalan, video, kadrlar yoki audiodan foydalanish).

- Boshqalarga yangilangan, takomillashtirilgan yoki o'zgartirilgan ma'lumotlardan o'rgangan narsangizdan o'rganishga yordam berish yo'llarini topish.
- Buni yetkazish uchun artefakt yaratish (xodimlar yig'ilishi, taqdimot, videorolik, murabbiylik qo'llanmasi) va undan foydalanish.

“Lesson-study” qanday ishlaydi?

Darsni tahlil qilish davomida amerikalik tadqiqotchilar yapon o'qituvchilari matematika bo'yicha yanada murakkab fan bilimlariga va tanqidiy jihatdan murakkab pedagogik fanlarga - matematikani qanday o'rgatish va bolalar matematikani qanday o'rganishga oid bilimlarga ega ekanligini aniqladilar. Bu hech bo'lmaganda qisman darsni o'rganish bilan bog'liq. Darsni o'rganish amaliyotni har doim ham, o'quvchilarning o'rganishi va ishlashini yaxshilash mumkin degan fikrga asoslanadi. Yaponiyada pedagogikani tekshirish va takomillashtirish uchun darslarni o'rganish va tahlil qilish guruhlar tuziladi. Guruhlar turli yoshdagi, tajribaga ega va maktab ierarxiyasining turli nuqtalarida bo'lgan amaliyotchilarni o'z ichiga olishi mumkin. Biroq, darsni o'rganish guruhida barcha a'zolar yangi amaliy bilimlarni ishlab chiqish va o'tkazish jarayonida bir xil ahamiyatga ega.

“Lesson-study” guruhi quyidagi jarayonlar orqali fanning ma'lum bir yo'nalishini o'qitish bo'yicha ta'lim sifati va pedagogik bilimlarni yaxshilashga e'tibor qaratadi:

- ✓ Ehtiyojni guruh tahlili (o'quvchilarni o'rganish)
- ✓ ularning amaliyotida pedagogik bilimlardagi kamchiliklar qayerda ekanligini tahlil qilish (o'quvchilar faoliyatini baholash asosida)
- ✓ so'nggi tadqiqotlar ushbu sohadagi o'zgarishlar haqida xulosa qilish.

Guruh o'qituvchilari “tadqiqot” yoki “o'rganish” darsini birgalikda rejalashtirishadi. Ularning maqsadi aniqlangan muammoni hal qilishga qaratilgan. Tadqiqot darsini birgalikda rejalashtirgandan so'ng, bir kishi darsni o'rgatadi, boshqalari esa kuzatadi. Dars uchta (yoki ko'paytmalari - olti yoki to'qqiz) o'quvchining maxsus o'rganishini hisobga olgan holda rejalashtirilgan. Ular sinfdagi turli o'quvchilar guruhlariga xosdir (aytaylik, ushbu fan/aspekt bo'yicha quyi, o'rta yoki yuqori darajali). Darsning har bir bosqichi uchta bosqichning har birining ehtiyojlarini hisobga olgan holda rejalashtirilgan va dars rejasi odatda tadqiqot darsi davomida kuzatuvlar qayd etiladi.

Bir o'qituvchi dars beradi, boshqalari esa - har doim o'quvchilarning xatti-harakati va o'rganishiga e'tibor qaratishadi - ular nima qilishlari va o'rganishlari bashorat qilinganini haqiqatda sodir bo'lgan narsalar bilan taqqoslaydi. Darsdan so'ng guruhda muhokama o'tkaziladi. Bunda o'quvchilarning o'rganishlari kuzatish yozuvlari, yozib olingan video va audiolar yordamida batafsil muhokama qilinadi. Yaponiya va AQSh tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, bu holatga e'tibor qaratish o'quvchilar diqqat-e'tiborini o'rganishga qaratishga va o'qituvchidan e'tiborni

chalgʻitishga yordam beradi, bu esa guruh aʼzolari oʻrtasida erkinroq muhokama oʻtkazish imkonini beradi.

Koʻproq ochiq kuzatuvlar olib borilishi mumkin. Bunda potentsial yechimlar taklif qilinishi, muhokama va mulohazalarda koʻproq xavf-xatarlar oldini olish mumkin. Buning sababi, darsni oʻrganish guruhining barcha aʼzolari darsning egasidir. Bundan tashqari, munozara oʻqituvchi haqida emas - bu ularning barchasi masʼul boʻlgan oʻrganish (yoki uning yetishmasligi) haqida. Muayyan oʻqitish yondashuvni ishlab chiqish va takomillashtirishga qaratilgan tadqiqot darslari siklining oxirida ular mahalliy maktablar va kollejlardan taklif etilgan oʻqituvchilar va maslahatchilar auditoriyasi oldida oʻzlarining amaliyoti va tajribasini baham koʻrish uchun “ommaviy tadqiqot darsi”ni oʻtkazishlari mumkin. Bu tanqidni kengaytiradi, kamchiliklarni bilib olish hamda uni bartaraf etish uchun keng imkoniyatlar eshigini ochadi. Bu butun shahar hamda Respublika miqyosida boʻlib oʻtadigan tadbir, seminar, konferensiya shaklida boʻlishi mumkin. Bu yerda bolalar maktabdan keyin qoladilar va dars zalda oʻqiladi, soʻngra oʻqituvchilar, oʻquvchilar va tinglovchilar oʻrtasida yondashuvning afzalliklari haqida suhbat boʻladi. Bunga qoʻchimcha, Yapon darslarini oʻrganish guruhlarini oʻz natijalarini nashr etadilar. Ushbu tadqiqotlar mamlakatda ishlab chiqarilgan oʻquv tadqiqot adabiyotlarining 50% dan ortigʻini tashkil etuvchi yapon oʻqituvchilari tomonidan keng oʻqiladi. Aksariyat yapon oʻqituvchilari bir vaqtning oʻzida kamida bitta darsni oʻrganish guruhida qatnashadilar.[6]

Nima uchun “Lesson-study” samarali?

Guruh aʼzolari darsni oʻrganishning oʻziga xos elementlari quyidagilardan iborat ekanligini aniqladilar:

Ushbu kuzatuvlarning barchasi oʻquvchilar va ularning oʻrganishiga qaratadi - bu koʻproq oʻquv jarayonlarini koʻrish, tasvirlash va muhokama qilish imkonini beradigan sinfdagi shovqin tezligini sekinlashtiradi.

birgalikda rejalashtirish, oʻqitish va tahlil qilish jarayoni oʻqituvchilarga tadqiqot darsini oʻtkazishda bevosita bir-biridan oʻrganish imkonini beradi. Sinovdagi koʻplab oʻqituvchilar hamkasblarini darsni oʻrganishda ishlab chiqilgan usullarga oʻrgatish uchun darsni oʻrganish usulini moslashtiradilar.

“Lesson-study” boshqa sinfdagi harakat tadqiqoti yoki soʻrovidan nimasi bilan farq qiladi?

“Lesson-study” sinfdagi harakat tadqiqoti yoki soʻrovining koʻplab boshqa shakllaridan farq qiladi. Harakat tadqiqotida oʻquvchilar maʼlum bir tarzda guruhlangan boʻlsa nima boʻlishini oʻrganishga qaratilgan tadqiqot savoli boʻlishi mumkin boʻlsa-da, darsni oʻrganish har doim oʻqitish va oʻrganishning bir jihatini yaxshilashga va taʼlim sifatini oshirishga qaratiladi. Tadqiqot savoli har doim: “Qanday qilib biz x ni y ga samaraliroq oʻrgatishimiz mumkin?” “Lesson-study”

jarayoni juda aniq qadamlarga ega, hatto darsdan keyingi muhokamani o'tkazish usuligacha hamda diqqatni jamlash va yaxshilashga qaratilgan yondashuvlardan biridir. Tadqiqotchilar va tajriba o'qituvchilari tomonidan yuqori darajada tuzilgan “maslahatlashuv” yoki tajriba almashish amaliyotiga o'xshash hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa sifatida shuni ta'kidlashimiz mumkinki, birinchidan: “Lesson-study” yondashuvidan foydalanish maktab ta'limi, professional ta'limda o'qitish sifatini rivojlantirish va yanada takomillashtirishga xizmat qiladi. Uzoq Sharqda vujudga kelgan bo'lib, tajriba o'rganish va sohadagi keyingi ishlanmalar orqali olingan dalillarga ko'ra, ushbu mamlakatda ham ta'lim sifatini oshirish maqsadida qo'llanilishi mumkin. Ikkinchidan: vaqt va resurslarni taqsimlashni qanday tashkil qilish va ustuvorlikni aniqlash yuzasidan ushbu tadqiqotning dalillari shuni ko'rsatadiki, u sinflarga, undagi o'quvchilarga va bevosita o'qituvchilarga hamda ta'lim sifatiga ta'sir qiladigan amaliy bilimlarni ishlab chiqish va uzatish imkonini beradigan jarayonni ta'minlaydi hamda boshlang'ich va o'rta maktablarda o'qituvchilar rivojlanishining barcha bosqichlarida jalb qiladi. Uchinchidan esa ushbu metodika orqali avval o'qituvchida va o'quvchilarda kuzatilgan kamchiliklarni keyinchalik ham qayta-qayta ko'rish va tahlil qilish mumkinligi tufayli ham samaraliroqdir. Shuningdek, taklif etilayotgan yechimlarning kengaytirilgan yig'ilishlarda, seminar va konferensiyalarda muhokama qilinishi ham “lesson-study”ning keng miqyosda tarqalishiga hamda o'qituvchilarni tajriba almashishiga, hamkasblarning kasbiy bilimlarini yanada oshirish va ta'limdagi so'nggi yangiliklardan ham xabardor qilishga zamin yaratadi. “Lesson-study” yondashuvidan foydalanish umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Cordingley, P., Bell, M., Rundell, B., Evans, D., & Curtis, A. (2004). How do collaborative and sustained CPD and sustained but not collaborative CPD affect teaching and learning? London: EPPICentre, Institute of Education.
2. Department for Children, Schools and Families. (2008). Improving practice and progression through Lesson Study: a handbook for headteachers, leading teachers and subject leaders. London: DCSF.
3. Dudley, P. (2008). Lesson Study in England: from school networks to national policy. Presented at the World Association of Lesson Studies Annual Conference, Hong Kong Institute of Education.
4. Dudley, P. (2011) Lesson Study: what it is, how and why it works and who is using it, www.teachingexpertise.com
5. Dudley, P. (2012) Lesson Study in England: from school networks to national policy, International Journal of Lesson and Learning Studies, 1.1 pp 85-100

6. Dudley, P. (2013) Teacher Learning in Lesson Study: what interaction-level discourse analysis revealed about how teachers utilised imagination, tacit knowledge of teaching and freshly gathered evidence of pupils learning, to develop their practice knowledge and so enhance their pupils’ learning, *Teacher and Teacher Education, Teaching and Teacher Education* 34 (2013) 107e121
7. Hadfield, M., Jopling, M., and Emira, M. (2011) An evaluation of the National Strategies Primary Leading Teacher programme. London, Department for Education.
8. Hargreaves, D. H., (2012) A self improving school system: towards maturity, Nottingham, NCSL Pedder, D. and Opfer, D., (2012) Professional learning orientations: patterns of dissonance and alignment between teachers’ values and practices, *Research Papers in Education*, London, Routledge pp 1-32
9. Norwich, B., Dudley, P. and Ylonen, A (Forthcoming) What Lesson Study can contribute to the classroom based formative assessment of pupils’ learning difficulties.
10. Robinson, V., Hohepa, M., & Lloyd, C. (2009). School leadership and student outcomes: identifying what works and why best evidence synthesis. Auckland: New Zealand Ministry of Education.

UDK:635.1 /.9.

SPIREYA (lat. Spiraea japonica) O‘SIMLIGINING INTRODUKSIYA QILISH VA KO‘PAYTIRISHNING ILMIY ASOSLARI

Akmaljon Axmadjonov

*Andijon qishloq xo‘jaligi va agrotexnologiyalar
instituti tayanch doktoranti*

E-mail: axmadjonovakmaljon85@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada respublikada introduksiya qilinayotgan Rosaceae oilasiga mansub butalar avlodi - Spiraea japonica (Spireya) o‘simligi haqida ma‘lumotlar berilgan. Shuningdek, Spiraea japonica manzarali buta o‘simligini introduksiyasi va ko‘paytirish texnologiyasi bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishlarining mazmun va mohiyati yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: introduksiya, manzarali butalar, ko‘kalamzorlashtirish, ko‘paytirish texnologiyasi, Spiraea japonica (Spireya)

Annotation: This article provides information about the plant Spiraea japonica (Spiraea), a genus of shrubs belonging to the Rosaceae family, which is being introduced in the republic. Also, the content and essence of the scientific research work on the introduction and reproduction technology of the ornamental shrub plant Spiraea japonica is explained.

Keywords: introduction, ornamental shrubs, landscaping, propagation technology, Spiraea japonica (Spiraea)

Barcha rivojlangan mamlakatlarning ilmiy-tadqiqot muassasalarida manzarali o‘simliklarni bioekologik xususiyatlarini o‘rgangan holda introduksiya qilish va ko‘paytirish usullarini ishlab chiqish istiqbolli yo‘nalishlardan hisoblanadi. Ko‘kalamzorlashtirishda o‘simliklarning manzaraviylik xususiyati hamda o‘sib rivojlanishiga ekologik omillarning ta’siri bo‘yicha tadqiqotlar dolzarb hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoev tomonidan so‘ngi 7 yilda O‘rmon xo‘jaligi sohasiga alohida e‘tibor qaratilib, sohaga oid bir nechta qaror va farmonlar chiqarildi. Respublika O‘rmon xo‘jaligi agentligi tomonidan manzarali o‘simliklar ko‘chatlarini yetishtirishning ilmiy asoslarini hamda istiqbolli texnologiyalarini ishlab chiqishga alohida e‘tibor bermoqda. Mamlakatimiz iqlimiga moslashtirilgan manzarali, istiqbolli va qurg‘oqchilikka moslashgan introdutsent o‘simliklarning bioekologik xususiyatlarini o‘rganish, ularga ta’sir etuvchi omillarni tadqiq etish hamda ko‘kalamzorlashtirish ishlari uchun ko‘paytirish usullarini takomillashtirish dolzarb hisoblanadi.

Respublikamiz atmosferasi va tuprog‘i qurg‘oqchil bo‘lganligi sababli, havo harorati keskin o‘zgaruvchan bo‘lib, o‘simlik dunyosi hamda qishloq xo‘jaligiga katta zarar yetkazadi. Shuning uchun ishlab chiqarishga mahalliy va introduksiya qilingan manzarali daraxtlar va butalar turlarining qurg‘oqchilikka, issiqqa va sovuqqa chidamliligini, ularning biologik va xo‘jalik xususiyatlarini o‘rganish ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega.

O‘zbekistonda havoda chang ko‘pligi bilan farq qiladi. Yashil daraxtzorlar shahar ko‘chalaridagi havoni almashtirib, xarakat qilishiga yordam beradi, ularni tozalaydi. To‘liq o‘rmonzor havoni changdan to‘liq tozalaydi. Zararli mikroorganizmlarning sonini 45-50% ga kamaytiradi.

Xozirgi kunda respublikamizda introduksiya qilinayotgan o‘simliklardan biri Rosaceae oilasiga mansub butalar avlodi - Spiraea japonica (Spireya) o‘simligidir.

Spireya har qanday hududda uyg‘un ko‘rinadi: asosiy kirish joyida, maydon atrofidagi panjara sifatida. Spireya turini tanlashda xarakterli nav xususiyatlarini hisobga olish kerak: past va yuqori haroratga chidamlilik, yuqori yoki past er osti suvlari va boshqalar. Aksariyat o‘simliklar janubiy kengliklarda qishki sovuqdan himoyalaniшни talab qilmasdan o‘sadi.

Spiraea (lat. Spiraea) - pushti oilaning bargli buta, lotin tilida uning nomi "spiral" yoki "egilish" kabi ma'nolarni anglatadi. Bu o'simlikning deyarli 100 turi mavjud bo'lib, ular shakli, barglari va gullarining rangi, shuningdek gullash davri: bahor va yozda farqlanadi. Va bu turlarning xilma-xilligi orasida Yapon spirea (lat. Spiraea japonica) ni ta'kidlash zarur, kelib chiqishi Yaponiya, Xitoyning tog'li hududlari, Himoloy tog'lari. 1 m balandlikdagi bu buta zich joylashgan ingichka o'ralgan kurtaklar bilan qisqa skelet shoxlariga ega. Barglari cho'zinchoq, elliptik, tishli. Barglarning rangi mavsumiy bo'lib, och yashildan jigarranggacha o'zgaradi.

Har qanday bog` butasi singari, spirea erta bahorda yoki barglar tushganidan keyin ekiladi, ammo yapon spirea o'z ichiga olgan yozda gullaydigan spirea turlarini eng yaxshisi erta bahorda ekilgani maqul, ammo kurtaklari boshlanishidan oldin ekish uchun vaqt topish juda muhimdir. Yapon spirea ekish uchun joy tanlashda, siz bilishingiz kerakki, bu o'simlik juda yorug'likni yaxshi ko'radi va kuniga uch-to'rt soat to'g'ridan-to'g'ri quyosh nuri etarli bo'lsa ham, yorug'lik qancha ko'p bo'lsa, spirea shunchalik chiroyli bo'ladi. . Yapon spirea uchun tuproq tarkibi ahamiyati yo`q, ammo unumdor tuproqda u yaxshi o'sadi va ajoyib tarzda gullaydi.

Yapon spireasini ko`chirib o`tqazish ishlari kuzda, barglar rangini o'zgartira boshlaganda amalga oshiriladi. Jarayonni bulutli kunda bajarish yaxshiroqdir. Ko`chirib o`tqazilgan buta bilan qilinadigan birinchi narsa, barcha quritilgan qismlarni, eski novdalarni, skelet shoxlarini surgun ustidagi kurtakni qazish va kesishdir. Yangi "yashash joyi" uchun chuqur qaziladi, uning o'lchamlari butaning ildiz tizimining o'lchamiga (odatda 50x50 sm) bog'liq. Bundan tashqari, chuqurni quritish va

ventilyatsiya qilish uchun vaqt bo'lishi uchun buni oldindan qilish tavsiya etiladi. Buta ekilgan va 1: 2: 1 nisbatda qum, er, torf qo'shilishi bilan tuproq aralashmasi bilan sepiladi. Yer oyoq bilan bosib chiqiladi va mulchalanadi. Sentyabr-oktyabr oylarida ko'chirib o'tqazilgan Spirea, jiddiy sovuqlarning boshlanishi bilan kuchayish uchun vaqt topadi.

Spiraea japonica yaxshi suv drenaji bo'lgan nam tuproqda eng yaxshi o'sadi, ammo qisqa muddatli qurg'oqchilikka bardosh bera oladi. Ertalab va kechqurun musluk suvi o'rniga yomg'ir yoki distillangan suv bilan sug'orilgan ma'qul (muskuk suvi tarkibida kaltsiy, magniy va boshqalar kabi aralashmalar mavjud va ular tuproqni siqishi, havo o'tkazuvchanligini kamaytirishi, ildizlarning nafas olishiga zarar etkazishi mumkin). Agar bir necha kun yomg'ir yog'sa, o'simlikni bir muncha vaqt sug'orib bo'lmaydi. Yozgi yomg'ir 2,5 sm dan kam bo'lsa, u holda o'simlik haftada bir marta sug'orilishi kerak. Sug'orish to'liq bo'lishi kerak, lekin ortiqcha suv to'planmasdan. Agar o'simlik suv bosgan tuproqda uch kundan ortiq qolsa, ildizlarning chirishiga, sarg'ayishiga, so'lishi va barglarning tushishiga olib kelishi mumkin va o'simlik oxir-oqibat o'ladi. Barglar qurib qolsa va tuproq yuzasi qurib qolsa, ehtimol o'simlik etarli suvga ega emas va zudlik bilan sug'orilishi kerak. Barglarning uchlari sarg'aygan va quruq bo'lsa va sirdagi tuproq nam bo'lib qolsa, bu, ehtimol, ortiqcha suvdan kelib chiqadi.

Tadqiqotning maqsadi Andijon viloyati sharoitida ayrim manzarali butalarni tanlash, introduktsiya qilish, muxitning tabiiy iqlim sharoitiga moslashish darajasi va tarqalish arrealini tadqiq etish, bioekologik xususiyatlarini o'rganish xamda ko'paytirish texnologiyasini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning maqsadi aynan shu masalaga qaratilgan bo'lib, Andijon viloyatida tarqalgan ayrim manzarali buta turlarini ko'paytirish texnologiyasi va bioekologiyasini o'rganishga qaratilgan.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat:

Andijon viloyatida ayrim manzarali buta turlarini tanlash va introduktsiya qilish;

Tanlangan butalarni yasil qalamchalaridan ko'paytirishning samarali usullarini aniqlash;

Tanlangan butalarni yog'ochlangan qalamchalaridan ko'paytirishning samarali usullarini aniqlash;

Tayyorlangan qalamchalarni hech qanday ishlov bermay ekish.

Tayyorlangan qalamchalarni qumga ekish

Tayyorlangan qalamchalarni Kornovin eritmasida 12 soat uyitib ekish

Tayyorlangan qalamchalarni chirindi, gong, qum, tuproq aralashgan mahsus yerga ekish

Geografik tarqalishi, muxitga moslashish darajasini o'rganish uchun ilmiy ekspiditsiya tashkil etish;

Tadqiqot o‘tkaziladigan joyning tabiiy-iqlim sharoitlarini Andijon viloyati meteostansiyasi ma’lumotlari bo‘yicha o‘rganish.

Fenologik fazalarini kuzatishda kurtaklarni bo‘rtishi, gullash boshlanishi, qiyg‘os gullashi va tugashi, urug‘larining pisha boshlashi, qiyg‘os pishishi va tugashi, barglarning rangini o‘zgarishi, barglarni to‘kilishi va vegetatsiyasining tugashi qayd etib boriladi.

Fenologik fazalar, o‘simliklarning o‘sish davomiyligi va o‘zgarishlarni kuzatish I.N.Beydeman uslubidan foydalaniladi.

Kurtaklarning yozilish sanasi sifatida aksariyat o‘simliklarda kurtaklardan barg uchlari chiqa boshlagan kun qayd etiladi. Kuzatuvlar kun ora amalga oshiriladi.

Tanlangan ayrim xushmanzara butalarning umumiy holati: har yili bahor va kuz fasllarida 5-ballik darajada o‘simlikning tup tanasi qalinligi, yillik o‘suv darajasi, barglar o‘zgarish jadalligi va boshqalar bo‘yicha baholanadi.

Barglar rangini o‘zgarishi kuzda o‘rganiladi va ballarda ifodalandi: 0-barglarning rangi o‘zgarmagan; 1-rang alohida barglarda o‘zgargan; 2-rang 10% barglarda o‘zgargan; 3-rang 30% barglarda o‘zgargan; 4-rang 70% barglarda o‘zgargan; 5-rang 70% dan ortiq barglarda o‘zgargan.

Xazonrezgilikning boshlanishi - bargning tabiiy to‘kilishida 20- 25% barglar to‘kilgan sanadan aniqlanadi. Xazonrezgilik kuzatuv ishlari har besh kunda bir marta o‘tkaziladi.

Bargining to‘kilish darajasi sovuq tushgunga qadar vegetatsiyasi to‘liq yakunlanmaydigan navlarda ko‘z bilan tavsiflanadi. Natijalar foizlarda ifodalanadi (20, 40, 60 yoki 80% barglar to‘kilgan). Bunday navlarda vegetatsiyaning yakuni sifatida o‘sishni to‘xtashiga olib keluvchi barqaror sovuq tushgan sana qayd etiladi.

Barcha fenologik kuzatuvlar ob-havo sharoitlari bilan uzviy bog‘lanadi. Tanlangan ayrim xushmanzara butalarda o‘tkazilgan fenologik kuzatuvlar bo‘yicha fenofazalar o‘tishining eng ertagi, o‘rtagi va eng kechki muddatlarini aniqlanadi. O‘rtagi muddat sifatida kuzatuv yillarida eng ko‘p uchragan fenofaza boshlanish sanasi ko‘rsatiladi.

Spireya ko‘chatlarini yog‘ochlashgan qalamchalardan ko‘paytirish usullarini ishlab chiqishda quyidagi tajribalar amalga oshirildi.

Yog‘ochlangan qalamchalarni tayyorlash va ekish muddati.

- tajriba maydonida Veygelaning 60x15 sm sxemada ko‘chatzori barpo etiladi;
- bir yillik novdalaridan kuzda noyabr oyining birinchi o‘n kunligida qalamcha tayyorlab, erga ko‘mib qo‘yib va erta bahorgacha o‘ralarda saqlanib mart oyining birinchi o‘n kunligida ekildi (nazorat);

Tajriba obektlaridan namunalar har biridan 50 donadan to‘rt qaytariqda 200 donadan qalamcha tayyorlandi;

Tayyorlangan qalamchalar, ochiq maydonga hamda kochatlar yetishtirish uchun

qurilgan maxsus issiqxonaga ekilib, parvarishlanmoqda. Tajribada tadqiqot ob’ekti sifatida Spireya butalarining yashil qalamchalaridan foydalanildi. Yashil qalamchalar ko‘paytiriladigan substrat quyidagi tarkibga ega bo‘ldi: ustki 10 sm lik qatlam – yog‘och qirindisi (apilka, chirindi, apilka+qum), pastki 15 sm lik qatlam maydalangan tosh(Shebyonka).

Yashil qalamchalar joriy yilgi novdalardan 10-12 sm uzunlikda erta tongda kesib olinib sun‘iy substratlarga ya’ni Tuman xosil qiluvchi suniy ob’ektga 5x5 sm sxemada ekildi.

Qalamchalarni tayyorlash va sun‘iy substratga o‘tqazish quyidagi muddatlarda amalga oshirildi: 05.08.2024 yil

Tadqiqot ob’ektlarining yashil qalamchalari S.Ya.Islamov (2015) tomonidan ishlab chiqilgan uslub bo‘yicha mikroiqlimi avtomat tarzda boshqariladigan maxsus inshootda o‘stirilmoqda.

Tadqiqotlar natijasida olingan barcha ma’lumotlar excel programmasida standart og‘ish, korrelyatsiya kabi statistik tahlillar B.A.Dospexov «Metodika polevogo opita» (1985) usulida amalga oshiriladi.

Tajribalar davomida quyidagilarga alohida ahamiyat berib boriladi.

1. Ko‘chatlarning yer usti qismining balandligi ildiz bo‘g‘zidan eng katta vertikal novda o‘shining yuqori nuqtasigacha 1 sm dan oshmagan xato bilan o‘lchanadi.

2. Ko‘chatlar poyasining balandligi 1 sm dan oshmagan xato bilan ildiz bo‘g‘zidan pastki asos shoxiga qadar o‘lchanadi.

3. Ko‘chatlarning poya diametri 1 mm dan oshmagan xato bilan ildiz bo‘g‘zidan 1,3 m balandlikda o‘lchanadi.

4. Butalar ko‘chatlari kronasining diametri gorizonttal ravishda boshqa o‘zaro perpendikulyar yo‘nalishdagi eng keng nuqtasida 1 sm dan oshmagan xato bilan o‘lchanadi. O‘lchovlarning yig‘indisi ikkiga bo‘linadi.

5. Eng katta asosiy shoxning uzunligi poyadagi boshlanish nuqtasidan asosiy kurtakning o‘sh nuqtasigacha 1 sm dan oshmagan xato bilan o‘lchanadi.

6. Ko‘chatlarning ildiz tizimining diametri gorizonttal ravishda o‘zaro perpendikulyar ikki yo‘nalishda keng qismida 1 sm dan oshmagan xato bilan o‘lchanadi. O‘lchovlarning yig‘indisi ikki baravar kamayadi.

7. Ildiz tizimining uzunligi ildiz bo‘g‘zidan vertikal kesmaning pastki nuqtasigacha 1 sm oshmagan xato bilan o‘lchanadi.

8. Ildizchimining diametrini aniqlash uchun u gorizonttal ravishda o‘zaro perpendikulyar ikkita yo‘nalishda o‘lchanadi va o‘lchovlar yig‘indisini ikkiga bo‘linib, ildizchimning diametri olinadi. Ildizchimning balandligi vertikal ravishda 1 sm dan oshmagan xato bilan o‘lchanadi.

Yapon spirea urug'lari nav xususiyatlarini saqlamaydi, shuning uchun faqat duragay bo'lmagan turlarini shu tarzda ko'paytirish mumkin. Urug'larning eng yaxshisi bahorda oldindan namlangan bargli tuproqli qutilarga ekilgan. Ustidan, torf bilan mulchalanadi. 10 kundan keyin yuqori sifatli urug'lar unib chiqadi, ular uch oydan keyin ochiq erga ekiladi. Yapon spireasini qatlamlash orqali ko'paytirishni erta bahorda barglar gullashdan oldin amalga oshirilishi kerak. Buning uchun butaning pastki shoxlari erga egilib, gorizontal holatda, masalan, sim yordamida biriktiriladi va ustiga tuproq sepiladi. Bu joylar muntazam ravishda sug'oriladi. Kuzga kelib, bu erda mustaqil butalar paydo bo'ladi. Iyun oyining ikkinchi yarmidan boshlab yapon spireasini kesish mumkin. Buning uchun to'g'ri shox bir necha bo'laklarga bo'linadi, ular teng nisbatda daryo qumi va torf aralashmasiga ekilgan. Bu usul yuqori namlikni talab qiladi. Shuning uchun qalamchalar suv bilan purkab turiladi va kuniga kamida 4 marta sug'orilishi kerak. Qishda qalamchalar usti barglar bilan qoplanadi va bahorda ular yangi joyga ko'chirib o'tqaziladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ефимов С.В. Род Раeonia L. Современные направления интродукции и методы оценки декоративных признаков: Автореф. дис...канд. биол. наук. М., 2008. – 24 с.
2. Методика госсортоиспытания сельскохозяйственных культур (декоративные культуры) / М.: Колос, 1971. – Вып. 6. – 224 с.
3. <https://www.greenmarket.com.ua/blog/landshaftniy-disain/spireya-yaponskaya/>
4. <https://floristics.info/ru/stati/sadovodstvo/3826-spireya-yaponskaya-posadka-i-ukhod-opisanie-sortov.html>
5. <https://trizio.ru/spireya-yaponskaya-90-foto-854>
6. https://www.picturethisai.com/ru/care/Spiraea_japonica.html
7. <https://sad.ukr.bio/ru/articles/10700/>

A HEALTHY LIFESTYLE IS THE GUARANTEE OF HEALTH

M. Ashurova, U.Maxamatov -

clirik resident D.Abselyamov

Fergana Medical Institute Public of Health.

Uzbekistan. Fergana.

Abstract. Good health marriage style is this behavior risk factors control to do through health to keep and contagious was not diseases risk to reduce help giving of a person marriage is the style .

The following 7 most important rules of a healthy lifestyle will remind you of the routines that we already knew, but with the small worries of life, we forgot and could not implement them:

Keywords : sport, yoga, dance, sleep

1. Regular exercise. Sport is one of the main conditions for living a healthy life until the end of our life. He does not choose age, place, or even circumstances. [1,2]

It has many forms, forms and methods. There are types of yoga, pilates, walking, running, pull-ups, athletics, dancing, rafting, bodybuilding, gymnastics, football, etc.

Choose what you want, as long as you are physically active. If you do sports for 30-60 minutes, not every day, it is enough for you to be healthy. You need to sit less and move more. If your profession requires you to work sitting, take a break of at least 5 minutes every hour and do various light exercises during this time to tone your shoulders, back and legs.

2. Proper and healthy diet. Include in your diet more natural products - fruits and vegetables, foods rich in vitamins and minerals. Fruits and vegetables, bread and various porridges should make up 65% of the diet, 30% should be meat and dairy products, and 5% should be allocated to sweets and fats. Food should be as fresh as possible, suitable for the season. More space should be reserved for plants in spring and summer, and products rich in protein and fat in winter. Drink about 2 liters of water every day.[5,6,7] Avoid fast food, carbonated drinks, convenience foods, chips and crackers, and many other artificially flavored, colored, and shaped foods. Do not mix different foods when eating. Fruits should be consumed half an hour before meals, tea and drinks 1-2 hours later. After 19:00 it is allowed to eat only a little apple.[8,9]

3. Giving up bad habits. Open a wide path to a healthy lifestyle by giving up tobacco and alcohol products, the main enemies of our body, and various harmful habits (you know them well). Every cigarette you don't smoke, every glass of vodka you don't drink is an important step towards a healthy life.[10,11]

4. Establishing and following an agenda Strictly follow the agenda. First of all - 8 hours of sleep! Second, get used to sleeping at the same time of day and waking up at a certain time! Sleep disturbance gradually harms the human psyche and emotions, reduces the mood for work, and can later cause the development of various chronic, serious diseases.[12,13]

5. Positive mood Another important rule of a healthy lifestyle is bright and positive mood! Enjoy life more, don't pay too much attention to failures and bad luck, always find the strength to move forward and don't hold grudges, bad suspicions against people, be forgiving and tolerant. [14,15,16] Do not try to compare with the ignorant!

6. Fresh air. Always keep your house, room and office clean, clean it every day, open the windows and provide fresh air. To be in a normal physical condition, it is necessary to know how to breathe deeply and correctly. It is not enough to walk in the heart of nature, open the windows for a certain period of time, do physical work in the garden or in the open air.[17,18,19]

7. Follow the rules of personal hygiene.

Washing hands before and after eating, brushing teeth before sleeping and after eating, clean clothes, strict adherence to cleanliness in general are the main conditions of a healthy lifestyle. [20,21,22,23]

Don't forget! A healthy lifestyle is a guarantee of health, strength and prevention of any diseases. It is a guarantee of success and development of various aspects of a person.

A person who adheres to the rules of a healthy lifestyle will have a place in the family, work team, society in general, learn to overcome various difficult situations, not to lose oneself in the face of life's difficulties. One more thing! The rules of a healthy lifestyle support each other, and one cannot happen without the other. By starting to implement them now and not leaving them for tomorrow, we will take our first steps towards a healthy and happy life.

List of used literature

1. Ashurova MD et al. NEGATIVE CONSEQUENCES OF POOR AND IRREGULAR DIET AND RECOMMENDATIONS FOR HEALTHY DIET //Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research. - 2023. - T. 10. – no. 11. – S. 509-512.
2. Ashurova M. D. et al. THE PLACE AND ROLE OF HEALTHY AND HIGH-QUALITY NUTRITION IN STUDENTS'MASTERY OF EDUCATIONAL ACTIVITIES //Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research. – 2023. – T. 10. – №. 11. – C. 506-508.

3. Ashurova, M. D., Makhamatov, U. S., Saydullaeva, K. M., Valiyev, A. L., & Isroilov, F. I. (2023). Determining the health of children and adolescents. In *BIO Web of Conferences* (Vol. 65, p. 05029). EDP Sciences.
4. Salomov, S., Aliyev, X. M., Rakhmanov, P. P., Ashurova, M. D., & Makhamatov, U. S. (2022). HISTOSTRUCTURE OF THE GASTRIC MUCOUS MEMBRANE OF RATS WITH A SINGLE PROTEIN DIET. *EUROPEAN JOURNAL OF MODERN MEDICINE AND PRACTICE*, 2(4), 14-16.
5. Maxamatov, U. S. (2023). Treatment of Triggerral Helmintosis in Children and Adolescents Using Folk Medicine.
6. Maxamatov, U. S. (2023). COURSE, CLINIC, DIAGNOSIS OF BOTULISM IN CHILDREN AND ADOLESCENTS OF SCHOOL AGE. *World Bulletin of Public Health*, 18, 50-52.
7. Maxamatov U. S. STUDENTS OF PROPER NUTRITION LESSONS ROLE AND ROLE IN LOSS //World Bulletin of Public Health. – 2022. – T. 14. – C. 67-68.
8. Akhunjonova, H. A., Makhamatov, U. S., Saydullayeva, K. M., Khojimatov, K. O., Teshaboyev, U. A., Turgunbayev, F. A., ... & MILK, B. (2022). ITS IMPORTANCE FOR THE HEALTH OF THE CHILD AND MOTHER. *Journal of clinical and preventive medicine*, 2, 61-64.
9. Makhamatov U. et al. ANEMIA DISEASE AND RATIONAL NUTRITION IN IT //IQRO. – 2023. – T. 2. – №. 2. – C. 280-283.
10. Maxamatov U. Gigenic Bases of Optimization of Children and Comments Nursed in General Schools //Web of Semantic: Universal Journal on Innovative Education. – 2023. – T. 2. – №. 3. – C. 56-65.
11. Maxamatov U., Xabibullayeva M. INTEGRAL HELMINTOSES IN CHILDREN AND THEIR ETIOLOGICAL FACTORS //IQRO. – 2023. – T. 1. – №. 2. – C. 233-236.
12. Maxamatov, U., Raimjonov, D., Ikromov, J., & Nematullayev, A. (2022). NEGATIVE CONSEQUENCES OF MORE EATING AND RECOMMENDATIONS ON EATING. *Eurasian magazine medical And natural sciences* , 2 (6), 156-159.
13. Maxamatov, U., Nematullayev, A., Raimjonov, D., & Ikromov, J. (2022). NUTRITION OF YOUNG MOTHERS AND RECOMMENDATIONS. *Eurasian Journal of Medical and Natural Sciences* , 2 (6), 160-162.
14. Makhamatov, U. Sh., Ashurova, M. D., Teshaboev, U. A., & Saidullaeva, K. M. (2022). DEVELOPMENT OF DIABETES IN PATIENTS WITH COVID-19 INFECTION. *Eurasian Journal of Medical and Natural Sciences* , 2 (5), 13-18.

15. Shermatov R. M., Makhamatov U. Sh. FORMATION OF MICROBIOCENOSIS IN PREMATURE AND NORMALLY BORN NEWBORNS // Current scientific research in the modern world. - 2016. - No. 5-2. - P. 76-79.
16. Teshaboev U. A. et al. ANALYSIS OF PATIENTS WITH COVID-19 INFECTION, THE ROLE OF THE MICROELEMENT ZINC IN THE HUMAN BODY AND ITS ROLE IN THE SPREAD AND PREVENTION OF THE DISEASE // Economy and Society. - 2021. - No. 5-2 (84). - P. 374-381.
17. Baxodirovna XU, Shoirjonovich MU FOOD POISONING AND ITS PREVENTION AND DISPOSAL METHODS // World science . – 2018. – No. 12 (21). – P. 85-87.
18. Shoirjonovich MU, Abdulkhamidovna KM Flatulence in Children and Adolescents and its Prevention //European Journal of Innovation in Nonformal Education. – 2022. – T. 2. – No. 1. – pp. 83-85.
19. Shoirjonovich M. U., Abdulkhamidovna K. M. Platelet deficiency disease among children and adolescents and measures to prevent it //Eurasian Medical Research Periodical. – 2021. – T. 3. – C. 37-39.
20. Shoirjonovich M. U., Baxodirovna X. U. THE EFFECTIVENESS OF URGENT MEDICAL INSTRUCTIONS IN EMERGENCY STATIONS //Мировая наука. – 2018. – №. 12 (21). – C. 37-40.
21. Xatamova U. B., Maxamatov U. S. VITAMINS AND HUMAN HEALTH //Мировая наука. – 2018. – №. 12. – C. 83-85.
22. Maxamatov U., To‘lkinov I., Xabibullayeva M. EATING HABITS IN HEMATOLOGICAL DISEASES //IQRO. – 2023. – T. 2. – №. 1. – C. 595-597.
23. Sh, Makhamatov U., and I. T. To‘lqinov. "Obesity Disease and its Prophylactic among Children and Adolescents." *Scholastic: Journal of Natural and Medical Education* 2.3 (2023): 50-54.

YO‘L HARAKATINI KOMPLEKS REJALASHTIRISH

Suyarov Nurali Jovli o‘g‘li.

nuralisuyarov19@gmail.com

Toshkent Davlat Transport Universiteti

Alimov Ilyosjon Orif o‘g‘li

Ilyosjon.alimov96@gmail.com

Toshkent Davlat Transport Universiteti

Annotatsiya: Maqolada avtomobil yo‘llarida yuzaga kelgan muamolarning ekologiyaga tasiri hamda yo‘l-transport tizimining samaradorligi va xavfsizligini hisobga olgan holda atrof muhitga salbiy ta‘sirini kamaytirish masalasi ko‘rib chiqildi. Yo‘l-transport tizimlarini tashkil etishda va transport harakati xavfsizligini ta‘minlash bo‘yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqishda atrof-muhitga salbiy ta‘sirni kamaytirishning mavjud muammolari va usullari tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar: Avtomobil yo‘llari, zararli moddalar, transport oqimlari, transport infratuzilmasi, avtomobil yo‘llarini rekonstruksiya qilish, davlat yo‘l siyosati, yo‘l-transport kompleksi, ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish.

Yo‘l harakatini kompleks rejalashtirish (YHKR)-bu transport oqimlarini aholi punktlari yo‘llari va ko‘chalari bo‘ylab optimal ravishda taqsimlash imkonini beradigan muhandislik-rejalashtirish va tashkiliy tartibga solish tadbirlari majmui.

Fanning maqsadi-yo‘l harakatini kompleks, rejalashtirish, avtomobili yo‘llari, ko‘cha-yo‘l tarmog‘ining o‘tkazish qobiliyatini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish, magistrallarining transport ehtiyojlarining o‘zgarishini hisobga olgan holda, favqulodda vaziyatlarning oldini olish.

Yo‘l harakatini kompleks rejalashtirish uchun quyidagilar asos bo‘ladi:

1. “Yo‘l harakati to‘g‘risida” 2024-yil 19 yanvardagi 900-O‘RQ-sonli qonuni;

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 12-apreldagi “Yo‘l harakati qoidalarini tasdiqlash to‘g‘risidagi 172-son qarori bilan yangi tahrirdagi “Yo‘l harakati qoidalarini”;

2. O‘zbekiston Respublikasining 2022-yil 22-fevraldagi shaharsozlik kodeksi;

3. O‘zbekiston Respublikasi hududidagi “avtomobil yo‘llarida xavfsizlikni ta‘minlash va tashkil etish chora-tadbirlari” to‘g‘risidagi qarori;

Yo‘l harakatini kompleks rejalashtirishning asosiy vazifalari:

1) yo‘l harakati xavfsizligini ta‘minlash;

2) transport vositalari va piyodalarning yo‘l harakati sharoitlarini tartibga solish va takomillashtirish;

- 3) transport vositalari va piyodalarning prognoz qilinadigan oqimini o'tkazib yuborishni tashkil etish;
- 4) yo'llarning o'tkazuvchanligini oshirish va ulardan foydalanish samaradorligi;
- 5) turli funktsional maqsadlar uchun yangi yoki rekonstruktsiya qilingan kapital qurilish ob'ektlariga transport xizmatlarini tashkil etish;
- 6) transport vositalari va piyodalar harakati mavjud bo'lganda iqtisodiy yo'qotishlarni kamaytirish;
- 7) avtomobil transportining atrof-muhitga salbiy ta'sirini kamaytirish.

Yo'l harakatini kompleks rejalashtirish bo'yicha mavjud vaziyatning tavsifi.

Transport infratuzilmasi zonasi (avtomobil, temir yo'l, Daryo, dengiz, havo va quvur transporti) joylashtirilgan inshootlar va kommunikatsiyalarning turi va parametrlariga, shuningdek, ularning atrof-muhitiga zararli ta'sirini oldini olish choralarini hisobga olgan holda tegishli hududlardan foydalanishga cheklovlar.

Ushbu yo'llarning yo'l chetidagi qismida tashkilotlar bilan kelishilgan holda yo'l chetidagi xizmat ko'rsatish obyektlarini joylashtirish nazarda tutilgan, avtomobil yo'llarini boshqarish. Mehmonxonalar, kafelar, yengil va yuk transportiga texnik xizmat ko'rsatish stantsiyalari, to'xtash joylari va boshqalarni qatnov qismidan uzoq masofada qurish tavsiya etiladi.

Avtomobil yo'llari kesishmalarida turli darajadagi transport kesishmalarini qurish rejalash maqsadga muvofiqdir.

Avtomobil yo'llari mavjud transport sxemasi ko'chalar va yo'llarning muntazam tarmog'i bilan ifodalanadi. Ko'cha-yo'l tarmog'i uzluksiz tizim shaklida rivojlandi, lekin ko'pincha ko'chalar va yo'llarning funktsional maqsadi, transport, velosiped va piyodalar harakatining intensivligi, hududning me'moriy va rejalashtirish tashkiloti va rivojlanish xususiyatini hisobga olgan holda yo'l harakatini kompleks rejalashtirish maqsadga muvofiqdir.

Avtomobil yo'llarining bosh reja transportning yagona tizimini va ko'cha-yo'l tarmog'ini yaratishni nazarda tutadi aholi punktining va unga tutash hududning barcha funktsional zonalar, tashqi transport obyektlari va avtomobil yo'llari bilan qulay, tezkor va xavfsiz aloqalarni ta'minlaydigan rejalashtirish tuzilmasini ishlab chiqish uta muhimdir.

Yo'l harakatini tashkil etish sohasidagi davlat siyosatining maqsadi samarali va sifatli bo'lishi hisobiga aholining hayot sifati va iqtisodiyotga xizmat ko'rsatishning yuqori standartlariga erishishdir ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik xarajatlarning barcha turlarini bir vaqtning o'zida minimallashtirish sharti bilan transport talabi. Yo'l harakatini tashkil etish va hududiy transport tizimlarini rivojlantirish sohasidagi davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi ishonchli va xavfsiz bo'lishini ta'minlash uchun huquqiy, iqtisodiy va texnik sharoitlarni yaratishdir.

Yo‘l harakatini tashkil etish sohasidagi davlat siyosati quyidagi yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi:

- hududiy va hududiy-transportni rejalashtirishni takomillashtirish;
- ko‘cha-yo‘l tarmoqlarini rivojlantirish;
- jamoat yo‘lovchi transportini modernizatsiya qilish;
- avtoturargohni tashkil etish;
- avtotransport harakatini boshqarishda ustuvorliklarni joriy etish;
- yo‘l harakatini tashkil etishning muhandislik vositalari va usullarini takomillashtirish;
- yuk avtomobil transportining ishlashini optimallashtirish;
- aholining transport xatti-harakatlarining yangi stereotiplarini shakllantirish;
- aholining transport talabini va davlat uchun jamoat transport xarajatlarini kamaytiradigan turli xil mehnat faoliyatini tashkil etishning zamonaviy shakllarini rag‘batlantirish.

Yo‘l harakatini tashkil etish sohasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda etakchi rol “yo‘l harakati xavfsizligi to‘g‘risida” 2024-yil 19 yanvardagi 900-O‘RQ-sonli qonuniga tegishli.

“Yo‘l harakatini tashkil etish” tushunchasini yo‘l harakatini boshqarish hamda yo‘l harakati xavfsizligini ta‘minlash bo‘yicha tashkiliy-huquqiy, tashkiliy-texnik tadbirlar va boshqaruv harakatlari majmui. Yo‘l harakatini tashkil etish sohasidagi o‘zini o‘zi boshqarishni tashkil etishning umumiy printsiplari to‘g‘risida qonun bilan vakolat berilgan mahalliy hokimiyat organlari shahar yo‘l qurilishi, transport ob‘ektlarini saqlash masalalari bilan shug‘ullanish infratuzilma, shuningdek, aholiga transport xizmatlarini ko‘rsatish va uning transport xizmatlarini tashkil etish uchun sharoit yaratish ko‘cha-yo‘l tarmoqlarining haddan tashqari yuklanishi natijasida yuzaga keladigan muammolarni hal qilish asosiy maqsad hisoblanadi. Shu bilan birga, kamdan-kam istisnolardan tashqari, ularda huquqiy, institutsional, moliyaviy, uslubiy, kadrlar resurslari mavjud.

Amaldagi qonunchilikni hisobga olgan holda, yo‘l harakati boshqaruvi faoliyatining vazifalari amalda boshqaruv darajalari o‘rtasida quyidagicha taqsimlanadi:

- a) boshqarma darajasida:
 - ✚ faoliyatini tartibga soluvchi yangi huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish transportni rejalashtirish, transport talabini boshqarish va harakatni boshqarish sohasida;
 - ✚ me‘yoriy hujjatlar, uslubiy tavsiyalar ishlab chiqish va mahalliy darajada transportni rejalashtirish, transportga bo‘lgan talabni boshqarish shuningdek harakatni

boshqarish sohasidagi rejalar va dasturlarni shakllantirish va amalga oshirish bo'yicha yo'riqnomalar;

✚ mahalliy davlat hokimiyati organlarining ushbu sohadagi faoliyatini ekspertiza, nazorat va nazorat qilish orqali davlat siyosati tamoyillariga muvofiqligini ta'minlash;

b) mintaqaviy daraja:

✚ shahar hokimiyatlari o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni ta'minlash va tartibga solish transportga bo'lgan talabni boshqarish hamda harakatni tashkil etish bo'yicha rejalar shuningdek dasturlarni ishlab chiqish shu bilan birga amalga oshirishda mintaqaning bir qismi bo'lgan sub'ektlar;

✚ transportni boshqarish bo'yicha aniq chora-tadbirlarni muvofiqlashtirish mahalliy hokimiyat organlari tomonidan amalga oshiriladigan talab va harakatni boshqarish, agar bu faoliyat mintaqaviy ahamiyatga ega bo'lgan yo'l tarmog'iga ta'sir qilsa;

v) mahalliy daraja:

✚ transport infratuzilmasini kompleks rivojlantirish dasturlarini va harakatni boshqarishning kompleks sxemalarini ishlab chiqish hududiy rejalashtirish hujjatlarining bir qismi sifatida ushbu sohadagi davlat siyosati tamoyillari asosida;

✚ qabul qilingan hududiy rejalashtirish va hududiy rejalashtirish hujjatlari asosida transportga bo'lgan talabni boshqarish va transport harakatini tashkil etish chora-tadbirlari dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish.

Harakat xavfsizligi sohasida zamonaviy siyosatni amalga oshirish uchun quyidagi tamoyillardan foydalaniladi. Yo'l tarmoqlarining imkoniyatlarini cheklangan, ammo talab yuqori bo'lgan hayotiy resurs sifatida ko'rib chiqish, uning etishmasligi transport tirbandligiga olib keladi. Hozirgi kunda ikki yo'l bilan hal qilinadi – yoki ta'minot darajasini oshirish (yo'l tarmog'ining o'tkazish qobiliyatini oshirish), yoki talab darajasini pasaytirish (yo'llarga kirishni cheklash yoki foydalanuvchi to'lovlarini joriy etish). Shunday qilib, tirbandlik muammosini hal qilish Shahar transportini boshqarish tizimi tartibga solishga imkon beradigan usullarni tanlashdan iborat transport talabi, uning hajmi va tuzilishiga ta'sir qiladi.

Mavjud tarmoqli kengligidan maksimal darajada foydalaning yo'l tarmoqlari. Qabul qilingan qarorlarning murakkabligi, bu yo'l harakati xavfsizligi sohasidagi faoliyatni shaharsozlik, yo'l qurilishi, jamoat yo'lovchi transportini rivojlantirish sohasidagi faoliyat bilan muvofiqlashtirishni anglatadi.

Rejalashtirishning uzluksizligi, rejalarining bajarilishini nazorat qilish va ularni tuzatish. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, ushbu tamoyillarni quyidagi usullar bilan amalga oshirish mumkin:

✚ mavjud transport vositalari harakatini yaxshilash va Mavjud yo'l tarmoqlarida harakatni tartibga solish usullari - harakatni boshqarishning an'anaviy

vositalaridan foydalangan holda amalga oshiriladi (masalan yo‘l belgilarini o‘rnatish, yo‘lni belgilash, svetofojni tartibga solish, bir tomonlama harakatni joriy etish va boshqalar);

✚ Ayrim turdagi avtotransport vositalarining yo‘l tarmoqlaridan foydalanishiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita cheklovlar (yo‘llarning haddan tashqari yuklangan hududlarda to‘xtab turish cheklovlari, doimiy yoki vaqtinchalik kirish taqiqlari, pullik va to‘xtash joyi);

✚ yo‘llardan foydalanuvchilarini axborot bilan ta‘minlash ixtisoslashtirilgan radiokanallar, Internet va uyali aloqa xizmatlari, elektron displeylar va boshqalar (haydovchilarni yo‘l tarmog‘ining holati, optimal marshrut, baxtsiz hodisalar, tirbandliklar va boshqalar to‘g‘risida xabardor qilish);

✚ shaxsiy avtomashinaning asosiy va ko‘pincha yagona raqobatchisi sifatida jamoat yo‘lovchi transportini rivojlantirish (yangi yo‘nalishlarni ochish, o‘tkazma markazlari va yo‘lovchi terminallarini qurish, yo‘l harakatida umumiy foydalanishga mo‘ljallangan yo‘lovchi tashish transportining ustuvorligini ta‘minlash, progressiv tarif siyosati, ko‘chadan tashqari transportning yangi turlarini rivojlantirish va boshqalar);

✚ shaharsozlik faoliyatida transport komponentini hisobga olgan holda (shaharsozlik yo‘li bilan transportga bo‘lgan talab darajasini pasaytirish, transport va hududning muvozanatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta‘minlash, aholi bandligi nuqtai nazaridan “o‘zini-o‘zi ta‘minlovchi” tumanlarni loyihalashtirish, aholi punktlarini majburiy rivojlantirish;

Yo‘l harakati, yo‘llarda transport vositalari va (yoki) piyodalar harakatini tartibga solish bo‘yicha yo‘qotishlarni kamaytirishga qaratilgan faoliyat sifatida. xavfsizlikni ta‘minlash sharti bilan tirbandliklarni kamaytirish ularning harakati davomida to‘sqinliksiz harakatlanishini ta‘minlash asosiy vazifalardan hisoblanadi.

Xulosa va takliflar.

Avtomobil yo‘llari, boshqa texnik tuzilmalar singari, atrof-muhitga tabiiy tizimlar parametrlarining o‘zgarishiga bevosita ta‘sir qiladi. Yo‘llardagi tirbandliklar va ishlatish uchun ekologik xavfsizlik nuqtai nazaridan eng muhim tarkibiy transport ifloslanishi, yerlarni olib tashlash va hududlarni ajratish muhim ahamiyatga ega. Ekologik xavfsizlik avtomobil yo‘llarini rivojlantirishga qaratilgan investitsiyalarning asosiy ko‘rsatkichlaridan biridir. Avtomobil yo‘lining ekologik xavfsizligi (uning ekologik jihatdan xavfsiz holati) avtomobil yo‘lining muhandislik inshootlari va konstruksiyalari tomonidan shakllantirilgan yo‘llar atrofidagi hududlarning tabiiy muhitining minimal zararli ta‘sirini va ifloslanishini va ularning avtomobil transporti faoliyatiga ta‘sirini ta‘minlash qobiliyatini anglatadi. Avtomobil yo‘lining ekologik jihatdan qulay holati quyidagi ko‘rsatkichlar:

1. Avtomobil yo‘llari kuzatilayotgan tirbandliklar holati.

2. Yo‘l bo‘yidagi tabiiy muhitning ifloslanish darajasi.
3. Avtomobil yo‘lining texnik holatini avtomobil transportida zararli moddalar chiqarilishiga ta’siri.
4. hududiy va hududiy-transportni rejalashtirishni takomillashtirish.
5. ko‘cha-yo‘l tarmoqlarini rivojlantirish.
6. jamoat yo‘lovchi transportini modernizatsiya qilish;
7. avtoturargohni tashkil etish

Foydalanilgan adabiyotlar;

1. Туник Артемий Александрович Комплексная схема организации дорожного движения в Октябрьском сельском поселении Крыловского района 2018 Г.
2. Karimov I.A . Jahon moliyaviy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. —T.: « O‘zbekiston», 2009.
3. O‘zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi. -T .: «Adolat», 1996.
4. Азизов К.Х., Дарабов М ., Сайфутдинова Р.А. Обеспечение безопасности движения на городских улицах. -Т : ТАДИ, 2009.
5. Азизов К.Х . Основы безопасности движения смешанных автомобильно-тракторных потоков. - Т.: «Фан», 2008.
6. Бабков В.Ф. Дорожные условия и безопасность движения: Учебник для вузов. -М : Транспорт, 1993.
7. Сильянов В.В. Транспортно-эксплуатационные качества автомобильных дорог и городских улиц: учебник для студ.высш.учеб. заведений. Сильянов В.В., Домке Е.Р. —М.: Академия, 2007.
8. М Ш Н 15-2007 Правила учета и анализ дорожнотранспортных происшествий на автомобильных дорогах. -Т: ГА К Узавтоюл, 2007.
9. Руни Элвих и др. Справочник по безопасности дорожного движения. Пер.с норв.под редакцией проф.В.В.Сильянова. -М .: М АДИ (ГТ У) 2001.
10. Чванов В.В. Сравнительный анализ международных статистических данных о дорожно-транспортных происшествиях. Сборник научных трудов М АДИ (ТУ) Проектирование автомобильных дорог. -М .: 2000.
11. Azizov K. X. Harakat xavfsizligini tashkil etish asoslari. -T .: «Yozuvchi», 2002.
12. Указания по обеспечению безопасности движения на автомобильных дорогах. МШ Н 25-2005 ГА К Узавтол. -Т .: 2007.
13. Автомобильные дороги: безопасность, экологические проблемы, экономика (Российско-Германский О ПМ Т)/ под ред. Луканина В.И., Ленте К.Х . —М.: Логос, 2002.
14. Поспелов П.И., Самодурова Т.В., Малофеев А.Г. и др. Основы автоматизированного проектирования автомобильных дорог (на базе программного комплекса БРЕДО), М АДИ (ГТУ). - М .: 2007.
15. Бозоров Б.И. Экологическая безопасность автотранспортных средств. -Т .: ТА Д И , 2005.
16. Avtotransport vositalari. Texnik ko‘rik. Nazorat usullari. O‘z DSt 1058-2004. -Т .: O‘zstandart, 2004.
17. Avtotransport vositalari. Texnika holatiga xavfsizlik talablari. OzDo‘st 1057-2004. -Т .: O‘zstandart, 2004.

**СУҒОРМА ДЕҲҚОНЧИЛИК ҚИЛИНАДИГАН МАЙДОНЛАРДА
ГИДРОГЕОЛОГИК МЕЛИОРАТИВ ШАРОИТНИНГ ЎЗИГАХОСЛИГИ**

Ҳасанов Хусен Ҳамрайевич - "Тошкент ирригатсия ва қишлоқ хо'жалигини механизатсиялаш муҳандислари институти" миллий тадқиқот университети Бухоро табиий ресурсларни бошқариш институти Гидрология ва экология кафедраси катта ўқитувчиси

Чориев Равшан Собир ўғли Тошкент ирригатсия ва қишлоқ хўжалигини механизатсиялаш муҳандислари институти" миллий тадқиқот университети Бухоро табиий ресурсларни бошқариш институти магистранти

Жўраева Шахризода - Тошкент ирригатсия ва қишлоқ хўжалигини механизатсиялаш муҳандислари институти" миллий тадқиқот университети Бухоро табиий ресурсларни бошқариш институти талабаси

Суғориладиган ер майдонларининг гидрогеологик мелиоратив шароити ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, республиканинг аксарийат вилоятларида бир мунча мураккаб ҳисобланади.

Суғориладиган ер майдонларида гидрогеологик мелиоратив шароит, асосан ер ости сизот сувлари гидро ҳамда гидрокимёвий режимига боғлиқ бўлиб, бу ҳолат дарёлар поймаларида жойлашган майдонларда жуда ҳам мураккаб ҳисобланади.

Дарёлар оқимларининг айниқса, ўрта ва қуйи қисмларида жойлашган экин майдонларида ер юзаси нишаблиги жуда кам бўлганлиги сабабли сизот сувларининг ер ости ҳаракати секинлиги ва уни ер юзасига яқин жойлашганлиги бойис мелиоратив вазият ўта оғир ҳисобланади. Ҳаво ҳароратининг юқори бўлиши ва иссиқ кунларнинг кўп булиши ер юзасига яқин жойлашган сизот сувларини эвакотранспирацияга кўп сарфланишига олиб келади. Бу эса ўз навбатида аэрация қисмида туз миқдорини кескин ошишига сабаб бўлади. Оқибатда суғориладиган майдонларда шўрланиш қайта тикланади. Гидрометео хизматининг кузатувлари бўйича республиканинг жанубий, жанубий ғарбий ҳудудларида буғланишга сарфланган сувнинг бор йўғи 10 фоиз қисми атмосфера ёғин - сочинларини ташкил этади, холос. Шу сабабли деҳқончиликда қишлоқ хўжалиги экинларидан мўл-кўл ҳосил етиштиришнинг асосий омилларидан бири

суғориладиган ерларнинг унумдорлигини ошириш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини ёмонлашувини олдини олишдан иборатдир.

Суғориладиган майдонларнинг мелиоратив ҳолатидан келиб чиқиб, асосий мелиоратив тадбирлар амалда ҳолати табиий ёмон ерларда, юза нишаблиги кичик, табиий дренажлик хусусияти паст ва ер ости сизот сувларининг ҳаракати секин бўлган ерларда биринчи навбатда қўлланилади.

Республикамизнинг аксарият ҳудудларида ер юза қатлами, ер юзасидан биринчи сув ўтказмайдиган қатламгача бўлган чуқурликда қум, қумоқ, қумлоқ ва ҳар хил катталигдаги шағал ва бошқа ғовакли тоғ жинсларидан ташкил топган. Шу сабабдан ҳам сизот сувларининг сатҳи суғориладиган ерларга бериладиган сувлар миқдорига боғлиқ ҳолда ўзгариб туради.

Бу ҳудудларда сизот сувлари динамикаси турлича бўлиб, ҳар хил сув ҳаракат қиладиган горизонтларда жойлашган.

Юқорида қайд этилганидек сизот ва босимли сизот сувлари ҳаракат қилувчи жинслар қумлардан, суглинкалардан, майда ва катта шағаллардан ва қумтошлардан иборат. Сизот сувлари ҳосил бўлиш манбаси асосан шимолий томондан ер ости сизот сувларининг ҳаракати шимолий – ғарб томонга вужудга келиши билан ҳамда суғориладиган майдонларнинг сув – туз баланси билан боғлиқдир.

Ер ости сизот сувлари ҳаракати давомида бутун суғориладиган майдонларда ирригация шахобчалари ва ерларга бериладиган сувлар ҳисобига тўйина боради, шу сабабли айрим ерларда ирригацион – сизот сувлари ҳисобига фильтрация зоналари ҳосил бўлади. Сизот сувлари сатҳининг чуқурлиги суғориладиган майдонларга бериладиган оқава сувлар миқдорига боғлиқ ҳолда ўзгариб туради, бундан ташқари сизот сувлар сатҳининг ўзгаришига чуқурда жойлашган ер ости сувларининг босими ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Экин майдонларида ер ости босимли сувлари суғориладиган майдонлар ташқарисидан оқиб келадиган сизот сувлари ҳисобидан ҳосил бўлади. Сизот сувларида босимни ҳосил бўлишига асосий сабаб суғориладиган ерлар ҳудудига ер остидан оқиб келадиган сизот сувларини чиқиб кетадиган сизот сувлари миқдоридан анча кўплигидир.

Суғориладиган ерларда ирригация ва мелиорация шахобчалари сунъий сув босими системаси бўлиб хизмат қилади. Суғориш маълум масофада сизот сувларида қўшимча босим ҳосил қилади, бу босим 1,0 м ва ундан ҳам юқори бўлиши мумкин, бу босим шағал қатлами ва улар устида ётган майда заррали жинслардаги ер ости сизот сувлари сатҳининг фарқидан иборатдир. Бу ҳодиса суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини ўзгаришида муҳим роль ўйнайди. Ер ости босимли сувлар сатҳини, сизот сувлари сатҳидан 1,0 м дан юқори бўлиши ерларда мелиоратив вазиятни янада оғирлашувини тезлаштиради.

Сизот сувлари гидрорежимини бир текисда сақлаб туришда асосан коллектор - дренаж тармоқларининг доимий ишчи ҳолатда бўлиши, шунингдек сизот сувларининг ер ости ҳаракати муҳим роль ўйнайди.

Кармана - Бухоро оазисининг ўрта қисмида сизот сувлари оқими “Зарафшон” дарёси томон бўлади. Вилоят ҳудудининг бу қисмида ер нишаблиги ва ер ости сизот сувлари оқим йўналиши нисбий баландлиги ҳисобидан айнан “Зарафшон” дарёси томон йўналган. Дарё бу ҳудуд учун табиий дренажлик вазифасини ўтаб келган. Ҳозирда эса дарё ўзанида “Марказий – Бухоро” магистрал зовури ишлаб келмоқда

Сизот сувининг сатҳининг ўзгариши бўйича режим ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, у йилнинг ҳар-хил вақтида турли чуқурликларда бўлади.

Бу ўзгаришлар қатор йиллар давомида айтарли бир хил бўлади. Даврий жойлашуви ва уни вужудга келиши бўйича сизот сувининг сатҳини Бухоро воҳасида унинг ўзгариш амплитудасини ҳисобга олган ҳолда икки хил даврий режимга ажратиш мумкин.

1. Сизот сувининг биринчи хил даврий режими баҳорги ёзги максимум ва кузги – қишги минимум билан характерлидир. Сизот сувининг сатҳини максимал чуқурлиги 3,0 – 5,0 м. ни ташкил қилади.

Режимнинг бу тури “Зарафшон” дарёсининг оқим бўйича ўнг томонига, вилоятнинг эскидан суғориб келинаётган ерларининг юқори қисмига тўғри келади.

2. Даврий режимнинг иккинчи тури вилоятнинг ўрта ва жанубий қисмларига таълуқли бўлиб, баҳорги ёзги максимум ва кузги-қишги минимум билан характерлидир. Сизот сувининг максимум юқори жойлашуви 1,0 -1,5 метрни ташкил қилса, унинг минимал чуқурлик бўйича жойлашуви 1,5 -2,0 м ни ташкил қилади. Сизот суви сатҳининг ўзгариши оралиғи 0,4 -1,3 м га тенг бўлади.

Суғориладиган ерлар асосан текисликлардан иборат бўлиб, айрим ерларда майда - майда чуқурликлар (паст ерлар) ва тепаликлар учраб туради. Ер юзасининг нишаблиги 0,0001 - 0,04 ни ташкил қилади. Нишабликнинг кичиклиги, сизот сувининг ер ости ҳаракати қийинлиги, ёзги юқори ҳарорат ва ҳавони қуруқлиги жуда катта миқдордаги сизот сувини буғланиши ва транспирация бўлганлиги сабабли мавжуд 274,6 минг.гектард ортиқроқ суғориладиган майдоннинг қарийб 85,3 фоизи вегетация мавсуми охирида ҳар хил даражадаги шўрланган ерларни ташкил қилади. Шу сабабли ҳам вилоят деҳқончилигида ер ости сизот сувларини коллекторлар орқали суғориладиган ерлар ҳудудидан чиқариб юбориш, барқарор сув – туз балансини таъминлаш учун жуда катта аҳамиятга эгадир.

Вилоят суғориладиган ер майдонларидан сизот сувларини чиқаришда вилоят бўйича мавжуд 3347,1 км узунликдаги қисми давлат ҳисобида турадиган магистрал ва хўжаликлараро коллекторлар, 5504,5 км узунликдаги кластер ва фермер хўжаликлари ҳисобида турган ички коллекторлар хизмат қилади.

Ўртача суғориладиган бир гектар майдонга 32,24 п.м. узунликда коллектор тармоқлари тўғри келади.

Жанубий туманларда ер ости сизот сувининг тупроқдаги табиий ҳаракати анча пастлиги сабабли, коллекторларнинг узунлиги юқори зонада жойлашган туманларга нисбатан бирмунча кўпдир ва бир гектар суғориладиган ерга тўғри келадиган коллектор тармоқларининг солиштира узунлиги Қоракўл туманида 48,5 п.м. Олот туманида 64,11 п.м. ва Когон тумани бўйича 42,2 п.м. ни ташкил қилади.

Ер ости сувларининг кимёвий таркиби анча мураккаб бўлиб, кўп миқдордаги зарарли минерал тузлар концентрациясидан иборат.

Суғориладиган майдонларда ер ости сизот сувларининг минераллик даражаси ва кимёвий таркиби бўйича ерларнинг табиий дренажлик хусусияти, геоморфологик тузилиши ҳамда сизот сувларини ер ости ҳаракатига асосланган ҳолда бир неча турларга бўлиш мумкин:

1. Қайта тикланадиган гидрокимёвий режим, аввалдан суғориладиган ерларда.

2. Қайта тикланмайдиган гидрокимёвий режим:

- а) аввалдан суғориладиган ерларда;

Суғориладиган майдонларда ер ости сизот сувларининг гидрокимёвий режими асосан суғоришга олинадиган сувлар миқдори ва таркибига ҳамда коллекторлар орқали чиқариб юборилаётган дренаж сувлари миқдори ва таркибига мос равишда ўзгариб боради. Уларнинг миқдори ёзги вегетация даврида ошиб боради, қишги шўр ювиш мавсумидан кейин эса камаёди ва бу ҳолатни кейинги кўп йиллар давомида бир хил чегараларда ўзгариши кузатилмоқда.

Фодаланилган адабиётлар

1. The drip irrigation method is a guarantee of high yields JA Dustov, NS Xusanbayeva, MM Radjabova - IOP Conference Series: Earth and Environmental ..., 2022
2. НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ВЛИЯНИЯ ПОДЗЕМНЫХ ИСТОЧНИКОВ НА ГОДОВОЙ ПРИРОСТ РАСТЕНИЙ В СОВРЕМЕННЫХ ПРИРОДНЫХ УСЛОВИЯХ ШР Ахмедов, ИН Турсунов, MM Ражабова - Экономика и социум, 2022
3. Sug'orishda er osti suvlaridan ratsional va ekologik xavfsiz foydalanishning ilmiy asoslari (kungaboqar misolida) SR Axmedov, IN Tursunov, MM Rajabova, SH Hakimov - Science and Education, 2022

4. Scientific basis of rational and ecologically safe use of groundwater in irrigation (in the case of sunflower) SR Akhmedov, IN Tursunov, MM Rajabova... - Global Scientific Review, 2022
5. Scientific basis of the effect of groundwater sources on annual plant growth in current natural conditions SR Akhmedov, XT Tuxtaeva, ZU Amanova... - IOP Conference Series: Earth and Environmental ..., 2023
6. Application of drip irrigation technology for growing cotton in Bukhara region B Matyakubov, D Nurov, M Radjabova, S Fozilov - AIP Conference Proceedings, 2023
7. СИСТЕМА ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ РАБОТНИКОВ ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕННОМ ПРОЦЕССЕ MM Раджабова, ХХ Ниязов, С Улмасов, А Зулфиев - Scientific Impulse, 2023
8. ANTHROPOGENIC LANDSCAPES AND PROSPECTS OF ECOTOURISM IN THE AREA OF THE BURGUNDY RESERVOIR. MM Radjabova, NR Davitov, AA Zulfiyev, S Shodiyev - Finland International Scientific Journal of Education ..., 2023
9. Scientific basis of the effect of groundwater sources on annual plant growth in current natural conditions SR Akhmedov, XT Tuxtaeva, ZU Amanova... - IOP Conference Series: Earth and Environmental ..., 2023 <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1755-1315/1138/1/012034/meta>
10. ЗАПАСЫ ПОДЗЕМНЫХ ВОД БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ И ИХ ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ MM Раджабова, А Зулфиев, М Эргашев - СОВРЕМЕННАЯ НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ ..., 2023
11. НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ВЛИЯНИЯ ПОДЗЕМНЫХ ИСТОЧНИКОВ НА ГОДОВОЙ ПРИРОСТ РАСТЕНИЙ В СОВРЕМЕННЫХ ПРИРОДНЫХ УСЛОВИЯХ ШР Ахмедов, ИН Турсунов, MM Ражабова - Экономика и социум, 2022
12. SUG'ORILADIGAN MAYDONLARDA SUV RESURSLARIDAN (YER OSTI SUVLARIDAN) SAMARALI FOYDALANISHNI ILMIY ASOSLASH (BUXORO VILOYATI) R Mahliyo, A Go'zal - Uz-Conferences, 2023
13. BUXORO VILOYATI YER USTI VA YER OSTI SUV RESURSLARI D Jaxongir, R Mahliyo, C Ravshan, R Nazokat - Uz-Conferences, 2023
14. BUXORO VILOYATI BUXORO TUMANI GIDRODINAMIK HOLATINI YAXSHILASH BO'YICHA TAVSIYALAR T X Toshevna, RM Mahmudovna, S Shodiyor - QISHLOQ XO'JALIGI VA GEOGRAFIYA FANLARI ILMIY ..., 2024
15. THE PRIMARY FEATURES AND INDICATORS OF SUBTERRANEAN WATER RM Maxmudovna, S Shodiyor, E Jo'rabek - PEDAGOG, 2024
16. РЕКОМЕНДАЦИИ ПО УЛУЧШЕНИЮ ГИДРОДИНАМИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ КАРАВУЛБАЗАРСКОГО РАЙОНА БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ RM Mahmudovna, A Boburjon... - International journal of scientific researchers (IJSR) ..., 2024

ВОЗДЕЙСТВИЕ ОПТИЧЕСКОГО ИЗЛУЧЕНИЯ НА ОРГАНИЗМ

Бурхонов Б.Н., Хамроев Ж.Х.
Университет Зармед. г.Самарканд

Аннотация: Представленные в данной работе материалы свидетельствуют о различной природе механизмов лечебных эффектов физических факторов разной природы. Феномен избирательного поглощения энергии физических факторов различными типами воспринимающих клеток и биологических структур свидетельствует о разных механизмах их лечебного воздействия и формируемых ими лечебного эффектов. Взаимодействие электромагнитных волн оптического диапазона с биологическими объектами проявляется как в волновых, так и в квантовых эффектах, вероятность формирования которых изменяется в зависимости от длины волны.

Ключевые слова: Биофизика, физика, физиотерапия, организм, физический фактор, электромагнитное излучения, тепло, доза излучения.

Взаимодействие электромагнитных волн оптического диапазона с биологическими объектами проявляется как в волновых, так и в квантовых эффектах, вероятность формирования которых изменяется в зависимости от длины волны. При оценке особенностей лечебного действия ЭМП оптического диапазона наряду с такими закономерностями его волнового распространения, как отражение, рассеяние и поглощение, необходимо также учитывать корпускулярные эффекты фотохимический, фотоэлектрический, фотолитический и др. В механизме фотобиологического действия ЭМП оптического диапазона определяющим является поглощение энергии световых квантов атомами и молекулами биологических тканей (закон Гротгуса-Дрейпера), в результате которого образуются электронно-возбужденные состояния молекул с переносом энергии кванта (внутренний фотоэффект) и происходит электролитическая диссоциация и ионизация биологических молекул. Характер первичных фотобиологических реакций определяется энергией квантов оптического излучения. В инфракрасной области энергии фотонов $[(1,6-2,4) \cdot 10^{-19} \text{ Дж}]$ достаточно только для увеличения энергии колебательных процессов биологических молекул. Видимое излучение, энергия фотонов которого составляет $(3,2-6,4) \cdot 10^{-19} \text{ Дж}$, способно вызывать их электронное возбуждение и фотолитическую диссоциацию. Наконец, кванты ультрафиолетового излучения с энергией $(6,4-9,6) \cdot 10^{-19} \text{ Дж}$ вызывают ионизацию молекул и разрушение водородных связей (рис. 3.3).

На следующем этапе энергия оптического излучения трансформируется в тепло или образуются первичные фото- продукты, выступающие пусковым механизмом фотобиологических процессов. Первый тип энергетических превращений присущ в большей степени инфракрасному излучению, а второй ультрафиолетовому. Анализ природы происходящих процессов позволяет утверждать,

что специфичность лечебных эффектов различных участков оптического излучения зависит от длины волны.

Фотобиологические свойства ультрафиолетового излучения связаны главным образом с фотоионизацией, фотодиссоциацией и фотоизомеризацией нуклеотидов и аминокислот. Бактерицидное действие коротковолнового ультрафиолета в наибольшей степени связано с димеризацией тимина, однако в присутствии фотосенсибилизатора (бензофенона или ацетофенона) димеризация тимина наступает при облучении длинноволновым ультрафиолетом с длиной волны всего 360 нм.

Молекула бензофенона, поглощая квант с длиной волны 360 нм, переходит в возбужденное синглетное состояние, затем электрон безизлучательно переходит с синглетного на триплетный уровень. Если расстояние между молекулами тимина и бензофенона достигает 1 нм, происходит переход электрона с бензофенона на возбужденный триплетный уровень тимина, а электрон с основного уровня тимина переходит на основной уровень бензофенона, заполняя образовавшуюся там вакансию. Таким образом, в присутствии фотосенсибилизатора возбуждение пиримидиновых оснований возможно без непосредственного возбуждения их синглетных уровней, и по- этому достижимо квантами более «мягкого» ультрафиолета. В роли фотосенсибилизатора в клинике применяют псорален (PUVA-терапия). Таким образом, в клетках тканей, содержащих фотосенсибилизаторы, длинноволновое ультрафиолетовое излучение вызывает такие же биологические эффекты, какие в интактных тканях вызывает только жесткое коротковолновое ультрафиолетовое излучение с рядом побочных фото- токсических и фотоаллергических эффектов.

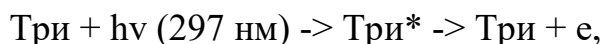
Кроме обменно-резонансного, возможен индуктивно-резонансный перенос энергии возбуждения с донора на акцептор. Например, если спектр люминесценции вещества-донора перекрывается со спектром поглощения (абсорбции) вещества-акцептора, происходит безизлучательный перенос возбужденного состояния с донора на акцептор. Вероятность переноса возбуждения тем выше, чем точнее совпадают спектры люминесценции донора и абсорбции акцептора. В отличие от обменно-резонансного переноса, эффективного на межмолекулярных расстояниях до 1 нм, индуктивно-

резонансный перенос энергии возможен при расстояниях между донором и акцептором до 10 нм.

Кроме димеризации, важным компонентом бактерицидного и мутагенного действия ультрафиолета является фотогидратация пиримидиновых оснований. Продукт такой реакции разрушается только термически, т.е. реакция практически необратима.

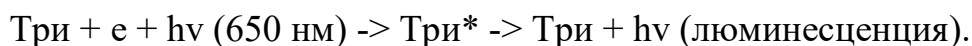
Важным аспектом механизма действия ультрафиолетового излучения является взаимодействие с белками и аминокислотами. Возбуждение УФ-излучением аминокислоты тирозина лежит в основе последовательности реакций, приводящих к синтезу дигидрофенилаланиновых меланинов (эумеланинов). Максимальная стимуляция меланиногенеза достигается при облучении средневолновым ультрафиолетом с длинами волн 260-320 нм. Среди физиотерапевтов и косметологов широко распространено неверное мнение, что максимальная активность меланиногенеза происходит при облучении длинноволновым ультрафиолетовым излучением с длиной волны 360 нм. Для этой цели применяются солярии с лампами, излучающими преимущественно длинноволновое УФ-облучение, однако оно способствует не синтезу нового меланина в меланоцитах, а транспорту меланиновых гранул по дендритам из тел меланоцитов в кератиноциты, чем и достигается видимый косметический эффект загара. Для синтеза меланина необходимо ультрафиолетовое излучение с длиной волны не более 320 нм.

СУФ (средневолновое ультрафиолетовое)-излучение с длиной волны от 300 нм и менее приводит, однако, к фотоионизации аминокислот и является канцерогенным, повышая риск развития рака кожи. Самая чувствительная к фотоионизации аминокислота триптофан - ионизируется при поглощении квантов с длиной волны 297 нм. Вероятнее всего, именно этим фактом обусловлен многократно возрастающий риск развития рака кожи при облучении ультрафиолетовым излучением с длиной волны менее 297 нм. Таким образом, для стимуляции меланиногенеза целесообразно использовать ультрафиолетовое излучение с длиной волны от 300 до 320 нм, хотя УФизлучение более коротковолнового диапазона 280-300 нм более эффективно, но оно, к сожалению. Чрезвычайно важна роль средневолнового ультрафиолетового излучения при синтезе витамина В. Вследствие фотоионизации при облучении УФ с длинами волн 260 нм образуют свободные радикалы аминокислоты фенилаланина, 270 нм тирозина, а 297 нм триптофана:

где Три* возбужденное состояние молекулы триптофана, Три ионизированное состояние молекулы триптофана. e -гидратированный электрон.

В ходе реакции образуются катион-радикал аминокислоты и чрезвычайно активный гидратированный электрон. Гидра-тированный электрон поглощает фотон с длиной волны 650 нм, после чего освобождается из потенциальной ямы пиратного окружения и рекомбинирует с радикалом аминокислоты. Таким образом, КУФ- и СУФ-излучения инициируют образование свободных радикалов, а оптическое излучение с длиной волны около 650 нм «тушит» наработку свободных радикалов. При облучении красным светом реакция обращается в следующую:

Потенциальная энергия электрона в гидратном окружении, равная примерно 2 эВ. является причиной антирадикальной активности красного излучения. Следует особо подчеркнуть, что энергия связи электрона с молекулами воды зависит от температуры и концентрации ионов в растворе и не строго соответствует фотону с длиной волны 650 нм, а может отклоняться от данного значения на несколько нанометров в ту или иную сторону. Потенциальная энергия гидратированного катион-радикала также составляет величину около 2 эВ. что соответствует длине волны красного излучения. Антирадикальная активность красного излучения, вероятно, является важным, если не основным компонентом лечебного действия красной фото- и лазеротерапии. Существенно облегчает неинвазивное использование красного излучения высокая прозрачность для него биологических тканей относительно других длин волн оптического диапазона. Оптическое излучение низкой (нетепловой) интенсивности

видимого и инфракрасного диапазонов преимущественно влияет на возбуждение тех или иных электронных энергетических уровней, но не абсолютно обуславливает его, поскольку

естественный ход химических окислительно-восстановительных реакций у животных сопровождается возбуждением молекулы и переносом электрона от донора к акцептору в темноте. При переносе электрона в возбужденное состояние по донорноакцепторному механизму в случае отсутствия химических источников свободной энергии необходима индукция переноса электрона квантом света.

Фотоны инфракрасного излучения, имеющие энергию, равную или больше энергии окислительно-восстановительных пар в цепи переноса электронов в митохондриях, в принципе могут индуцировать перенос электрона от донора к акцептору. Таким образом, инфракрасным излучением может быть активизировано тканевое (клеточное) дыхание. Значение энергии фотона может

быть большим, чем разность энергии окислительно-восстановительной пары «мишени» излучения, так как молекулы-переносчики электронов находятся в мембранах и гидратном окружении и их энергетические уровни ниже, чем были бы у молекул в свободном состоянии. Часть энергии поглощенного кванта соответственно передается молекулам-соседям и рассеивается без излучения. Примечательно, что разности энергии окислительно-восстановительных пар компонентов дыхательной цепи составляют десятые доли электрон-вольта и энергии соответствующих квантов приходятся на ближний инфракрасный диапазон. Например, энергия окислительно-восстановительной пары НАДЛАН энергия окислитель цитохромоксидазы 0,55 ЭВ, а эперли составляет. Заом «красных» фотонов около 1,5 эВ. К настоящему времени надежно установлено влияние низкоинтенсивного лазерного излучения на реакции неспецифического иммунитета. Несмотря на обилие «белых пятен» в механизмах иммуностимулирующего и иммуномодулирующего действия лазерного излучения, некоторые аспекты данных механизмов можно считать установленными. Важным звеном реакций иммунитета является синтез синглетного кислорода, окисляющего фосфолипиды плазматической мембраны бактерий. Примером фермента, поставляющего синглетный кислород, является НАДФН-оксидаза альвеолярных макрофагов. Эта реакция в обычных физиологических условиях происходит в темноте, но может происходить и на свету. Кислород в основном (невозбужденном) состоянии является парамагнетиком, следовательно, его основной энергетический уровень триплетный. Синглетное состояние у кислорода возбужденное и для его возбуждения требуется энергия кванта с длиной волны 1270 нм, но такой переход является запрещенным. Таким образом, мы ограничимся лишь выводом, что синглетный кислород в присутствии органических молекул-сенситизаторов образуется после ряда безизлучательных переходов при возбуждении триплетного уровня фотоном с длиной волны 632 нм или, со значительно меньшей вероятностью, фотоном с длиной волны 760 нм. Следовательно, красное излучение с длиной волны 632 нм обуславливает активацию синтеза синглетного кислорода и обладает мягким прооксидантным биологическим эффектом.

Красное излучение может обуславливать как антиоксидантный эффект рекомбинацию гидратированных электронов с катион-радикалами излучением 650 нм, так и прооксидантный эффект образование синглетного кислорода при облучении фотонами с длиной волны 632 нм. Немонохроматическое (широкополосное) красное излучение может обусловить преобладание того или иного эффекта в зависимости от отношения спектральной плотности энергетической светимости при длинах волн 650 и 632 нм от локализации

облучения и от функционального состояния облучаемых тканей. Отметим, что в последнее время в лазеротерапии сложилась практика применения красного излучения именно с длинами волн 632 и 650 нм как биологически и клинически наиболее эффективных. Упомянутые длины волн были выбраны эмпирически, и практика их применения сложилась без глубокой предварительной аргументации.

Механизмы действия ближнего инфракрасного излучения связаны с активацией переноса электронов по дыхательной цепи митохондрий. Активация тканевого дыхания наряду с повышением интенсивности метаболизма приводит также к избыточному накоплению активных форм кислорода: O_2 ОН, H_2O_2 , и ряда других. Генерация активных форм кислорода есть неизбежная плата за высокую метаболическую активность аэробного дыхания нашего организма: кислород является элементом не только дающим жизнь, но и приносящим преждевременное старение и гибель клеток.

Степень проявления фотобиологических эффектов в организме зависит от интенсивности оптического излучения, которая обратно пропорциональна квадрату расстояния от источника до облучаемой поверхности. Исходя из этого, в клинической практике определяют не интенсивность, а дозу облучения на определенном расстоянии от источника путем измерения времени облучения. Наряду с активирующей ролью инфракрасного лазерного излучения низкой интенсивности на тканевый метаболизм в клинической практике надежно установлено потенцирование клинических лечебных эффектов лазеротерапии в постоянном и низкочастотном переменном магнитных полях.

При одновременном применении лазерного излучения и постоянного магнитного поля энергия квантов нарушает слабые электролитические связи между ионами и молекулами воды, а магнитное поле способствует этой диссоциации и одновременно препятствует рекомбинации ионов (фотомагнитоэлектрический эффект Кикоина-Носкова). Кроме того, в постоянном магнитном поле молекулярные диполи строго ориентированы преимущественно вдоль его силовых линий, а поскольку вектор магнитной индукции направлен перпендикулярно световому потоку (магнит расположен по периметру облучаемого участка), то основная масса диполей располагается вдоль него. Это существенно увеличивает проникающую способность лазерного излучения (до 70 мм), уменьшает коэффициент отражения на границе раздела тканей и обеспечивает максимальное поглощение лазерного излучения. Указанные особенности существенно повышают терапевтическую эффективность магнитолазерного воздействия на патологический процесс.

Таким образом, электромагнитные поля и излучения имеют определенное пространственно-временное распределение энергии, которая при

взаимодействии ЭМП с биологическими тканями трансформируется в другие виды (механическую, химическую, тепловую и др.). Вызванные возбуждением или нагреванием тканей организма процессы служат пусковым звеном физико-химических и биологических реакций, формирующих конечный терапевтический эффект. При этом каждый из типов рассмотренных электромагнитных полей и излучений вызывает присущие только ему физико-химические процессы, которые определяют специфичность их лечебных эффектов.

Литература

1. Самойлев В.О. Медицинская биофизика: Учебник. – Спец – Лит, 2004. – 496 с.
2. Рубин А.Б. Теоретическая биофизика – М: изд. МГУ, 2004. – 469 с.
3. Атаходжаев А.К., Ганиев Ф., Бурхонов Б.Н. Гиперакустические параметры нитробензола и анелина при различных внешних условиях. Сб. научных статей. Спектроскопия конденсированных сред. Самарканд 1994. – 58-61 стр.
4. Xudoykulova Sh. N.; Burkhonov B.N. Hyperacoustic parameters of a series of alcoholsat different state parameters. *Academicia: An International Multidisciplinary Research journal* ISSN: 2249-7137 Vol. 11. Issue 11. November 2021 pp. 892-895

ORGANIZMDA O'ZGARUVCHAN TOK TA'SIRINI O'RGANISHDA FANLARARO O'ZARO INTEGRATSIYASINING AXAMIYATI

Dotsent Raxmatov M., f-m. f. n. Burxonov B.N.

Samarqand Zarmed universiteti

Annotatsiya: Ushbu makolada tibbiyot va fizika fanlarining o'zaro integratsiyasining axamiyatini “Organizmga o'zgaruvchan tokning ta'siri” mavzusi fizioterapiya misolida kursatib berilgan.

Kalit so'zlar: Fizika, o'zgaruvchan tok, tibbiyot, fanlar aro integratsiya, fizioterapiya, ampulopulsterapiya, sinusoidal tok, elektroforez.

Ma'lumki, oliy ta'lim tizimida olib borilayotgan ta'lim-tarbiya ishlarining samaradorligi mamlakattimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-ikdisodiy isloxoatlarning natijadorligini ta'minlovchi asosiy omillardan biridir. Keyingi yillarda xalkaro andozalar talabiga javob beradigan malakali mutaxasislarni tayorlash davlat axamiyatiga ega bulgan masalalardan biriga aylandi. Shuning uchun mamlakatimizda ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan bir kator qonun, qarorlar ishlab chikarilib amalda qo'llanilmoqda. Masalan, 2020 yil sentyabr oyida 20 ta rivojlangan mamlakatlar ta'lim to'g'risidagi konunchiligi asosida yaratilgan 75 ta moddadan iborat bo'lgan yangi tahrirdagi “Ta'lim to'g'risida” gi qonun, 2020 yil 6 noyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan salohiyatini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF- 6108-sonli farmonini, 2020 yil 6-noyabrdagi “Ta'lim tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo'shimcha chora tadbirlar to'g'risida” gi PQ - 4884-sonli qarorini, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga murojaatini olib ko'rishimiz mumkin. Bu va boshqa hujjatlarning hammasida ta'lim-tarbiya sohasida samaradarlikni oshirish masalasi va uning yechimlari ko'rsatib berilgan.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, ta'lim sifatini oshirishning juda ko'p yo'llari mavjud bulib, bu borada oliy ta'lim muassasalarining integratsion hamkorligi va fanlararo integratsion bog'lanishning ahamiyati juda katta.

Ma'lumki, fanlararo o'zaro bog'lanish, har bir fanning yanada rivojlanishi uchun asosiy faktorlardan biri hisoblanadi. Malakali mutaxasislarni tayorlashda fanlararo integratsiyaning atrof muhitda bo'ladigan o'zgarishlarni ilmiy nuqtainazardan tushunib yetish va mustaqil fikrlash qobiliyatini, ijodiy faolligini rivojlantirishga imkoniyat beradi.

Bo'lajak tibbiyot xodimlarini malakali mutaxasis sifatida tayorlash jarayonida beriladigan bilimlar fanlararo o'zaro integratsiya, ya'ni o'zaro bog'liqlik asosida berilsa, bu talim sifatini oshiruvchi faktorlardan biri bo'lib ximat qiladi. Ma'lumki,

tibbiyot xodimlarini tayorlash o'quv rejasida “Tibbiy va biologik fizika” fani ham kiritilgan.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, hozirgi zamon tibbiyotining yutuqlari ko'p jixatdan fizika, texnika va tibbiy asbobsizlikning muvaffaqiyatlariga asoslanadi. Kasalliklarning tabiati va davolash mexanizmi ko'p hollarda biofizik tushunchalar asosida tushuntiriladi. Shuning uchun tibbiyot oliygohlarining o'quv rejasida fizika, biofizika va matematik statistikaning maxsus bo'limlarini o'rganish rejalashtirilgan bulib, bu fanlarning asosi bulib fundamental fizika hisoblanadi. Fizika fanining rivjlanishi tibbiyot sohasini rivojlanishida muhim ahamiyatga ega.

Ma'lumki, inson organizmida sodir buladigan turli jarayonlarning murakkabligi va o'zaro bog'liqlikda bo'lishiga qaramay, ular orasidan ko'pincha fizik jarayonlarga yaqin bo'lgan jarayonlar mavjud. Masalan, qon aylanishi kabi murakkab fiziologik jarayon asosida fizikaning (gidrodinamika) qonuni, tomirlar bo'ylab elastik tebanishlarning tarkalishi (tebranish va to'lqinlar), yurakning mexanik ishi (mexanika), biopotentsiallar paydo bo'lishi generatsiyasi (elektrodinamika qonunlari) va h.k. bilan bog'liq. Organizmda makrojarayonlardan tashqari, mikrojarayonlar ham kuzatiladi, ular ham asosan molekulyar fizika konunlari asosida tushuntiriladi. Yuqorida aytilgan fikrlar asosida shuni aytish mumkinki, turli kasalliklar diagnostikasi va terapeyasida fundamental fizika qonunlaridan foydalanish ijobiy natijalar beradi.

Ushbu maqolada biz fanlararo o'zaro integratsiyaning ahamiyatini, fizika va tibbiyot fanlari orasidagi bog'lanishni “O'zgaruvchan tokning organizmga ta'siri” mavzusini fizioterapiya usullari asosida kurib o'tamiz. O'zgaruvchan tok deb, tok kuchi yoki kuchlanishi (erkin zaryadlarning tezligi va tartibli xarakat yo'nalishi) vaqt o'zgarishi bilan sinusoidal yoki kosinusoidal qonunlar bilan o'zgaradigan toklarga aytiladi.

O'zgaruvchan tokning organizmga ta'sirini amplipulsterapiya ya'ni odam organizmiga o'zgaruvchan, kam kuchli sinusoidal modullashgan toklar (SMT) bilan ta'sir etish misolida ko'rib o'tamiz. Asosiy davolovchi faktor bo'lib 5000 gts chastotali sinusoidal tok va 10 dan 150 gts gacha bo'lgan past chastotali modullashgan tok hisoblanadi. Modulyatsiya natijasida bir biridan ma'lum amplituda oraliq bilan ajratilgan, bir tup yoki bir qism impuls toki xosil bo'ladi. To'qimalarga bunday tebranishlarni uzilib-uzilib ta'sir etishi, ularni ko'zg'atuvchan ta'sirini yanada oshiradi va tanani ularga o'rganib qolishini kamaytiradi. Amplipulsterapiya nafas olish xamda tomirlarni xarakatlanirvchi markazlarni aktivlanishini chaqiradi. Buning natijasida gemodinamika va tashqi nafas olish faoliyatida o'zgarishlar ro'y beradi (yurak qisqarishlar va nafas olish chastotasi normallasadi, miya tomirlari tonusi oshadi). Sinusoidal modullashgan toklar arterial qon quyilishini va vena qon oqimini ko'paytiradi bu esa to'qimalarda xaroratni 0,8 - 1,0 S ga oshishini ta'minlaydi, yurakni qisqarish va tashqi nafas olish faoliyatini kuchaytiradi. Shu bilan bir qatorda sinusoidal

modullashgan toklar ichak, o't ajralish va siydik ajralish yo'llarini tonusini oshiradi. Ichki organlarda trofik jarayonlarning aktivlashishi ro'y beradi, buning natijasida distrofik o'zgarishlarda to'qima faoliyati qayta tiklanadi va regeneratsiya jarayonlari tezlashadi. shunday qilib SMT ta'sirida qon aylanish to'qima trofikasi va markaziy nerv sistemasining funktsional faoliyati yaxshilanadi, modda almashinuv jarayonlari kuchayadi, mediator, garmonal va endokrin sistemalar me'yorlashadi.

SMT ta'sir etish usullari va parametrlariga qarab mushaklarni qisqarish faoliyati va tonusiga, turli yo'nalishda ta'sir ko'rsatadi. U nerv-mushak sistemasi patologiyalarida, mushak va nervlarni elektrostimulyatsiya qilishida turli a'zo va sistemalarni faoliyatini qayta tiklashda ishlatiladi. Bunday ta'sirlar o't puffagini tonusini oshirish uchun, ichak va oshqozon faoliyatini yaxshilashda, siydik yo'llaridan toshlarni haydab tushirish uchun, bepushtlikda bachadon trubalarini xarakat aktivligini tiklash uchun ham qo'llaniladi. SMT to'g'rilangan rejimda elektroforetik xususiyatiga ega. SMT forez uchun 1 chi ish turi qo'llaniladi, modulyatsiya chastotasi 150 gts, modulyatsiya chuqurligi 75-100 foiz. Muolaja 10-15 min. davomida o'tkaziladi. Dorili elektroforez bilan bir qatorda amplipul'ssterapiyani balchiq bilan davolashda (amplipul'speloidoterapiya) sovuq bilan davolashda (krioamplipul'sforez), ultratovush terapiya bilan (amplipul'sfonoforez) birgalikda qo'llaniladi. Parametrlar. “Amplipul's” turdagi zamonaviy apparatlarida past chastota bilan modulangan va yuqori chastotati 5000 gts li olib boruvchi tok, bundan tashqari uch xil modulyatsiyaga bilan xam farq lanadi, bu esa besh ish turi uchun tok tuplamini ta'minlaydi. Amplipul'ssterpiya ma'lum bir tartibda kaytariluvchi va ish turlarini belgilovchi, tok tebranishlarining aloxida kismalari bilan amalga oshiriladi. 1 chi ish turida 5000 gts li o'zgaruvchan sinusoidal tok, 10 dan 150 gts diapazon orasida tanlanadigan chastotalar bilan modullashtiriladi. Qo'zg'atuvchi effekt kuchi chastota modulyatsiyasi kamayishi va chuqurligini ko'payishi bilan oshib boradi. (doimiy modullyatsiya)

2 chi ish turi yuboriladigan sinusoidal tok 10 - 150 gts cha boruvchi ma'lum bir chastotadagi modullashgan tokni pauza bilan gallanib borishi. Bunda tok posilkasining davomiyligi va pauza 1 dan 6 sekund orasida aloxida berilish mumkin. Bunday rejim ko'proq namoyon bo'ladigan neyrostimullovchi ta'sirga ega bo'ladi. 3 chi ish turi erkin tanlan chastotali modullangan va 5000 gts modullashmagan toklarni ketma-ket yuborish. Ta'sir davomiyligi bunda ham 1 dan 6 sekund oraliqda tanlanishi mumkin. Bunday rejimda analgetik effekt namoyon bo'ladi.

ish turi modulyatsiyaning turli chastotalarini navbatlanib turish bilan amalga oshiriladi. Ta'sirlar birida modulyatsiya chastotasi 10-150 gts diapazon orasida tanlanadi, ikkinchisida 150 gts chastotali modulyatsiya doimiy qoladi. Sinusoidal modullashgan toklar analgetik effekti doimiy modulyatsiya chastotasi (150 gts) va tanlangan chastota modulyatsiyasi (10-150 gts) orasidagi farq kamaygan sari oshib boradi. 5 chi ish turi 4 chi ish turidan shu bilan farq qiladiki, erkin modullashgan tok,

150 gts chastotali modullashgan tok va undan so'ng keladigan pauza bilan ketma-ket beriladi. hamma yuqorida qayt qilingan ish turlarida modulyatsiya chuqurligi 0 - 100 % va undan kuiga o'zgarishi mumkin. Tokning ta'sirlantiruvchi xususiyati chastotani kamaytirish va modulyatsiya chuqurligini oshishi va to'g'rilangan rejimga o'tish bilan o'sib boradi. ko'zratuvchchan ta'siri esa olib boruvchi tok va pauzaga bog'liq xolda o'zgarishi mumkin. Amplipulsterapiya sezilarli og'riq qoldiruvchi ta'sir ko'rsatadi. Shu maqsadda odatda 3 - 4 ish turi 100 gts chastotali modulyatsiya. 75% li modulyatsiya chuqurligi, 2-3 sekund davomiylikda bo'lgan modullashgan tebranishlar va pauza, tok kuchi - sezilarli vibratsiya sezguncha, ta'sir etish davomiyligi xar bir ish tur uchun 3-5 minut bo'lgan o'zgaruvchan ish rejimi qo'llaniladi. Muolajalar xar kuni o'tkaziladi. Davolash kursi 8-10 ta muolaja. Qattiq og'riqlarda muolajani 5-6 soat oraliqda kunika 2 marotaba qo'llash mumkin. Davolovchi effekt: neyrostimullovchi, analgetik, trofik, tomirlarni kengaytiruvchi. Ko'rsatmalar - periferik nerv sistemasining og'riq sindromi bilan boradigan kasalliklari (nevralgiya, nevrit, radikulit, pleksit, neyromiozit, kauzalgiya), Vegetativ nerv sistemi kasalliklari 1 va2 bosqich gipertoniya kasalligi nafas olish a'zolari kasalliklari, (surunkali bronxit, pnevmoniya, bronxial astma) oshqozon - ichak trakti kasalliklari (oshqozon funktsional o'zgarishlari, oshqozon va ichak yara kasalligi, qabziyat, o't chiqish yo'llari diskeneziyasi) bo'g'im kasalliklari (revmatoid artrit, deformatsiyalovchi artroz, pediartrit), enurez, ayollar jinsiy a'zolarining surunkali yalliflanish jarayonlari, funktsional xarakterdagi impotentsiya. Bunday toklar

to'qimalarga chuqur kirib borish xususiyatini va bunda kuyish va yoqimsiz xis uyrotmasligini xisobga olmay amplipulsterapiyaga diadinamoterapiyaga nisbatan ko'proq o'rin beriladi va pediatriyada shilliq qabatiga ta'sir ettirish uchun qo'llaniladi.

Qarshi ko'rsatmalar (mone'liklar) suyak sinishi, o't va siydik tosh kasalligi, elektr tokiga oshgan sezuvchanlik, varikoz kasalligi.

Apparatlar. Muolaja “Amplipul's 5” va “Amplipul's 6” apparatlari yordamida o'tkazildi. Amplipulsterapiya uchun “Stimul 2” apparatini xam ishlatish mumkin. “Amplipul's - 5” apparati 2 sinf ximoyasiga ega model bo'lib 127-220 V kuchlanishli o'zgaruvchan tok tarmog'idan yerga ulanmasdan ishlaydigan apparat modeli hisoblanadi. Muolaja ta'sir qilish soxasi, ish rejimi, ular davomiyligi, chastota, modulyatsiya chuqurligi, beriladigan tok va pauzani davomiyligi va muolajaning umumiy soni ko'rsatiladi.

Masalan. SMT umrtqa pog'onasining bel soxasiga, rejim 2, 3-4 ish turlari, xar biri 5 minutdan, chastota 100 gts modulyatsiya chuqurligi 75%, xar kuni o'tkaziladigan 8 ta muolaja.

Amplipulsterapiya muolajasi mushaklarni maksimal bo'shashgan xolatida o'tkaziladi. Tanaga gidrofil matodan tayyorlangan 1 sm-li qistirmalar orqali joylashtirilgan plastinkali elektrodlardan foydalaniladi. Elektrodlar aylana yoki to'rt

burchak shaklida bo'lishi mumkin. Ular maydoni patologik o'choq o'lchamidan kichik bo'lmisligi kerak. Elektrodlar elastik bintlar, bog'lamlar yoki qumli xalta yoki bemor tanasi bilan maxkamlanadi. Muolajani boshlashdan oldin apparatni ishga yaroqligi tekshiriladi. Apparat tokga ulanib yoqilgandan so'ng o'trang “10”, “20” va 100 diapazondagi indikator lampochkalardan biri yonishi kerak. Apparat panelida kerakli chastota diapazoni o'rnatiladi va milliampermetr dastasini chap tomonga o'rnatiladi. So'ng vrach tavsiyasiga binoan ish rejimi, ish turi, chastota va modulyatsiya chuqurligi ta'sir etish vaqti o'rnatiladi. Elektrodni yoqish klavishasini ulagandan so'ng, muolaja vaqtini belgilaydigan “Pusk” tugmachasi bosiladi va bemor sezuvchanligiga va milliampermetr sonlariga qaragan holda, dasta soat strelkalari bo'ylab asta-sekin buraladi. Apparatni muolaja vaqtida boshqa ish rejimga yoki chastotaga o'tkaziladigan bo'lsa milliampermetr dastasi chap xolatga keltiriladi. Muolaja tugallanishida tovush signali ishga tushib apparat bemorga berilayotgan tok avtomat ravishda o'chadi. So'ng milliampermetr ko'rsatkichi dastasi chap xolatga keltirilib, tokdan o'chiriladi va elektrodlar bemor tanasidan yechiladi. Gidrofily qistirmalar muolajadan so'ng yuvilib, qaynatiladi va quritiladi. Kunda yoki kun ora o'tkaziladigan muolajalarning davomiyligi 20-30 minutdan oshmasligi kerak. Davolash kursi 6-10 muolajani tashkil etadi. Qattiq og'riq sindromida muolajani kuniga ikki marta o'tkazish mumkin.

Yuqorida ko'rib chiqilgan mavzu bo'yicha ma'lumotlar-tushunchalar shuni ko'rsatayaptiki, fundamental fizika fanidan asosiy bilimlarga ega bo'lmagan tibbiyot xodimlari ko'rilyotgan tibbiy masalalarni to'la-to'kis va aniq tushuna olmaydilar, bu esa o'z navbatida fizika va tibbiyotning bir-biriga qanchalik bog'langanligini namoyon qilmoqda.

Demak, fizika va tibbiyotning o'zaro bog'liqlikda integratsion rivojlanish albatta beriladigan ta'lim sifatini oshirishga olib keladi.

Shunday qilib, tajribalar va kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, fizika va tibbiyot fanlari orasidagi integratsion rivojlanish, ya'ni o'zaro bog'liqlik albatta beriladigan materiallarni yaxshi o'zlashtirishga imkoniyat beradi va bu o'z navbatida ta'lim sifatini oshirishga olib kelar ekan. Albatta ta'lim sifatini oshirishda fanlararo o'zaro integratsiyaning ahamiyati ko'plab boshqa ilmiy tadqiqot ishlarida ham ko'rsatib o'tilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O'zbekiston Respublikasini “Ta'lim to'g'risidagi qonuni” Toshkent shahri 2020 yil 23 sentyabr. O'zRQ (O'RQ) 637.
2. O'zbekiston respublikasi Prezidentining 2020 yil 6-noyabrdagi “O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirishning chora tadbirlari to'g'risida” gi PF -6108-sonli farmoni. Toshkent. 6-noyabr 2020 - yil.

3. O'zbekiston respublikasi Prezidentining 2020 yil 6-noyabrdagi “Ta’lim tarbiya tizimini yanada takomillashtirish to’g’risida” gi PQ 4884-sonli qarori. Toshkent. 6-noyabr 2020 - yil.
4. Yangi O'zbekistonning 2022-2026 yillarda mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasi. Xalq so'zi gazetasi, 2022 yil 27-yanvar № 18 soni.
5. M.Raxmatov, M.Rasulova. Texnologik ta'lim sifatini oshirish mavzui bo'yicha dars ishlanmalarining ahamiyati. “ Innovative developments and research in education”. International scientific online conference. Canada. Ottawa. 23 February 2022 year. Part 3. 94-103 p.
6. A.N.Remizov, “Tibbiy va biologik fizika” Toshkent, 2005 yil, 334-338 b.

¹⁸F РАДИОНУКЛИДИНИ ЭЛЕКТРОН ТЕЗЛАТГИЧЛАРДА ОЛИШ МЕХАНИЗМИ

М.Х.Жалилов., Ж.Х.Хамроев

“Зармед” Университети. Самарқанд.

Аннотация: Фан ва техникада халқ хўжалигининг турли соҳаларида жумладан тиббиётда кенг қўлланиладиган ¹⁸F элементини электронни тезлатгичларидан, бири кесма микротронда ²³Na элементидан фотоядровий реакциялар ёрдамида ҳосил бўлиш механизми, ¹⁸F ва қўшимча элементларда ҳосил бўлган γ нурланишларни қайт қилиш усуллари кўрсатилган.

Таянч сўзлар: Изотоп, позитрон, ташхис, реакция, неон, кислород, ядро, нурланиш, эффективлик, спектр, элемент, атом, ярим емирилиш, фаол элемент, фотонейтрон, электромагнит жараён.

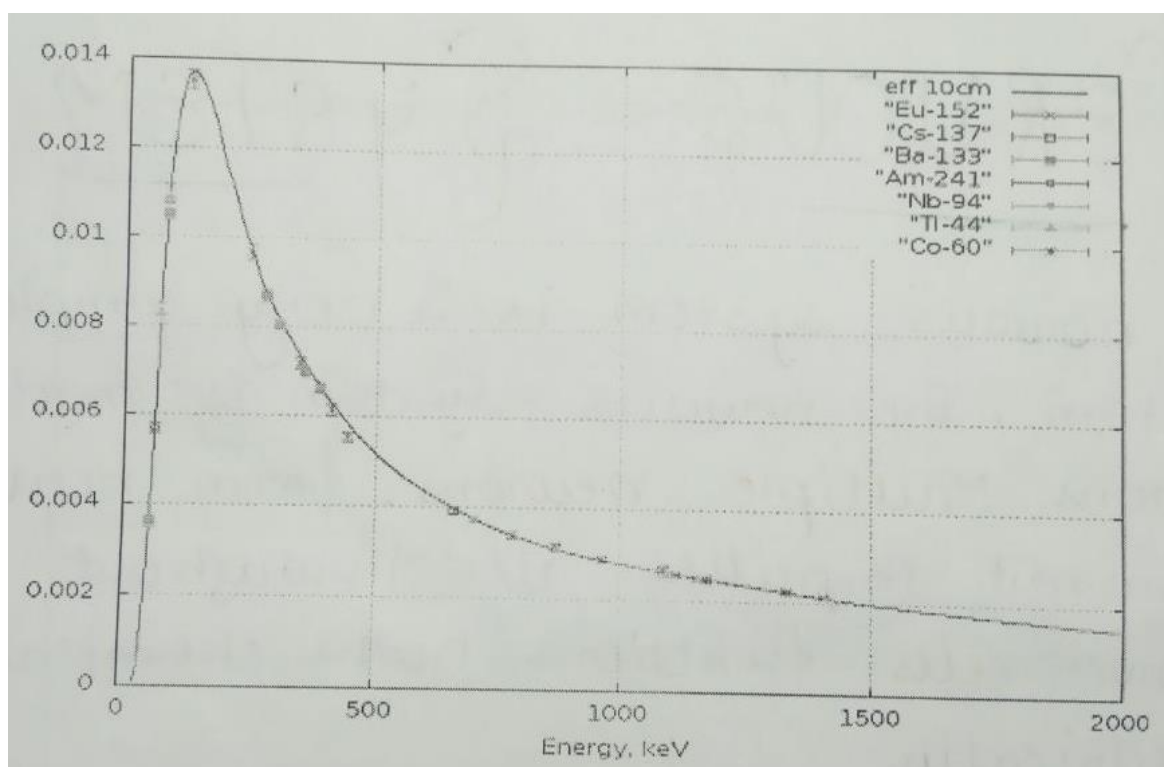
Тиббиётда ва халқ хўжалигининг турли соҳаларида амалий аҳамиятга эга бўлган радиоизотоплардан бири бўлган ¹⁸F ҳисобланади. Тиббиётда ¹⁸F изотопи фаол позитрон эмиссияси техникасида қўлланилади. У анча кичик ярим емирилиш даврига эга $T_{1/2} = 109,8$ минут ва β^+ емирилувчи фаол изотоп ҳисобланади. Ташхисни ¹⁸F дан олинган нурланиш дозаси бўйича ўтказилса анчагина қулай элемент ҳисобланади ва аниқ натижаларга эришиш мумкин.

Ҳозиргача даволаш ва ташхис учун фойдаланилаётган радиоизотоплар, жумладан ¹⁸F ҳам ядро реакторларида ва енгил ядролар тезлатгичларида кўп ҳолда циклотронларда ишлаб чиқарилган. Хусусан ¹⁸F изотопи циклотронда протонларга тезланиш бериб кислород билан таъсирлашиши туфайли ¹⁸O (γ,n) ¹⁸F реакцияси ёки дейтирига тезланиш бериб, неон билан таъсирлашганда кечадиган ²⁰Ne (d, γ) ¹⁸F реакцияларидан фойдаланиб ҳосил қилинган [1,2].

Бироқ фотоядровий реакциялар (электрон тезлатгичлари микротронлар ёки бетатронларда (γ,хγ') реакциялар туфайли ҳосил бўладиган ва энергия жихатидан ўта яхши даражаланган [3,4]) радиоизотопларни ишлаб чиқариш мумкинлиги ва нисбатан жуда арзон бўлиши аниқланган.

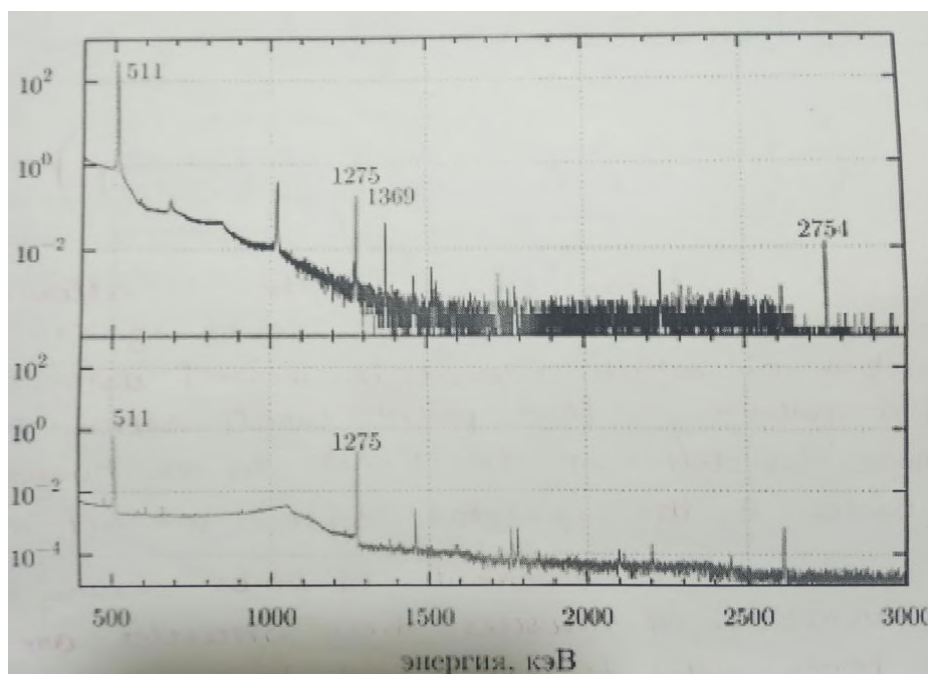
Ушбу мақолада ²³Na элементи наъмунасида фойдаланиб ¹⁸F нинг ҳосил қилиниши баён қилинган. Мазкур тажриба Москва давлат университети Ядро физикаси илмий тадқиқот институтининг “Атом ядроларининг ўзаро таъсири ва электромагнит жараёнлар” бўлими ходимлари билан ҳамкорликда бажарилганб, шунга кўра энергияси $E \approx 50 \text{ МэВ}$ ни ташкил қилган кесма микротронда ҳосил қилиниши мумкинлигини кўрсатамиз. Қаралаётган ²³Na нурланиш тугаганидан сўнг, ²³Na намунаси ўта тоза германий асосидаги (HPGe-детектори) γ-спектрометр ёнига ўтказилди. Ушбу спектрометр нурланган ²³Na намунасида

ҳосил бўлган радиоизотопларнинг емирилиши натижасида ҳосил бўлувчи иккиламчи γ -квантлари қайд қилинди. Фаоллаштирилган намуна ва HPGe-детектори орасидаги масофа 150мм ташкил қилди. HPGe-детектори ва фаоллаштирилган намуна махсус ҳимояловчи идишга жойлаштирилди, бу эса ташки радиация фонинин сезиларли даражада камайтирди. γ -спектрометрининг энергия шкаласи олдиндан, ^{44}Ti , ^{60}Co , ^{94}Nb , ^{133}Ba , ^{137}Cs , ^{152}Eu , ^{241}Am стандарт радиоактив манбалар γ -нурланишлардан фойдаланиб даражаланди ва унинг эффективлиги умумий ютилиш тишчалари максимал қийматларига кўра ҳисобланди, хусусан, 511keV ва 1275keV ли γ -чизиқлари учун мос равишда $\approx 0,236\%$ ва $\approx 0,107\%$ га тенг бўлди. HPGe-детекторининг қайд қилинган γ -квантлар энергиясига қараб ўзгариши 1-расмда акс эттирилган.

1-расм. HPGe-детектори эффективлигининг γ -квантлар энергиясига боғлиқлик графиги.

Нурланиш тугаганидан икки дақиқа ўтгач, нурланган ^{23}Na намунасида чиқаётган иккиламчи γ -нурланишни HPGe –спектрометри ўлчашни бошлади. γ -нурлар спектри ҳақидаги маълумотлар махсус электрон тракт ёрдамида кучайтирилиб компютер хотирасига ёзиб олинди. ^{23}Na намунасида вужудга келтирилган активлик γ -квантларининг иккита спектри 2-расмда келтирилган. Юқори ва пастки спектрлар аниқ ўлчаш вақтларида олинган бўлиб, улар нурланиш тугаганидан кейинги вақт оралиғида мос равишда $(1 \div 10) \times 10^3 \text{с}$ ва $(6 \div 10) \times 10^5 \text{с}$ ни ташкил этди.

2-расм. ^{23}Na намунасида вужудга келтирилган активлик γ -квантларининг спектрлари.

Юқоридагиси-нурланиш тугаганидан кейинги $(1 \div 10) \times 10^3 \text{с}$ учун, пастдагиси нурланиш тугаганидан кейинги $(6 \div 10) \times 10^5 \text{с}$ учун. Ушбу спектрларда ^{23}Na намунасининг нурланиши натижасида ҳосил бўлган турли хил радиоизотопларнинг емирилишидан γ -квантлар билан боғлиқ тишчалар ажралиб турибди, хусусан:

- ^{18}F радиоизотопидан (β^+ -емирилиши (96,9%) ва электронни қамраш ЕС (3,1%), ярим емирилиш даври $T_{1/2} \sim 109,8 \text{мин}$);
- ^{23}Na (γ, n)-реакцияда ҳосил бўлган ^{22}Na радиоизотопидан (β^+ -емирилиши (90,5%) ва ЕС (9,5%), ярим емирилиш даври $T_{1/2} \sim 2,602 \text{йил}$);
- ^{23}Na (γ, n)-реакцияда ҳосил бўлган ^{22}Na радиоизотопидан (β -емирилиш, ярим емирилиш даври $T_{1/2} \sim 15,02 \text{соат}$);

Спектрдаги γ -тишчалар қуйидаги энергияларга тенг ва ҳосил бўлиши, мос ҳолда келтирилган.

■ 511keV энергияли тишга (^{18}F дан анигилятция туфайли бошқа β^+ фаол изотоплардан ва ^{22}Na дан анигилятция туфайли ҳосил бўлган.

■ 1275keV энергияли тишга ^{22}Na дан ҳосил бўлмокда.

■ 1369keV ва 2754keV энергияли тишчалар ^{24}Na дан ҳосил бўлмокда.

Олинган спектрларни таҳлил қилишда, унда кузатилган чўққиларни идентификация қилишда Москва давлат университети Ядро физикаси илмий-тадқиқот институтининг “Атом ядроларининг ўзаро таъсири ва электромагнит жараёнлари” бўлими қошида фаолият юритаётган “Фотоядровий тажрибалар маълумотлари базасининг илмий ресурсларидан фойдаланилди. Энергияси

511keV бўлган анигилятция чизиғи учун тўлиқ ютилиш тишчасидаги сони тезлигининг вақтга боғлиқлик.

Намуна нурланишининг охирига келиб, ҳосил қилинган ^{18}F изотопининг фаоллиги $A_{\text{F-18}} \approx 0,35 \times 10^6 \text{с}^{-1}$ (511 keVлик чизик бўйича), ^{22}Na учун $A_{\text{Na-22}} \approx 0,825 \times 10^3 \text{с}^{-1}$ (511 keVлик чизик бўйича), ^{22}Na учун $A_{\text{Na-22}} \approx 0,916 \times 10^3 \text{с}^{-1}$ (1275 keVлик чизик бўйича) таҳлил қилишда, спектрларда кузатилган тишчаларни идентификация қилишда Москва давлат университети Ядро физикаси илмий тадқиқот институтининг “Атом ядроларининг ўзаро таъсири ва электромагнит жараёнлар” бўлими қошида фаолият юритаётган фотоядро тажрибалар маълумотлари баъзасида берилган натижалардан фойдаланилди. Булардан ташқари ^{18}F радиоизотопи наъмунада ҳосил бўлган ^{20}Ne , ^{21}Ne ва ^{22}Ne изотопларида мос равишда $(\gamma, 2n)$, $(\gamma, 3n)$ ва $(\gamma, 4n)$ фотонетрон реакциялари натижасида ҳам ҳосил бўлган ^{18}Ne изотопининг ($T_{1/2} \approx 1,67 \text{с}$). β^+ -емирилиши натижасида ^{18}F ҳосил бўлиши кузатилди.

^{18}F изотопининг энг юқори улуши ^{19}F (γ, n) -реакциясида кузатилди. Бунга сабаб (γ, n) -реакциясининг бўсоғосининг паст эканлиги (10,43МэВ) ва (γ, n) -реакциянинг кесими катта эканлигидадир. Реакция бўсоғосидан 28МэВ энергиягача бўлган ораликда $\approx 90 \text{mb.МэВ}$.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Варламов В.В., Ишханов Б.С., Капитонов И.М. Фотоядерные реакции современный статус экспериментальных данных. М.2008г.
2. Хуррамова М.Р., Якубов Н.К., Арзобеков У.Р. Радиоизотопли таххисларга доир услубий маълумотлар. Молодой ученый Узбекистан. Международный научный журнал №10 (405) март 2022й. 218-б.
3. Арзобеков У.Р., Жалилов М.Х., Хамдамова Т.Д. $(\gamma, x\gamma')$ реакциялари учун нишон модданинг оптимал қалинлигини аниқлаш. Сборник научных статей и тезисов республиканский конференции «Лингво-психопедогогические аспекты и методы их применения в обучения» СамМи, 2012г., 68-69с.
4. Жалилов М.Х., Худойкулова Ш.Н., Хамроев Ж.Х., Арзобеков У.Р. Методика исследования спектров γ -квантов в реакции $(\gamma, x\gamma')$ в элементах из 1d2S-области. “ХИСТ” Всеукраинский журнал молодых ученых выпуск 19, 2017г.

FROM PHYSICAL CULTURE IN DIFFERENT PERIODS OF A PERSON'S LIFE SCIENTIFIC PRACTICAL BASICS OF USE

Nurimov Zafar Raxmanberdiyevich

Professor of the Department of Combat and Physical Training

Ministry of Internal Affairs of the Academy

e-mail: akrom.mir1988@gmail.com

Annotation: In this section, the question of the purposeful application of Physical Culture is seen “in terms of age”. At the same time associated with a change in the conditions of a person during his activity characteristics of which are characterized.

Keywords: physical training, sport, development, strength, physical maturity, loading, power, endurance, physical qualities, functional training, physical training, organism, sports training, character.

Thus, the course on the theory of Physical Education is extended, which includes specialists in Physical Culture and sports as part of the basis of Professional Teaching includes a body of knowledge. It provides an opportunity for a specialist in the field of future physical culture to fully understand the content of professional activity, expands the view of the world, connects other workers in the field of physical culture with their common work, and at the same time it is necessary to master a specialist the wider profession-oriented world that is, will help shape vision.

The owners of one profession or another use certain concepts and phrases related to their profession and profession during communication. The study of a certain area of Science and its assimilation into the content of these leading concepts

related. Without determining the wahajmi of their content, it becomes difficult to correctly understand many phenomena and issues of the theory and practice of Physical Education, successfully master the science of physical education theory becomes more complicated.

Leading concepts used in the theory and usulia of physical education include: physical development, physical fitness, physical education, physical culture, sports, physical maturity, physical culture character. Why are the concepts listed above called basic concepts, while others, such as physical exercise, physical qualities, concepts of physical knowledge, are not considered basic concepts? All concepts that correctly reflect the relevant activity are equally important in terms of their significance, about which we will dwell in the relevant chapters of the textbook. We are we touched on the

concepts of the main, most important qualities of the education of the human body, which are summarized.

Physical development-the gradual formation of the human body in natural conditions – changes in its appearance and activity of character is the process.

The period of development is divided into three phases: its high level, relatively stabilized (stability) and a gradual decrease in the capabilities of the human body. He is guided by the objective laws of nature – the organism, its living conditions obeys the law of unity, the law of the assumption of changes in service, structure, the law of gradual quantitative and qualitative changes in the body and other laws. In other words, physical development consists of a complex of objective and biological laws. The most important of these is the law of the environment and the whole of the development of the organism.

When we apply the above to students, the conditions of study, work and independent work, rest, which we have to take into account. All this affects the physical development of children.

The natural vital forces that are passed down from generation to generation, the abilities of the human body are also an important ground of physical development, as well as the achievement of high results are destined for any engaged (individual) not to mention the fact that any person is regularly physical, in accordance with the systematic purpose of uniting on the physical development of his organism it should be emphasized that it is able to have a positive effect by practicing exercises.

The period of intense (acute) physical development corresponds to the period of preschool and junior school age, and the period of the entire school age continues throughout.

The direction, character, level of physical development, as well as the qualities and abilities that a person matures in himself largely depend on living conditions and upbringing. The possession of the laws of physical development, their use for the purposes of self – education-is an important task of the theory and practice of physical education.

Social conditions in society are a decisive factor in their physical development. Among the factors, the role of the process of training with Labor is important, especially the role of physical education.

To achieve physical development, the so-called "Physical Education" began to use specially oriented and organized activities.

Physical education is a pedagogical process that is important for the morphological and functional improvement of the human body, for its life the main action is aimed at the formation and improvement of qualifications, skills, knowledge

associated with them. This definition emphasizes the specificity of physical education as an independent type of human upbringing.

In the structure of the identity of physical education lies the concept of “physical knowledge (teaching, explaining, showing, repeating, strengthening)” and “the development of physical qualities (strength, agility, endurance, flexibility, agility)”, which have two separate maonos.

The term "physical knowledge" is found in the earliest systems of physical education in the new era. For example, Fit is physical for the purpose of “nurturing one's own body he was talking about the need for exercises.

Physical knowledge is a special theoretical concept regarding the performance of physical exercises and the skill to apply them in marriage when necessary and includes skills.

P.F. Lesgaft states that in the process of physical education, children can "distinguish certain actions and compare them among themselves, consciously control them, adapt them to obstacles, pass (overcome) these obstacles with as much agility and determination as possible, in other words, consciously do the most physical work, with as little effort as possible he believed that they should learn to act in a showy and enthusiastic manner. Here we are talking, on the one hand, about the formation of the right movement skills, on the other hand, about a conscious attitude to the performance of actions, about the imagination of a life situation from skills and about the decision-making of skill.

The upbringing of physical qualities is carried out in the process of physical education. This concept includes strength, agility endurance, flexibility and agility includes the development of qualities.

These sides of one whole process are firmly connected with each other. For example, if students do running exercises many times, their if they repeat in order to master the technique of execution, at the same time both strength and endurance and, in some cases, speed are also brought up. On the other hand, if the same running exercises are repeated with great speed (to train speed), then the training technique is strengthened and improved, and at the same time the tasks of teaching, giving knowledge are also solved is made.

In the process of performing physical exercises, even the mental state of those involved, their emotionality(feeling), will, morality also affects the manifestation. At the expense of these, the necessary conditions for the solution of educational tasks arose. The presence of educational, educational tasks in the process of physical education leads to the view of it as a whole pedagogical process. Depending on the task set, each appears in a separate form.

The peculiarity of physical education as a social phenomenon is that it is mainly a tool that develops human physical abilities in society the fact that it can serve as and at the same time is also strong in its spiritual maturity is that it is able to influence.

Physical training is the result of physical training, which consists in influencing the achieved and unified performance, skills and competencies in practical action on the effectiveness of targeted activities.

In physical education, there are three main areas, on the basis of which human physical education is carried out. They are common physical preparation, Professional Physical Fitness, Sports are ready-garly.

General physical fitness is fundamental, which serves to strengthen health, to have a wide range of acting skills and skills, to be the basis for the further special training of its qualities development-oriented.

For the purpose of general physical fitness, all kinds of physical education tools, a variety of physical exercises, the Healing Forces of nature and hygienic factors are used. General physical fitness at all stages of physical education is more in the school physical education system, mass wellness work and physical exercise is carried out through the forms of individual engagement.

Vocational physical training is the practice of physical education is a specialized, specific type of Labor and a process aimed at preparing for defense activities. In this case, it is mainly the practice of physical exercises to the profession or profession closely related species are used. The application of professional-oriented physical training tools to master the formation of labor movement skills accelerates the process, increases labor productivity, improves resistance to harmful factors of the body, the influence of the external environment.

Physical culture means that members of society reach physical maturity special tools, methods and achieved in terms of creating conditions and their rational use is a complex of achievements.

Physical maturity is all-round physical fitness and harmony physically developed, able to meet the requirements in labor and other fields shows the highly developed individual talent, makes the person every with the law of lateral development and strengthening of long-term health there will be a compromise.

Literature used

1. Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasiga kirish.O’quv qo’llanma. T.2002 y.
2. A. Abdullaev va b. Jismoniy tarbiya nazariyasi va usuliyati. T.2005 y.
3. O’zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi Qonuni. 1997 y. avgust.
4. R.S. Salomov va b. “Jismoniy tarbiya va sport ixtisosligiga kirish”. T. 1990 y.
5. Abdullaev A. Xonkeldiev Sh.X. “Jismmoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati”, Oliy o’quv yurtlari uchun darslik. O’zDJTI nashriyat manba’a bo’limi 2005 yil.

THE MAIN LAWS OF THE DEVELOPMENT OF PHYSICAL ABILITIES

Kdirova Mukhabbat Allaniyazovna

Senior lecturer of the Department

Combat and Physical Training (PhD) Associate Professor

Ministry of Internal Affairs of the Academy of the

Republic of Uzbekistan

e-mail: gulzaraabatova@gmail.com

Annotation. Currently, it is accepted to distinguish physical abilities into five main types: strength, agility and coordination skills, endurance and flexibility. Each of them is different in different types of movement activity manifests in forms.

Keywords: *physical education, sports, strength, endurance, physical training, physical qualities, loading, training.*

Movement is the leading factor in the development of physical abilities. Both innate and environmental factors are of great importance in the formation of abilities. However, in the development of physical abilities under equal conditions a decisive role is played by the activity of movement aimed at improving the mental and physiological nature of a person. That is why with exercise in those who are engaged, the morphological and functional indicators of different members and systems, movement readiness are generally higher. Activity as a necessary factor in the functional and morphological improvement of the organism, the importance of exercise was first demonstrated by Jean Lamarck. Composing his” first law“, the "law of practice", he wrote: "Frequent and non-attenuating foiling from any member gradually strengthens, develops, enlarges, and gives it a force that lasts as long as it is used, while regular use of the member imperceptibly weakens it, leads to degradation, consistently narrowing abilities, eventually causing it to disappear will”. Jean Lamarck thus introduced one of the General Laws of living nature expressed. An even more thorough study of this law was later made by P.A. Lesgaft, A.A. Ukhtom-skiy, I.P.Pavlov, G.F.Folbort, N.N. Yakovlev et al. made significant contributions.

The dependence of the development of abilities on the mode of action activity.

Physical abilities require their manifestation-not gina, but also a certain mode of their execution-develop in the process of digan activity. The regime is understood as the performance of some kind of physical exercise and the rest between them, within the framework of one busy lot or training system. When establishing the necessary order, it is important, first of all, that the stages in the ability of a person to work fluctuate of importance. The ability to work in connection with the consumption of the

body's energy and functional reserves in the process of performing physical exercises declines.

At rest (when the exercise is completed), a recovery in working capacity occurs. The human organism at this time has several cases: the ability to work the attenuated stage; the functional capacity-traverses the fully restored stage and, finally, the Super-restored, i.e., the functional capacity-enhanced stage. Each of the listed stages, in addition to other conditions, will have a certain length, which depends on the characteristics, intensity and duration of the work performed.

Depending on at what stage of rest each subsequent exercise is repeated, three main modes of activity of movement can be distinguished, which have a different effect on the development of physical qualities:

Mode 1: in this, each subsequent exercise in the lesson is short-term rest with intervals, that is, at a stage when the ability to work is not fully restored repeat. Performance ability-all indicators of regular decline goes. Such a shift mode of work and rest is suitable for the development of endurance.

Mode 2: each subsequent exercise is repeated with rest intervals that return a number of functional indicators of the organism to the level before functioning, that is, at a stage when the working capacity is fully restored. Such a regime allows you to develop speed, strength and coordination capabilities will be specific to guided lessons.

Mode 3: in this case, each subsequent exercise is repeated with much longer rest intervals corresponding to the stage that has been restored with an excess of performance. The movement of a person as the exercise is repeated in such a mode in their capabilities, all-round changes are observed-muscle strength and agility increase, and endurance decreases.

The staging of the development of physical abilities. Physical in the dynamics of the development of abilities – in the long term of the same loads, many times in–conditional three relatively independent stages can be subtracted into:

The first-to increase the level of development of abilities;

Second-achieve maximum blinds in the development of abilities;

Third-a decrease in the indicators of the development of physical abilities;

As a result of the application of loading in the first stage, the body undergoes all-round adaptive changes, which cause an increase in physical abilities associated with the characteristics of the activity of movement and an astasekin expansion of funkstional capabilities.

As the adaptive changes in the second step increase, the standard load causes fewer and fewer funkstional shifts in the body. This is a sign that the adaptive processes have passed into the stage of type-hyperadaptation. Lying on the basis of the manifestation of appropriate abilities the possibilities of body organs and systems are

seriously expanding. In their activities, economy and mutual coordination increase. All this creates conditions for the maximum manifestation of abilities.

In the third stage, this load does not cause adaptive shifts due to the expansion of functional capabilities in the body parts, that is, its developing effect either decreases, or disappears altogether. Loads applied so that the development of abilities continues again changing the characteristics and maz-Muni (choosing other exercises, increasing the intensity of work, changing its duration or the conditions for performing exercises), thus, it is necessary to make new, higher demands for physical abilities. In other words, moving the development of abilities to the supposedly first stage must.

Uneven and heterochrony of the development of abilities (at different times affiliation). Abnormal development physical ability at one stage the fact that the growth rate of its indicators is much more serious than in others denotes possible. These are not very large time cuts (e.g. one how many weeks, monthly lessons), both for the development process and for the development process as a whole (say, for several years of training) can be correct. Usually, the most increase in physical abilities with exercise it is observed in the initial period of engagement. Of any ability as the level of development increases, its growth rate decreases. Physical it is necessary that the development of qobi-liats is associated with a decrease in their growth rate more and more at each subsequent stage of development to achieve shifts it will take time.

In changes in the indicators of the development of physical abilities (in growth), the phenomenon of heterochrony (belonging to different times) is observed. It is separate of the moments corresponding to the onset of intense growth of physical abilities time is manifested in the fact that the view does not coincide with the naza-Rida. Special studies-layers and practical experience show that a certain age of a person's life during the period, there are favorable opportunities that affect the development of abilities will be, because the growth rates of some of them are the same as in other age periods is relatively much higher. These periods are usually considered sensitive (emotional) or critical they call it because they have a special aha-brain in the development of an organism.

Abilities are the re-rarity of development indicators. Achievable as a result of regular exercise functional and structure-specific changes are reversible, which are reversed development is also possible. If there is a relatively short break when dealing suffice it to say that immediately the level of functional possibilities begins to decrease, to the structure specific characters go to develop in the opposite direction, and as a result of physical abilities indicators also decrease. First, speed skills, later strength and in the end, the long-term fao-Liate resistance skills will weaken. Observations of athletes show that training lasted 5 months stop hara-Kats to the initial level of the maximum rate after 4-6 months, after 18 months to the initial level of the

maximum pace of muscle strength, and it leads to a similar indicator of endurance after 2-3 years.

The displacement will be one-composition and of different composition. Same in one-composition migration through exercises in which the level of ability is applied and not applied an increase is observed. For example, strength by bending and writing hands while hanging durability increases; the same ability to bend them while relying on hand – it also develops during writing. One ability to move with different content the training that leads to the development of other physical, including changes in the level of abilities also lead to -. For example, in a block device as the isometric strength of the hand curls increases when engaged, this force is provides an increase in durability as well. Displacement is two-sided again (e.g., if power capabilities when developed, speed skills are also improved, speed skills are and when improved, the power abilities also develop) and one in the case of lateral (e.g., when motion acceleration is developed, the reactance time is also improves, but exercises aimed at improving reactionary time absolutely does not affect the development of speed of movement).

References

1. Kdirova, M. A., & Nazarova, G. O. (2016). Professional and pedagogical preparedness of trainers and the possibility of improving it using training tests. In Actual problems of physical culture and sports (pp. 165-170).
2. Kdirova, M. A., & Abatova, G. N. (2021). Press-depressive warm-up as an effective means of adjusting the psychofunctional readiness of athletes for competitions. Academic Research in Educational Sciences, 2.
3. Abatova G.N. 11-12 yoshli voleybolchilarda sakrovchanlik maxsus jismoniy sifatini rivojlantirish hamda to'siq qo'yish texnikasini takomillashtirishda harakatli o'yinlar va maxsus mashqlar samarasini aniqlash//“Jismoniy tarbiya, sport mashg'ulotlari nazariyasi va uslubiyatining nazariy-amaliy muammolari” xalqaro ilmiy-amaliy anjuman 2022 yil 29 yanvar, 613-614b.
4. Abatova N.G The cluster-modular method as a modern trend of improvement in the structure of a lesson in physical education for students with different levels of physical fitness. // Xalqaro ilmiy-amaliy anjumani «2020 yilda o'tkaziladigan XXXII ezgi olimpiya va XVI paralimpiya o'yinlariga sportchilarni tayёрlashning dolzarb muammolari», Chirchik, 2020, 587.
5. Abatova N.G., The effectiveness of increasing young volleyball players' hand strength and shuttle speed using game exercises. // Халқаро илмий-амалий анжумани «2020 йилда ўтказиладиган XXXII ёзги олимпия ва XVI паралимпия ўйинларига спортчиларни тайёрлашнинг долзарб муаммолари», Чирчик, 2020, 397-bet
6. Kdirova M.A., Level of professional and pedagogical training of volleyball coaches. . //Халқаро илмий-амалий анжумани «2020 йилда ўтказиладиган XXXII ёзги олимпия ва XVI паралимпия ўйинларига спортчиларни тайёрлашнинг долзарб муаммолари», Чирчик, 2020, 470-bet

THE DEVELOPMENT OF DEXTERITY AMONG VOLEBOLISTS

Abatova Gulzar Nurlan qizi

*Teacher of the Department of Volleyball, Basketball
Theory and Methodology, Uzbekistan State University of
Physical Education and Sports
E-mail: gulzaraabatova@gmail.com*

Annotation: The relevance of the work lies in the fact that modern volleyball is in the stage of a rapid creative upsurge aimed at activating actions, both in attack and defense. In this regard, there is a problem of a lack of specialized literature, which in turn leads to difficulties in conducting the training process during the preparation of young volleyball players.

Keywords: volleyball, sports, physical training, agility, physical qualities, agility, ball, discipline, loading, training.

Volleyball is a very effective tool for promoting health and physical development. All movements in volleyball are natural, based on running, jumping, throwing. Modern biomedical and sociological studies show that regular volleyball practice causes significant morphofunctional changes in the activity of analyzers, the musculoskeletal system and internal organs and systems. In particular, deep and peripheral vision improves, and the ability to neuromuscular apparatus leads to rapid tension and relaxation of muscles; performing jumps in the game helps to strengthen the musculoskeletal system of the lower extremities, strengthens the apparatus of the hands and increases their mobility; improves metabolism, the work of the circulatory and respiratory organs. Volleyball requires athletes to have good coordination of movements, dexterity, flexibility, speed, physical strength, courage and intelligence.

The orientation and content of the training of young volleyball players is determined, first of all, by the age-related features of the functioning of organs and body systems, psychological characteristics and are guided by the model characteristics of highly qualified athletes.

Modern volleyball is in the stage of a rapid creative upsurge aimed at activating actions, both in attack and defense. The ability to react quickly to an ever-changing game situation, correctly and efficiently handle a flying ball with high ball speed, quickly move from one action to another, is of great importance in volleyball and significantly affects the final result of the game. In sports games, the complex of these skills is combined by the concept of "special dexterity"

The explanatory dictionary, giving a definition of dexterity, refers us to the formulation of the following plan: "Coordination of movements is the consistency and

orderliness achieved as a result of training in space and time of movements of individual parts of the athlete's body, the ability to quickly transform movements in accordance with new conditions. It is achieved by the most rational inclusion in the work of various muscle groups that ensure the performance of movement in terms of spatial, temporal and dynamic characteristics in accordance with the structure of a particular motor skill.

Special dexterity is of paramount importance in all game techniques where high demands are placed on coordination of movements. Its development can be judged by how quickly a student can master a complex game technique, by the degree of accuracy of its execution in a changing game environment. Special dexterity is a complex quality. A dexterous player has a good sense of space, time, and is able to quickly and expediently rearrange his movements. That is why one of the important tasks of educational work with children aged 10-13 years is the development of their motor functions and the ability to control their movements. Movement coordination exercises (the ability to combine movements with different parts of the body, quickly switch from one movement to another) play an important role in solving this problem. Coordination of movements is a motor ability that develops through movements, and the more motor skills a student has, the richer his motor experience and the wider the base for mastering new forms of motor activity activities. It is known that a child's motor abilities develop most effectively by the age of 10-13. Therefore, the age from 6 to 14 years should be considered as a period of active development of coordination abilities and dexterity.

In modern conditions of human activity, the volume of activities carried out in probabilistic and unexpected situations has significantly increased, which requires resourcefulness, quickness of reaction, ability to concentrate and switch attention, spatial, temporal, dynamic accuracy of movements and their biomechanical rationality. All these qualities or abilities in the theory of physical education are associated with the concept of dexterity. Dexterity is the ability of a person to quickly, efficiently, it is advisable, that is, the most rational way, to master new motor actions, successfully solve motor tasks in changing conditions. The less well-known, more complex the movements or actions, the faster it is necessary to show dexterity, the higher it should be. In particular, dexterity is needed in case of an unexpected motor task that requires quick orientation and urgent execution when there is no time to think. Dexterity is a complex complex motor quality, the level of development of which is determined by many factors. The largest highly developed muscular feeling and the so-called plasticity of neural cortical processes are important. The urgency of the formation of coordination links and the speed of transition from one set of attitudes and reactions to others depends on the degree of manifestation of the latter.

In textbooks, monographs and articles, one can read that dexterity consists of two main abilities: firstly, the ability to quickly master new motor actions (the ability to learn quickly) and, secondly, the ability to quickly and co-ordinately rebuild motor activity in a sudden change in the situation. The latter ability is sometimes considered as the ability to motor adaptation, manifested in relatively standard and unexpected, rapidly changing situations. Agility in volleyball is manifested in the performance of all tactical and technical actions and is closely related to strength, speed, endurance, flexibility.

Dexterity is the ability to control one's movements and quickly rebuild motor activity in accordance with the requirements of a changing environment. Dexterity in volleyball is manifested in the performance of all technical and tactical actions and is closely related to strength, speed, endurance, flexibility.

Agility in volleyball is conditionally divided into acrobatic (motor actions in attack, blocking, and second passes in a jump) and gaming (the ability to anticipate the continuation of the action).

Psychological training is of particular importance in the development of dexterity among young volleyball players. Such training begins with its planning, when the coach, knowing the individual characteristics of each player and the "character" of his team, as well as the current state, selects in advance a means of increasing or decreasing mental the tension of recent training sessions with a general tendency to decrease tension in the last days before the competition. Sometimes it makes sense to raise his level, to do a kind of "charging", after which it is easier to stabilize the mental state of the players, as it often does for.

The development of a volleyball player's dexterity is the improvement of coordination of movements, and most importantly, the ability to quickly rebuild motor activity in accordance with constantly changing situations of the game and control of one's body in a secure position.

Dexterity as a physical quality creates prerequisites for mastering coordination-complex movements, which is necessary for mastering the technique of the game and its manifestation in competitive conditions. Dexterity develops through sports and outdoor games, gymnastic exercises, jumping rope, etc. The main condition for the development of dexterity is a constant increase in coordination difficulties when performing exercises.

References

1. Kdirova, M. A., & Nazarova, G. O. (2016). Professional and pedagogical preparedness of trainers and the possibility of improving it using training tests. In Actual problems of physical culture and sports (pp. 165-170).

2. Kdirova, M. A., & Abatova, G. N. (2021). Press-depressive warm-up as an effective means of adjusting the psychofunctional readiness of athletes for competitions. *Academic Research in Educational Sciences*, 2.

3. Abatova G.N. 11-12 yoshli voleybolchilarda sakrovchanlik maxsus jismoniy sifatini rivojlantirish hamda to'siq qo'yish texnikasini takomillashtirishda harakatli o'yinlar va maxsus mashqlar samarasini aniqlash//“Jismoniy tarbiya, sport mashg'ulotlari nazariyasi va uslubiylatining nazariy-amaliy muammolari” xalqaro ilmiy-amaliy anjuman 2022 yil 29 yanvar, 613-614b.

4. Abatova N.G The cluster-modular method as a modern trend of improvement in the structure of a lesson in physical education for students with different levels of physical fitness. // Xalqaro ilmiy-amaliy anjumani «2020 yilda o'tkaziladigan XXXII e'zgi olimpiya va XVI paralimpiya o'yinlariga sportchilarni tay'erlashning dolzarb muammolari», Chirchik, 2020, 587.

5. Abatova N.G., The effectiveness of increasing young volleyball players' hand strength and shuttle speed using game exercises. // Xalqaro ilmiy-amaliy anjumani «2020 yilda o'tkaziladigan XXXII e'zgi olimpiya va XVI paralimpiya o'yinlariga sportchilarni tay'erlashning dolzarb muammolari», Chirchik, 2020, 397-bet

6. Kdirova M.A., Level of professional and pedagogical training of volleyball coaches. . //Xalqaro ilmiy-amaliy anjumani «2020 yilda o'tkaziladigan XXXII e'zgi olimpiya va XVI paralimpiya o'yinlariga sportchilarni tay'erlashning dolzarb muammolari», Chirchik, 2020, 470-bet

SPECIFIC PECULIARITIES OF THE FORMATION OF A HEALTHY LIFESTYLE OF CADETS OF THE ACADEMY OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS THROUGH PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS

Mirzakulov Akrom Gafurzhanovich

*Senior lecturer (PhD) docent of the Department of Combat
and Physical Training,*

*Ministry of Internal Affairs of the Academy of the Republic
of Uzbekistan*

e-mail: akrom.mir1988@gmail.com

Annotation: the widespread introduction of Physical Education and sports into the life of a modern person is now of significant socio-hygienic value. This is due to the peculiarities of modern civilization, which creates conditions for sharp restriction in everyday life and physical activity, is the most important stimulator of life processes. The main value of physical education and sports, especially in our time, is the creation of a decent lifestyle and a harmoniously developed human image. Our physical education system has preventive and hygienic measures aimed at the comprehensive development and maintenance of the physical activity and physical activity of people for many years.

Keywords: *physical culture, sport, healthy lifestyle, cadet, psychophysiology, health.*

In recent years, Physical Education and sports have been slowly but surely entering people's lives. Mass forms of Physical Culture will undoubtedly help to recover, increase physical fitness and, therefore, solve some socio - economic problems. In modern science, physical culture is an objective need of society, has a broad structure and performs the following basic functions: health and Prevention, economic, educational, political and cultural.

In the formation of a healthy lifestyle, physical education and sports are great. According to a number of scientists, the health benefits of physical education and mass sports, if it is fully worked out, the constant growth of the organization is ensured, all sorts of diseases are obtained. Solving the problem of the formation of a healthy lifestyle through physical education and sports is especially important for a group of young people, such as cadets of the Academy of the Ministry of internal affairs, where various physical education, wellness and sports activities fully contribute to the development of such important personal qualities as perseverance, willpower and hard work. Helps to get rid of harmful habits.

At the moment, the attention of researchers is focused on the development of the problem of the formation of a healthy lifestyle of young people through physical education and sports as the most effective tool that helps to develop positive characteristics of healthy lifestyle behavior. Covering the problems of physical education and sports, modern research helps to develop a scientific worldview of the methodically correct attitude to physical education and sports, to understand the connection of this area with a healthy lifestyle. The study promoted the problem of the formation of a healthy lifestyle of cadets of the Academy of the Ministry of internal affairs through physical education and sports. Methodological issues and organizational and methodological recommendations tested in the system of the educational process of physical education at the Academy of the Ministry of internal affairs of the Republic of Uzbekistan, described in this study, to some extent help to increase the capacity of the worldview in training and future professional activities, preparation for life.

At the end of the 20th century, physical culture is increasingly recognized as an almost unified tool that ensures physical perfection, general and special readiness of a person to perform the most important social conditioned functions (labor, intellectual, defense), successfully fights hypokinesia and eliminates the imbalance between the body's need for movement and the existing image and the real motor regime. In general, it is aimed at using everything that contributes to the full development of the individual, carries out opportunities to achieve each physical maturity and maintain many years of Health, provides physical fitness for creative work and other socially necessary activities.

The problem of a healthy lifestyle in modern social, environmental and radiation conditions is becoming more and more relevant in the theory and methodology of physical education. Solving the problem of the formation of a healthy lifestyle through physical education and sports is especially important for a group of young people, such as cadets of the Academy of the Ministry of internal affairs. The formulation of the problem of a healthy lifestyle in the field of professional training of cadets of the Academy of the Ministry of internal affairs is not accidental, since a modern specialist should be distinguished not only by a high level of professional training, but also by health. In this case, physical education and sports become the most important factors in the formation of a high functional state of the body, optimal intellectual working capacity and professional personal qualities.

Taking into account the above, it should be noted that, firstly, the processes of formation and functioning of a healthy lifestyle and physical culture of cadets of the Academy of the Ministry of internal affairs have a certain specificity; secondly, Physical Culture and sports are one of the components of a favorable socio-

psychological environment in the educational process, actively influencing the full development of

At the same time, the media are of particular importance in the management, upbringing of a healthy lifestyle.

Among the most urgent tasks, socio-pedagogical tasks are important, the solution of which contributes to the formation of important personal qualities, such as self-organization, spiritual needs, stable interests, etc.

However, in addition to the fact that a healthy lifestyle occupies a large place in Scientific Research, a viable practical question arises as to how to stay healthy and be so for a long time.

Particular attention is paid to understanding the social significance of physical education and sports as an effective means of meeting the spiritual needs of psychophysical health, strengthening the economic and defense potential of the country, rational leisure, cadets of the Academy of the Ministry of internal affairs.

Research object healthy lifestyle of cadets of the Academy of the Ministry of internal affairs of the Republic of Uzbekistan.

In the conditions of the educational process of the Academy of the Ministry of internal affairs of the Republic of Uzbekistan, there are specific features of the formation of a healthy lifestyle through physical education and sports.

We have reason to believe that systematic and purposefully organized activities in the educational process aimed at the development of physical education and sports in the formation of a healthy lifestyle ensure successful adaptation to the profession to the cadets of the Academy of the Ministry of internal affairs, strengthen the process of acquiring special knowledge and skills to achieve a high level of Self-sufficiency of a full psychophysical health of personal importance it ultimately allows them to reveal the most complete spiritual, moral, intellectual potential of their personality.

In this article, it is advisable to identify and substantiate the principles, content, features and forms of the educational process in the formation of a healthy lifestyle among cadets of the Academy of the Ministry of internal affairs of the Republic of Uzbekistan through physical education and sports.

The methodological basis of the study consisted in the rules of the philosophy of education that the socialization of a young person occurs in joint activities and communication in a certain socio-cultural environment. In order for the process of socialization of the individual to be carried out most optimally and efficiently, the content of education should give it the opportunity to actively use the mechanisms of adaptation, reflection, survival and maintaining psychophysical health. The use of these mechanisms consists in the content of personality education, which, if in addition to cognitive, axiological and activity creative components, helps to acquire skills in

self-knowledge, self-control, self-improvement, moral and spiritual self-determination, the formation of a healthy lifestyle.

At the theoretical level, the analysis of philosophical, pedagogical, psychological, medical literature, analysis, generalization, comparison of socio-value directions and needs of cadets in the field of physical education and sports were used. At the empirical level, it used complex observation, conversation, survey, interview, pedagogical experiment (detection and formation), statistical processing of experimental data.

In the course of the study, 5 training plans and programs were analyzed, 250 cadets of the Academy of the Ministry of internal affairs of the Republic of Uzbekistan were studied, 170 questionnaires were studied and analyzed.

The scientific significance of the results obtained is as follows:

1. In the theory and methodology of physical education of cadets of the Academy of the Ministry of internal affairs, the direction of education and wellness was further developed.

2. Socio-value areas and needs in the field of physical education and sports were identified.

3. The motives that contribute to the healthy formation of cadets of the Academy of the Ministry of internal affairs of the Republic of Uzbekistan were studied and analyzed.

In conclusion, it should be noted that physical education is of great importance in the formation of a harmoniously developed personality, which is seriously associated with their health. The process of physical education, aimed at the physical maturity of a person, allows you to become spiritually rich, morally clean and physically healthy, perfect. Currently, physical education is one of the necessary elements of the general system of youth education, solving practical goals and tasks: preparing young people for Labor (production) activities, protecting their homeland. In our country, opportunities for physical education and sports, constant strengthening of your health are given to everyone from childhood to old age.

It should be noted that the transformation of the moral beliefs of those who practice physical education and sports into strong, everyday, healthy standards of behavior is not brought up by sports and physical culture itself, but primarily by experienced, literate, spiritually and morally mature teachers and coaches, a whole team in which a person is formed.

In such a team, physical education and sports activities force students not only to overcome the difficulties that arise on the way to the goal, to adhere to the moral standards of behavior established in sports, but also to abandon bad habits that do not correspond to the goals of strengthening health.

A large number of scientific and practical works emphasized the importance of each coach, teacher, student to instill in the youth a view of physical education and

sports, to consider sports as something necessary for a beautiful, very important and healthy lifestyle.

All this suggests that life itself requires extensive use of Physical Education, Physical Education and sports in all activities associated with increasing the effectiveness of the formation of a healthy lifestyle of young people.

Literature used:

1. Mirzakulov Akrom Gafurzhonovich,.(2022). DYNAMIC ALTERATIONS IN THE STRUCTURE OF PHYSICAL TRAINING OF CADETS OF THE ACADEMY OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 3(04), 124–128. <https://doi.org/10.37547/pedagogics-crjp-03-04-22>
2. Mirzakulov Akrom Gafurjanovich. (2024). CROSSFIT AS AN INNOVATIVE SYSTEM OF PHYSICAL EDUCATION OF CADETS OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF THE ACADEMY OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN. *PEDAGOGS*, 58(2), 200–204. Retrieved from <https://pedagogs.uz/index.php/ped/article/view/1374>
3. Mirzakulov Akrom Gafurjanovich. (2024). THE USE OF CROSSFIT IN THE PHYSICAL TRAINING OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS. *PEDAGOGS*, 58(2), 205–207. Retrieved from <https://pedagogs.uz/index.php/ped/article/view/1375>
4. Mirzakulov Akrom Gafurjanovich. (2024). THE EFFECT OF CROSSFIT ON HEART FUNCTION. *PEDAGOGS*, 58(1), 173–176. Retrieved from <https://pedagogs.uz/index.php/ped/article/view/1331>
5. Gafurjanovich, M. A. . . (2024). Crossfit as a Direction for Improving the Process of Physical Education in the Internal Affairs Bodies of the Republic of Uzbekistan. *Miasto Przyszłości*, 110–112. Retrieved from <http://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/3333>
6. Mirzakulov Akrom Gafurjanovich, IMPROVING THE PHYSICAL FITNESS OF CADETS OF THE ACADEMY OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN WITH THE HELP OF CROSSFIT TOOLS AND METHODS , *Proximus Journal of Sports Science and Physical Education*: Vol. 1 No. 3 (2024)
7. Mirzakulov Akrom Gafurjanovich. (2024). CROSSFIT EXERCISES AS THE MAIN MEANS OF PHYSICAL EDUCATION. *PEDAGOGS*, 54(2), 4–6. Retrieved from <https://pedagogs.uz/index.php/ped/article/view/986>
8. Mirzakulov Akrom Gafurjanovich. (2024). IMPROVING THE GENERAL AND SPECIAL PHYSICAL TRAINING OF FEMALE CADETS BY MEANS AND

- METHODS OF CROSSFIT. *PEDAGOGS*, 54(2), 7–9. Retrieved from <https://pedagogs.uz/index.php/ped/article/view/987>
9. Mirzakulov Akrom Gafurjanovich. (2024). METHODS FOR THE DEVELOPMENT OF POWER QUALITIES OF CADET GIRLS THROUGH CROSSFIT TOOLS AND METHODS. *PEDAGOGS*, 54(2), 10–12. Retrieved from <https://pedagogs.uz/index.php/ped/article/view/988>
10. IMPROVING THE PHYSICAL FITNESS OF CADETS OF THE ACADEMY OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN WITH THE HELP OF CROSSFIT TOOLS AND METHODS. (2024). *Proximus Journal of Sports Science and Physical Education*, 1(3), 83–85. <https://proximusjournal.com/index.php/PJSSPE/article/view/32>
11. Мирзакулов Акром Гафуржанович. (2024). РАЗВИТИЕ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ КУРСАНТОК АКАДЕМИИ МИНИСТЕРСТВА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН С ПОМОЩЬЮ КРОССФИТ. *ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ*, 40(5), 92–93. Retrieved from <https://newjournal.org/index.php/01/article/view/11923>
12. Мирзакулов Акром Гафуржанович. (2024). ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕТОДИКИ КРОССФИТ. *ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ*, 40(5), 82–84. Retrieved from <https://newjournal.org/index.php/01/article/view/11919>

**DEVELOPMENT OF PHYSICAL QUALITIES IN FEMALE CADETS OF
THE ACADEMY OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS IN
FUNCTIONAL ALL-AROUND (CROSSFIT)**

Mirzakulov Akrom Gafurzhanovich

*Senior lecturer (PhD) docent of the Department of
Combat and Physical Training,
Ministry of Internal Affairs of the Academy of the
Republic of Uzbekistan
e-mail: akrom.mir1988@gmail.com*

Abstract: The optimization of physical education and sports contributes to the popularization of the population, schoolchildren, youth, and the community of turmush as necessary conditions and opportunities for participation in national sports events.

Keywords: functional all-around, crossfit, physical education, sports, healthy lifestyle, physical qualities, energy, dynamic and static loads.

Introduction. The great emphasis on the field of physical education and sports serves as an important factor in the growth of new champions in sports in our country and the fact that our athletes raise the flag of our country in Asia and the world. The state programs, decisions and decrees adopted to the youth, which make up more than half of the population of our country, as well as the broad conditions and facilities under which our entire population is being created, their modern knowledge and health promotion, provide a great basis for the implementation of targeted plans.

Functional Polygon (CrossFit) is a sport that uses multiple energy – intensive, multi-joint movements, involving free-weight exercises, exercises with personal body weight, combining sets of specially structured complexes using cyclic (cardio) exercises and performing without a length of time.

The main task of this sport is to intensively develop various systems of the body and strengthen overall health. In addition, combined exercises are considered to chin participants, increase their endurance level, adapt their physical capabilities to any load.

The basis of the development of exercise complexes is the principle of multi-pound, which makes it possible to use all the functions of the body competitively and determine the best physically trained athletes. The ability to increase and develop physical abilities and adapt to any circumstances is a functional advantage of flexibility to any loads, under any conditions of functionality. Funktional versatility will also be useful for all other sports that are needed by achieving skills.

Main part. The main majority of exercises in functional multicooker (CrossFit) are based on movements, the characteristic of which is natural movements performed by a person in everyday life.

An example of these actions is:

- Sit-ups;
- * Lifting bodies;
- Write bent on the ground in the hands;
- Pulls;
- Cast lifts can be cited.

It is said to be complex or multi-part if multiple muscle joints are involved during functional movements. Such mortars are used naturally and efficiently by a person to change the state of his body and transport (move) any objects. At the same time, the most important aspect of functional movements is that they allow large weights to be moved over long distances and performed quickly. Due to the combination of these three (weight, distance and speed) attributes, these moves are uniquely suited to produce higher power.

This sport is a mainly singles sport that requires the qualities of endurance, agility and strength from those involved.

Funktional multicooker (CrossFit) training increases ability over dynamic and static loads by controlling the entire body's limbs. Properly structured training complexes, on the other hand, provide a ratio of strength, body weight and flexibility qualities.

As for age-related restrictions in this sport, the state of Health and the level of physical fitness will be reached. That is, young children can be engaged from the age of 12 if they do not have complaints about their health. The elderly, on the other hand, are advised if they feel good without complaints about their health and do not have restrictions on certain activities and can easily perform simple exercises. Another important aspect in this sport is that the loadings in the training process are adapted (scaled) to them, taking into account the fact that the practitioners have different physical training.

Conclusion. To achieve high results, the practitioner must follow his or her own intelligence and the advice of a qualified coach. Coaches and athletes should not be afraid to make changes in the training they started. If a risk situation arises, the athlete and coach must finish training in time or change the load correctly.

For each beginner, two factors are required to be scaled, these are:

- * Intensity;
- * Volume.

For beginners, it is a wise way to reduce the intensity or volume of bicycling for two weeks. Depending on the development of the athlete, the intensity and size can be gradually increased over the coming weeks, months and years.

Thus, the sport of functional multi-sport (CrossFit) can be considered a universal sport that allows you to develop all the physical capabilities of the body and achieve any goals.

At the moment, the attention of researchers is focused on the development of the problem of the formation of a healthy lifestyle of young people through physical education and sports as the most effective tool that helps to develop positive characteristics of healthy lifestyle behavior. Covering the problems of physical education and sports, modern research helps to develop a scientific worldview of the methodically correct attitude to physical education and sports, to understand the connection of this area with a healthy lifestyle. The study promoted the problem of the formation of a healthy lifestyle of cadets of the Academy of the Ministry of internal affairs through physical education and sports. Methodological issues and organizational and methodological recommendations tested in the system of the educational process of physical education at the Academy of the Ministry of internal affairs of the Republic of Uzbekistan, described in this study, to some extent help to increase the capacity of the worldview in training and future professional activities, preparation for life.

Literature used:

1. Mirzakulov Akrom Gafurzhonovich,.(2022). DYNAMIC ALTERATIONS IN THE STRUCTURE OF PHYSICAL TRAINING OF CADETS OF THE ACADEMY OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 3(04), 124–128. <https://doi.org/10.37547/pedagogics-crjp-03-04-22>
2. Mirzakulov Akrom Gafurjanovich. (2024). CROSSFIT AS AN INNOVATIVE SYSTEM OF PHYSICAL EDUCATION OF CADETS OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF THE ACADEMY OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN. *PEDAGOGS*, 58(2), 200–204. Retrieved from <https://pedagogs.uz/index.php/ped/article/view/1374>
3. Mirzakulov Akrom Gafurjanovich. (2024). THE USE OF CROSSFIT IN THE PHYSICAL TRAINING OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS. *PEDAGOGS*, 58(2), 205–207. Retrieved from <https://pedagogs.uz/index.php/ped/article/view/1375>
4. Mirzakulov Akrom Gafurjanovich. (2024). THE EFFECT OF CROSSFIT ON HEART FUNCTION. *PEDAGOGS*, 58(1), 173–176. Retrieved from <https://pedagogs.uz/index.php/ped/article/view/1331>

5. Gafurjanovich, M. A. . . (2024). Crossfit as a Direction for Improving the Process of Physical Education in the Internal Affairs Bodies of the Republic of Uzbekistan. *Miasto Przyszłości*, 110–112. Retrieved from <http://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/3333>
6. Mirzakulov Akrom Gafurjanovich, [IMPROVING THE PHYSICAL FITNESS OF CADETS OF THE ACADEMY OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN WITH THE HELP OF CROSSFIT TOOLS AND METHODS](#) , *Proximus Journal of Sports Science and Physical Education*: Vol. 1 No. 3 (2024)
7. Mirzakulov Akrom Gafurjanovich. (2024). CROSSFIT EXERCISES AS THE MAIN MEANS OF PHYSICAL EDUCATION. *PEDAGOGS*, 54(2), 4–6. Retrieved from <https://pedagogs.uz/index.php/ped/article/view/986>
8. Mirzakulov Akrom Gafurjanovich. (2024). IMPROVING THE GENERAL AND SPECIAL PHYSICAL TRAINING OF FEMALE CADETS BY MEANS AND METHODS OF CROSSFIT. *PEDAGOGS*, 54(2), 7–9. Retrieved from <https://pedagogs.uz/index.php/ped/article/view/987>
9. Mirzakulov Akrom Gafurjanovich. (2024). METHODS FOR THE DEVELOPMENT OF POWER QUALITIES OF CADET GIRLS THROUGH CROSSFIT TOOLS AND METHODS. *PEDAGOGS*, 54(2), 10–12. Retrieved from <https://pedagogs.uz/index.php/ped/article/view/988>
10. IMPROVING THE PHYSICAL FITNESS OF CADETS OF THE ACADEMY OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN WITH THE HELP OF CROSSFIT TOOLS AND METHODS. (2024). *Proximus Journal of Sports Science and Physical Education*, 1(3), 83–85. <https://proximusjournal.com/index.php/PJSSPE/article/view/32>
11. Мирзакулов Акром Гафуржанович. (2024). РАЗВИТИЕ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ КУРСАНТОК АКАДЕМИИ МИНИСТЕРСТВА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН С ПОМОЩЬЮ КРОССФИТ. *ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ*, 40(5), 92–93. Retrieved from <https://newjournal.org/index.php/01/article/view/11923>
12. Мирзакулов Акром Гафуржанович. (2024). ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕТОДИКИ КРОССФИТ. *ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ*, 40(5), 82–84. Retrieved from <https://newjournal.org/index.php/01/article/view/11919>

TABLE OF CONTENTS / ОГЛАВЛЕНИЯ / MUNDARIJA

№	The subject of the article / Тема статьи / Maqola mavzusi	Page / Страница / Sahifa
1	NARSALARNING JOYLASHISHI	4
2	MAMLAKATIMIZ QONUNCHILIGIDA DAVLAT XARIDLARI RIVOJLANISH TENDENSIYASI	8
3	UNCITRAL VA UNING MAMLAKATIMIZ DAVLAT XARIDLARINI TARTIBGA SOLISHDAGI O‘RNI	23
4	TOVAR, ISH VA XIZMATLARNI XARID QILISHNI REJALASHTIRISH HAMDA LOTLARNI JOYLASHTIRISH MASALALARI	31
5	ҲАЁТ ЁКИ СОҒЛИҚ УЧУН ХАВФЛИ ЖИНОЯТЛАРНИ ТЕРГОВ ҚИЛИШ ТАКТИКАСИ	39
6	NOTIONAL AND FUNCTIONAL PARTS OF SPEECH: A COMPREHENSIVE LINGUISTIC ANALYSIS	44
7	THE GRAMMATICAL CATEGORY OF VERB MOOD: A COMPREHENSIVE ANALYSIS	49
8	ADJECTIVE CLAUSES: A SCIENTIFIC OVERVIEW	53
9	VOLEYBOL O‘YINIGA DASTLABKI O‘RGATISH VA UNING MOHIYATI	56
10	ERTAK DARSLARINI TASHKIL ETISH VA O‘TKAZISH	61
11	VETERINARIYA YO‘NALISHIDAGI TALABALARNING KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA INGLIZ TILINI O‘QITISHNING METODIK YONDASHUVNING MAZMUN-MOHIYATI	67
12	BIOLOGIYA FANINI O‘QITISHDA INTERFAOL USULDAN FOYDALANISH ORQALI TA‘LIM SIFATINI OSHIRISH METODIKASI	75
13	PRELIMINARY TRAINING IN THE GAME OF VOLLEYBALL AND ITS ESSENCE	81
14	THE ROLE OF SPORTS AND MEDICINE IN EDUCATING YOUNG PEOPLE IN A HEALTHY LIFESTYLE	85
15	DEHQONOBOD SUV OMBORINING HOZIRGI HOLATI VA OLIB BORILAYOTGAN ISHLAR	89
16	XORAZM VOHA TABIIY VA ANTROPOGEN DENDRAFLORASI	93
17	ADVANTAGES OF USING PREZI SOFTWARE IN TEACHING PROCESSES	95
18	ОПРЕДЕЛЕНИЕ ВСХОЖЕСТИ СЕМЯН БАТАТА В ЛАБОРАТОРНЫХ УСЛОВИЯХ	98
19	ҚАРАҚАЛПАҚ ХӘМ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ПРОЗАСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ	103
20	QORAQALPOG‘ISTON RESPUBLIKASIDA TUPROQ IQLIM SHAROITIDA QOVUNNI BAHORGI MUDDATLARDA YETISHTIRISH UCHUN ISTIQBOLLI NAVLARNI TANLASH	109

21	“QORAQOLPOG‘ISTON RESPUBLIKASI MINTAQASIGA IQLIMLASHTIRILGAN EVROPA VA MAHALLIY NOK NAVLARI, NOKNI UMUNIY TAVSIFI VA ETISHTIRISH TARTIBI”	113
22	THE IMPORTANCE OF CRITICAL READING IN EDUCATION	117
23	SANOAT ISHLAB CHIQRISHGA HAQ TO‘LANISHI TARIXI	123
24	“ISSIQLIK NURLANISHI” MAVZUSINI O‘QITISHDA SAMARALI PEDAGOGIK USULLAR	127
25	KIMYONI O‘QITISHDA O‘QUVCHILARNING QIZIQISHINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI	133
26	БАҚФЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ	137
27	PECULIARITIES OF TEACHING ENGLISH IN TECHNICAL UNIVERSITIES	145
28	UMUMIY O‘RTA TA‘LIM MUASSASALARIDA “LESSON-STUDY” YONDASHUVIDAN FOYDALANISHNING NAZARIY ASOSLARI	149
29	SPIREYA (lat. Spiraea japonica) O‘SIMLIGINING INTRODUKSIYA QILISH VA KO‘PAYTIRISHNING ILMIY ASOSLARI	155
30	A HEALTHY LIFESTYLE IS THE GUARANTEE OF HEALTH	161
31	YO‘L HARAKATINI KOMPLEKS REJALASHTIRISH	165
32	СУФОРМА ДЕХҚОНЧИЛИК ҚИЛИНАДИГАН МАЙДОНЛАРДА ГИДРОГЕОЛОГИК МЕЛИОРАТИВ ШАРОИТНИНГ ЎЗИГАХОСЛИГИ	171
33	ВОЗДЕЙСТВИЕ ОПТИЧЕСКОГО ИЗЛУЧЕНИЯ НА ОРГАНИЗМ	176
34	ORGANIZMDA O‘ZGARUVCHAN TOK TA‘SIRINI O‘RGANISHDA FANLARARO O‘ZARO INTEGRATSIYASINING AXAMIYATI	183
35	18 F РАДИОНУКЛИДИНИ ЭЛЕКТРОН ТЕЗЛАТГИЧЛАРДА ОЛИШ МЕХАНИЗМИ	189
36	FROM PHYSICAL CULTURE IN DIFFERENT PERIODS OF A PERSON'S LIFE SCIENTIFIC PRACTICAL BASICS OF USE	193
37	THE MAIN LAWS OF THE DEVELOPMENT OF PHYSICAL ABILITIES	197
38	THE DEVELOPMENT OF DEXTERITY AMONG VOLEBOLISTS	201
39	SPECIFIC PECULIARITIES OF THE FORMATION OF A HEALTHY LIFESTYLE OF CADETS OF THE ACADEMY OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS THROUGH PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS	205
40	DEVELOPMENT OF PHYSICAL QUALITIES IN FEMALE CADETS OF THE ACADEMY OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS IN FUNCTIONAL ALL-AROUND (CROSSFIT)	211

Note!—Pedagogs || articles and numbers in the legal, medical, social, scientific journal, information in classes, information rights and the correct authorities are responsible for the accuracy of the authorities.

Editor in chief
Saidova Mohinur Jonpo'latovna

Executive Secretary
Abdurahmonov Boburjon

Preparing for publishing
Xoliqov Toxirjon Shavkatjon o'g'li